

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

СВІТЕЛЬСЬКА-ДІРКО СВІТЛАНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 378.1:37.09:373.3

ВИХОВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ КАЗКИ В ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ
В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:

Вознюк Олександр Васильович,
доктор педагогічних наук, доцент

Житомир – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ КАЗКИ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО	
1.1. Історіографія проблеми виховного значення казки в спадщині В. О. Сухомлинського	10
1.2. Виховання молодших школярів засобами казки як педагогічна проблема.....	22
1.3. Категоріально-понятійний аналіз проблемного поля дослідження	33
1.4. Концептуальні підходи та методи дослідження виховання ціннісних орієнтацій учнів початкових класів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського	52
Висновки до розділу 1	68
РОЗДІЛ 2. АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПЕДАГОГІЧНОГО ДОРОБКУ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО СТОСОВНО ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ КАЗКИ	
2.1. Ціннісні орієнтації учнів початкових класів у творчому доробку В. О. Сухомлинського	71
2.2. Соціально-педагогічні характеристики формування ціннісних орієнтацій в учнів початкових класів засобами казки	95
2.3. Застосування творчого доробку В. О. Сухомлинського у вихованні загальнолюдських цінностей засобами казки в учнів молодших класів.	103
Висновки до розділу 2	129
РОЗДІЛ 3. ОПТИМІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ В УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ЗАСОБАМИ КАЗКИ	
	132

3.1. Сучасний стан виховання ціннісних орієнтацій засобами казки у початковій школі	132
3.2. Ціннісний потенціал змісту казок В. О. Сухомлинського в навчанні молодших школярів	153
3.3. Шляхи та перспективи впровадження у навчальний процес початкової школи казок В. О. Сухомлинського	165
Висновки до розділу 3.....	182
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	189
ДОДАТКИ	229

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Формування ціннісних орієнтирів у духовному світі людини є одним із головних завдань української освіти. Відповідно до теорії та практики виховання учнів таку діяльність варто розпочинати у початковій школі, де створюються умови для виховання людини-гуманіста, людини-творця, людини-патріота. На забезпечення зазначеного процесу зорієнтовані державні освітні документи: закони України "Про освіту", "Про вищу освіту", Державна національна програма "Освіта"(Україна ХХІ століття), програма "Вчитель", Концепція виховання дітей та молоді в національній системі освіти, Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр., Національна доктрина розвитку освіти в Україні та ін.

На рівні теорії та практики в системі українських шкіл освітній процес спрямований на різнобічний розвиток сучасної молоді, розширення і поглиблення її світогляду. Сучасне життя школи, її вихованців не може обмежуватися тільки засвоєнням змісту навчальних програм, але має також сприяти формуванню у школярів початкових класів ціннісних орієнтацій.

Система виховання і навчання В. О. Сухомлинського вже понад півстоліття привертає увагу педагогів усього світу, а його спадщина в умовах українських реалій особливо актуальна, адже йдеться не просто про абстрактні педагогічні істини, а і їх імплементацію в життя конкретної людини. Теорія і практика виховання молодших школярів засвідчує, що духовні цінності ефективно засвоюються в процесі вивчення казок видатного педагога і вченого В. О. Сухомлинського, адже саме в них проявляються риси антеїзму – зв'язок з українським буттям, кордоцентризму – звернення до серця дитини та екзистенціалізму в контексті вираження глибинних проявів душі українського народу.

Висвітлено національні духовно-моральні принципи виховання учнів молодших класів, які відображені в працях українських науковців: І. Д. Бега, О. С. Березюк, Г. П. Васяновича, О. В. Вознюка, О. А. Дубасенюк,

І. А. Зязюна, В. Г. Кременя, М. Г. Стельмаховича та ін. Методологічні настанови вищевказаних авторів дають можливість вийти на широкий простір узагальнень і вибору наукового напрямку дослідження. Діяльність В. О. Сухомлинського в царині казки визначається оригінальністю, самобутністю, особливим підходом. На цьому наголошують, аналізуючи творчий доробок педагога, М. Б. Лановик, З. Б. Лановик, Л. М. Романішин, В. Л. Федяєва та ін.

Аналіз творчої спадщини видатного українського педагога в сфері казкотворчого жанру дозволяє дійти висновку, що зазначений аспект у контексті виховання у молодших школярів ціннісних орієнтацій вивчено і висвітлено фрагментарно. Недостатньо розкрито його холистичне значення у виховному процесі учнів початкових класів, що зумовило вибір теми дослідження: **"Виховання ціннісних орієнтацій молодших школярів засобами казки в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського"**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до комплексної теми науково-дослідницької роботи кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка "Морально-етичні засади формування зростаючої особистості" (державний реєстраційний номер 01104002109). Дисертацію затверджено вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (витяг із протоколу № 4 від 23.11. 2012 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології НАПН України (протокол № 1 від 29.01. 2013 р.).

Мета дослідження: на основі аналізу педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського визначити зміст, форми та методи формування ціннісних орієнтацій молодших школярів засобами казки.

Відповідно до мети окреслимо **завдання** дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз педагогічного доробку В. О. Сухомлинського з проблеми виховання ціннісних орієнтацій школярів засобами казки.

2. Проаналізувати категоріально-понятійний апарат дослідження; уточнити поняття "ціннісні орієнтації" молодших школярів та "казка як засіб виховання".

3. Обґрунтувати методику формування ціннісних орієнтацій молодших школярів засобами казки у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського.

4. Виявити виховний потенціал змісту навчання початкової школи у формуванні ціннісних орієнтацій засобами казки.

5. Визначити шляхи імплементації в навчально-виховний процес початкової школи гуманістичного змісту казок В. О. Сухомлинського.

Об'єкт дослідження – педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського.

Предмет дослідження – зміст та методи формування ціннісних орієнтацій школярів початкових класів засобами казки у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського.

Теоретичну основу дослідження складають: теоретичні підходи до вивчення школярів як активного суб'єкта навчально-виховної діяльності (Л. С. Бондар, Г. Л. Бондаренко, А. С. Макаренко, К. Д. Ушинський та ін.); теоретичні положення креативної педагогіки (Ю. П. Азаров, О. Є. Антонова, В. М. Хайруліна, Р. Інгарден, С. Єдинак, К. Вечорек, К. Зелінський); теоретико-методологічні положення педагогічних праць щодо виховання в учнів ціннісних орієнтацій (М. Я. Антонець, І. С. Березовський, О. Н. Дем'янчук, Н. П. Дічек, В. М. Жуковський, М. В. Левківський, Н. А. Сейко, М. Шишковська та ін.); принципи єдності цілей і результатів навчально-виховного процесу (С. С. Вітвицька, Р. В. Малиношевський, С. Л. Яценко та ін.); праці, присвячені проблемі світоглядної освіти і виховання особистості (В. Ф. Деркач, Г. С. Костюк, В. Г. Кузь, О. Я. Савченко, О. В. Сухомлинська, Я. Павлович, А. Захаріуш, Б. Суходольський).

Джерельну базу дослідження становлять: нормативно-правові документи – урядові постанови, програми і закони України про освіту; нормативні документи Міністерства освіти і науки України, програми для

середніх загальноосвітніх шкіл, науково-педагогічний спадок В. О. Сухомлинського; фонди Центрального Державного архіву вищих органів влади й управління України, Державного архіву Житомирської області, Меморіально-педагогічного музею В. О. Сухомлинського (сmt. Павлиш, Кіровоградська обл.), матеріали бібліотеки НВК "Павлиської ЗОШ I-III ст. – ліцею ім. В. О. Сухомлинського", Державної наукової бібліотеки імені В. О. Сухомлинського, Житомирської обласної універсально-наукової бібліотеки ім. Ольжича, бібліотеки ЖДУ імені Івана Франка; праці педагогів України (книги, монографії), що вивчають творчість В. О. Сухомлинського, дослідження щодо казкотворчої діяльності видатного педагога українськими вченими, статті науково-методичного та публіцистичного характеру, матеріали педагогічної періодики, сучасні монографічні та дисертаційні роботи.

Для розв'язання поставлених завдань використано такі **методи дослідження**: *теоретичні* – теоретико-структурний аналіз, діалектичний метод, який будується на принципах загального взаємозв'язку явищ, системності, об'єктивності, конкретності та амбівалентності (подвійного значення), аналіз, синтез, індукція і дедукція, наративний метод з метою визначення впливу казок на формування духовних орієнтирів у школярів молодших класів; *емпіричні* – спостереження, анкетування, тестування, опис, порівняння для здобуття інформації про ставлення учнів початкових класів до казок.

Наукова новизна полягає в тому, що *вперше* визначено й узагальнено педагогічний ресурс казкотворчої спадщини В. О. Сухомлинського в контексті виховання в учнів ціннісних орієнтацій та розкрито особливості її використання у навчально-виховному процесі; визначено роль цінностей, специфіку ціннісних орієнтацій у казках; обґрунтовано методику формування ціннісних орієнтацій молодших школярів у педагогічній спадщині педагога-новатора; з'ясовано місце казок у творчій спадщині педагога та їх роль у процесі виховання учнів початкових класів; окреслено шляхи імплементації

перспективних напрямів використання казок у процесі виховання ціннісних орієнтацій у школярів початкових класів;

удосконалено категоріально-понятійний апарат проблемного поля дослідження, уточнено рівень виховного впливу казки як потужного навчального ресурсу;

подальшого розвитку набуло дослідження педагогічного впливу казкотворчої спадщини В. О. Сухомлинського на суб'єктів навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи в умовах сьогодення.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані: у процесі розробки навчальних планів з предметів педагогічного циклу у ВНЗ, у дошкільних та шкільних навчальних закладах для створення програм з образотворчого мистецтва, у позакласній та позашкільній виховній роботі, в процесі вивчення історії педагогіки (підготовка лекцій, проведення семінарів тощо).

Результати дослідження впроваджено у навчально-виховний процес шкіл м. Житомира (гуманітарна гімназія № 23, довідка № 211 від 10.06. 2016 р.; ліцей № 25, довідка № 19 від 31.03. 2014 р.); м. Новоград-Волинського (міський колегіум, довідка № 26 від 25.02. 2015 р.; ЗОШ I-III ступенів № 8, довідка № 114 від 12.06. 2014 р.); м. Львів (НВК школа-садок "Арніка", довідка № 08/71 від 23.09. 2015 р.), м. Полтава (ЗОШ I-III ступенів № 22, довідка № 346 від 28.08. 2015 р.), м. Делятин (НВК Івано-Франківської області, довідка № 67 від 09.04. 2015 р.).

Апробація результатів дисертації відбувалася під час участі у науково-практичних семінарах, засіданнях круглих столів, науково-практичних конференціях, зокрема, *міжнародних*: "Концептуальні основи підготовки спеціалістів: традиції та перспективи в контексті реалій сучасної освіти" (Бар, 2013), "Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітаристики у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти" (Луганськ, 2013), "Креативні технології морального і патріотичного виховання молоді як основа успішного розвитку

особистості" (Вінниця, 2013), "Інноваційні підходи до виховання молоді у вищих навчальних закладах" (Житомир, 2014), "Становлення і розвиток акмеології: теоретичні і прикладні аспекти" (Житомир, 2015); *всеукраїнських та регіональних*: "Естетичне виховання дітей та молоді: теорія, практика та перспективи розвитку" (Житомир, 2012), науково-теоретичній конференції молодих науковців (Житомир, 2012), "Інформаційно-психологічні аспекти кіберсоціалізації людини" (Житомир, 2013), "Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук" (Дніпропетровськ, 2013), "Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі" (Житомир, 2015); науково-методологічних семінарах кафедри педагогіки Житомирського державного університету ім. І. Франка (2012–2016 рр.).

Основні положення і висновки дисертаційної роботи відображено в 15 авторських публікаціях, 7 з яких – у провідних наукових фахових виданнях України, 1 – в іноземному науковому періодичному виданні.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (383 позиції, з них 27 – іноземною мовою) і містить 21 таблицю, 64 додатки. Загальний обсяг дисертації – 296 сторінок (основного тексту – 188 сторінок).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ КАЗКИ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

1.1. Історіографія проблеми виховного значення казки в спадщині В. О. Сухомлинського

Кожна дитина як "проект світу" реалізує особливу місію – стати людиною. У цьому зв'язку, на нашу думку, місія інноваційної школи полягає в тому, щоб допомогти кожній дитині усвідомити сенс свого життя, визначити "свій образ буття, зустрітися зі своєю сутністю" (М. Гайдеггер), оволодіти універсальними константами життєвого світу, постійно шукати і знаходити відповіді на його виклики, сформувати орієнтири в розвитку дитини, допомогти учневі вже в молодших класах створити систему смисложиттєвих координат, у якій він може творчо існувати і розвиватися. Йдеться і про подолання усталених стереотипів – сприйняття педагогом дитини як пасивного об'єкта педагогічних впливів.

Як засвідчує аналіз сучасної соціокультурної ситуації, сьогодення поставило перед школою нові завдання, виявило нові вимоги в царині освіти і виховання. На нашу думку, це не означає, що потрібно усунути зміст навчальних програм, які використовувалися раніше. Багато засобів виховання й освіти минулого зберігає свою актуальність і нині. До таких засобів належить казка, яка здійснює істотний навчально-виховний вплив на школярів молодших класів [14; 28; 73]. Для дитини казка виявляє дві функції – розвантажувально-релаксаційну і навчально-виховну. Як засвідчує проведений нами аналіз творчого доробку В. О. Сухомлинського, вже перші його казки інтегрували зазначені функції.

Грунтовний аналіз джерельної науково-педагогічної бази стосовно творчої спадщини видатного педагога дозволяє стверджувати про здійснення низкою авторів історико-педагогічних розвідок. Це, насамперед, дослідження О. Сухомлинської, І. Беха, М. Антонця, О. Савченко, Г. Левченка,

Н. Калініченко, Р. Малиношевського, В. Мадзігона, А. Постельняк та інших.

Зазначимо, що педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського створювалася протягом 50-60 років XX століття у Павлівській середній школі та привертала увагу не тільки освітян, але й усієї громадськості. Цей період для В. О. Сухомлинського займає особливе місце, адже становлення його як педагога й ученого відбувалося в умовах радянського ладу, і своєю діяльністю він виступив проти авторитарно-прагматичного змісту виховання і відірваного від життя змісту освіти. У сфері духовних пріоритетів Василь Сухомлинський відійшов від пануючих догм, звернувся до надбань світової педагогічної думки, розробив гуманістичну особистісно зорієнтовану систему, засновану на загальнолюдських цінностях, принципах гуманізму, народності, яка мала випереджувальний характер щодо суспільного розвитку [177].

Система роботи В. О. Сухомлинського та діяльність керованої ним Павлівської середньої школи викликали значний інтерес у педагогічній спільноті. Його ідеї отримали широкий резонанс у засобах масової інформації, наукових розвідках. Вони почали виокремлюватися у напрям в історії педагогіки 80-х років XX століття, отримавши назву "сухомлиністика", особливості якого реалізуються у різноманітності авторських позицій, із яких висвітлюється, аналізується й розвивається педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського [182; 311].

Існують різні думки щодо *періодизації* становлення і творчого розвитку сухомлиністики. Значна частина українських науковців (Л. Пархета, О. Чернишов та ін.) виокремлюють три етапи.

Виходячи з позиції О. Чернишова, *перший етап* – 1948-1990 рр. – період накопичення досліджень різних аспектів педагогічної системи В. О. Сухомлинського, які реалізовувалися на засадах радянської ідеології та марксистсько-ленінської методології. Джерельну базу сухомлиністики цього періоду становлять як праці самого педагога, так і кандидатські дисертації, публікації в періодичних виданнях і перші розвідки, де зроблено аналіз окремих аспектів творчої спадщини педагога. Метою звернення більшості авторів до

різних аспектів педагогічної системи В. О. Сухомлинського було вивчення його спадщини та пошук шляхів для розв'язання проблем у контексті тогочасних реалій.

Другий етап – 1991-2000 рр. – період вивчення та інтерпретації педагогічної системи В. О. Сухомлинського на ґрунті національної ідеології й об'єктивного наукового, гуманістичного підходу, коли було значно розширено джерельну базу та тематику досліджень. Зростає кількість праць (як монографій, так і публікацій у педагогічній пресі), в яких розглядається створена педагогом педагогічна система, і вона розцінюється як внесок в історію української педагогічної думки.

Третій етап – 2001-2005 рр. – якісно новий період дослідження педагогічної системи В. О. Сухомлинського, що характеризується інтерпретацією ідей видатного педагога на основі культурологічних і компаративних підходів та з позицій філософії освіти [311].

Численні дослідження педагогічної системи В. О. Сухомлинського, його практичної діяльності призвели до групування педагогів навколо імені та спадщини Василя Олександровича і створення наукових шкіл. Серед них можна виділити такі:

Уманська наукова школа (Уманський державний педагогічний університет ім. П. Тичини), характерними особливостями якої є практична орієнтованість досліджень спадщини Василя Олександровича з експериментальним упровадженням його ідей у практику роботи сучасної школи і вищого навчального закладу (ВНЗ) та написання праць компаративного характеру, коли ідеї та система В. О. Сухомлинського порівнюються зі спадщиною С. Френе, Я. Корчака та ін;

Київська наукова школа при лабораторії історії педагогіки Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук (НАПН) України. Характерною особливістю її діяльності є органічне поєднання різних форм роботи: керівництво дисертаційними дослідженнями пошукувачів із різних регіонів України з власною науковою роботою (М. Антонєць, Л. Бондар) та

звернення до аналізу виховних аспектів педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського; Наукова школа Української асоціації Василя Сухомлинського. Основною формою її роботи є проведення Всеукраїнських і Міжнародних педагогічних читань "Василь Сухомлинський і сучасність", що й визначає особливості її діяльності – колективний характер роботи та зосередження уваги на актуальних проблемах роботи сучасної освіти – початкової, середньої, вищої, діяльності вчителя тощо, де казкотворча спадщина павлиського педагога займає особливе місце [311].

Перші праці дослідників творчості В. О. Сухомлинського в історіографічному плані, як правило, мали характер рецензій на його статті та книги, зокрема такі як: "Інтерес до навчання – важливий стимул навчальної діяльності учнів" (1952), "Виховання колективізму в школярів" (1956), "Виховання радянського патріотизму в школярів" (1960), "Невідкладні проблеми теорії й практики виховання" (1961), "Виховання особистості в радянській школі" (1965), "Павлиська середня школа" (1969), "Серце віддаю дітям" (1969) та інші.

Аналіз педагогічної літератури дозволяє дійти висновку, що перші відгуки про педагогічну діяльність В. О. Сухомлинського в освітянському просторі мали в основному позитивний характер. У цих відгуках було визначено особливості системи педагога. Треба зауважити, що характерним для цих праць було те, що в них ішлося не про взаємозв'язки, які притаманні педагогічній системі В. О. Сухомлинського, а саме про окремі позиції системи видатного педагога [177].

У зв'язку з цим зауважимо, що наставником у педагогічній системі В. О. Сухомлинського, як стверджує Н. Калініченко, був С. Чавдаров талановитий педагог, у 1944-1956 роках – директор Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР. Спілкування відомого ученого і молодого дослідника, навчання в заочній аспірантурі НДІ педагогіки УРСР здійснили істотний вплив на формування науково-педагогічних поглядів Василя Олександровича. У відносинах із молодим педагогом професор С. Чавдаров

виявив себе як вимогливий учений, мудра і добра Людина [113].

До початку 70-х років належать перші спроби проаналізувати не окремі положення, сформульовані В. О. Сухомлинським, а його погляди на навчання та виховання дітей, і визначити закономірності, характерні для його педагогіки. Такий характер мали праці Г. Аржаної, А. Борисовського, Г. Волкова, К. Григор'єва, С. Соловейчика та ін. Автори цих праць позитивно оцінювали педагогічну діяльність В. О. Сухомлинського, що ґрунтувалася на гуманістичних принципах. У своїх публікаціях вони зазначали, що головною заслугою педагога-новатора є комплексний підхід до проблем виховання й освіти. На думку павлиського педагога, для того, щоб дитина була щасливою, необхідно впливати на процес формування її особистості, де виховний вплив казки особливо вагомий.

У кінці 70-х років з'являються перші дисертаційні роботи про В. О. Сухомлинського. З науковим аналізом різних сторін його педагогічної системи виступили у своїх дисертаційних дослідженнях В. Лоскутов (1976), Т. Будняк (1977), К. Кривошеєнко (1978). Предметом їх дослідження були проблеми ідейно-морального, розумового та естетичного виховання молодших школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського [177].

Серед наукових праць 80-х років ХХ століття, присвячених вивченню педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського, і, звичайно ж, місцю казкотворчості в цій спадщині, чільне місце посідають матеріали науково-практичної конференції, що відбулася 25-27 вересня 1978 року в с. Павлиш Кіровоградської області. Зі ста п'ятдесяти доповідей, представлених на конференції, майже всі належать науковим працівникам, що вивчали окремі аспекти його педагогіки [113; 177]. У публікаціях цього періоду ми не знаходимо таких, що спеціально присвячені проблемам використання педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського у контексті вивчення літератури певного (казкового) жанру, який використовував педагог у своїй діяльності. У цей же період теоретики і практики педагогіки починають творчо використовувати досвід педагога зі складання і написання казок.

Особливо яскраво проявляється діяльність В. О. Сухомлинського як методиста-теоретика, який є одночасно й учителем-практиком, і педагогом, який розв'язував ту чи іншу проблему з урахуванням її місця не лише в межах певної дисципліни, але й у царині казкотворчості.

В умовах незалежної України, коли почалася активна розбудова української національної школи, педагоги відчували гостру потребу в інноваційних технологіях навчання. Зауважимо, що одна з інноваційних технологій виявляється у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського, яка є засобом організації навчально-виховного процесу в сучасній школі. У цей період праці педагога слугували джерельною базою для багатьох дисертаційних досліджень: "Виховання школярів засобами народної педагогіки у творчій спадщині В. О. Сухомлинського" (Л. Петрук, 1994), "Проблема педагогічної майстерності вчителя у творчій спадщині В. О. Сухомлинського" (А. Луцюк, 1996), "Проблема патріотичного виховання підлітків у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського" (В. Кіндрат, 1998), "Виховання моральних цінностей молодших школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського" (А. Семез, 1998), "Лінгводидактична спадщина В. О. Сухомлинського" (Л. Мамчур, 1998).

У дисертації Л. Мамчура показано, як у методиці викладання української мови педагог уперше запровадив "уроки мислення серед природи", що виявляє вихідні позиції ефективного навчання української мови в школі.

Заслуговує на увагу дисертаційне дослідження Г. Ткаченко "Виховання школярів засобами слова у творчій спадщині В. О. Сухомлинського" (1999), де окреслюються окремі аспекти словесної творчості учнів. Дослідниця прослідкувала генезу проблеми виховання засобами слова в історико-педагогічному процесі, з'ясувала погляди педагога на роль слова у вихованні учнів, велику увагу приділила таким формам роботи, як подорожі до джерел думки і слова, складання казок тощо [177].

У 90-і роки ХХ ст. в Уманському державному педагогічному університеті створено науково-дослідну лабораторію "В. О. Сухомлинський і школа ХХІ ст." (керівник В. Кузь), яка є членом Української асоціації імені Василя

Сухомлинського і в якій аспіранти, студенти, вчителі вивчають праці видатного педагога, досліджують і адаптують його ідеї до умов нової школи та пропагують їх серед студентства й учителів [177].

На увагу в історіографічному аспекті вивчення спадщини В. О. Сухомлинського заслуговує дослідження Л. Бондаренка "Формування творчої особистості молодшого школяра в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського" (1999), в якому зазначено, що творчість видатний педагог розуміє не лише як відкриття і створення нового у зовнішньому світі, а й виявлення нового у ціннісному ставленні людини до дійсності.

У дисертації Л. Ткачук "Педагогічне забезпечення успіху в навчанні молодших школярів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського" (2001) досліджується феномен "педагогіки успіху" видатного педагога. У В. О. Сухомлинського, як наголошує автор, немає праці, спеціально присвяченої проблемі успіху, проте ідея радості успіху в навчанні, в житті червоною ниткою проходить через усю його творчість.

Широко і глибоко досліджено філософію дитинства, що є основою великого експерименту, який педагог проводив усе життя. Здійснила таке дослідження Т. Кочубей, яка довела, зокрема, що В. О. Сухомлинський у своїй педагогічній творчості виходив з ідей філософії любові, мудрості, поваги до дитини, творив мікрокосмос дитячої душі, переливаючи в неї мудрі думки, світлі почуття, добру волю, плекав сад істинної духовності й високої краси етики, думки й слова [177].

Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського вже кілька десятиліть надзвичайно актуальна далеко за межами нашої країни. Так у 1998 році в Оренбурзі створена Уральська Асоціація Василя Сухомлинського, яку очолює випускниця Павлівської середньої школи, учениця видатного педагога, доктор педагогічних наук, професор В. Риндак [287]. Члени цієї асоціації досліджують, популяризують і впроваджують у життя ідеї та педагогічний досвід Василя Олександровича. Асоціація виступає організатором проведення конференцій, семінарів, педагогічних читань, присвячених творчості видатного педагога, педагогічних конкурсів, особливо серед майбутніх учителів.

Нині фольклорно-етнографічна лабораторія Київського національного університету імені Тараса Шевченка активно працює над зібранням казок, авторами яких є представники української діаспори в Америці, Канаді, Австралії, Аргентині, Словаччині, Німеччині, Польщі тощо. Побудовані на місцевому матеріалі цих країн, казки з діаспори не тільки формують світоглядні орієнтації, але й дають дітям певне уявлення про побут, ментальність українського населення, яке проживає за кордоном (додаток Д.2).

Широко використовується спадщина видатного педагога в Китаї, де в 1998 році створено Всекитайську Асоціацію імені В. О. Сухомлинського (очолює Ван Ігао), перекладено китайською мовою і видано практично всі праці видатного педагога. Китайська Народна Республіка (КНР) – це єдина країна, де в 2001 році перевидано 5-томне видання творів В. О. Сухомлинського. Китайські дослідники неодноразово відвідували Павлиську середню школу, брали участь у семінарах і конференціях. У 2004 році на базі школи Хуаши відбулася Міжнародна конференція "Розвиток педагогічних ідей В. О. Сухомлинського і реформа загальноосвітньої школи в КНР", яка зібрала учителів та науковців з усіх куточків Китаю, представників Росії та України. У 2005 році досвід КНР узагальнено в захищеній Ли Цзихуа кандидатській дисертації "Творче використання спадщини В. О. Сухомлинського в КНР" [177].

Шануючи В. О. Сухомлинського як ученого і педагога, китайці побудували в Павлиші в межах школи спеціальний корпус, де вчаться тільки учні перших класів, і який устаткований згідно з найкращими світовими стандартами (додаток Д.4).

Загалом, різні аспекти педагогічної системи В. О. Сухомлинського знайшли відображення у працях українських учених: М. Антонця, М. Вашуленка, В. Кузя, О. Сухомлинської. Питання формування ціннісних орієнтацій дітей у спадщині В. О. Сухомлинського є предметом дослідження Н. Безлюдної, О. Савченко, В. Федяєвої, В. Хайруліної та ін.

В. О. Сухомлинський, який за базовою освітою був учителем української мови та літератури, використав казкотворчість як творчий процес складання

казок, і саме це стало потужним педагогічним ресурсом розвитку дитини та знайшло своє висвітлення у працях багатьох українських дослідників (Н. Тихолоз, В. Подлесна, С. Журавська, О. Вовк, О. Деркачова, С. Ушневич).

Гуманістичну лінію у творчості видатного педагога активно розкривають учені в своїх статтях: М. Антонєць "Славетний український педагог-гуманіст" [4]; Л. Бондар "Методологічна основа гуманістичних ідей духовності в педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського" [32]; М. Гагарін "Критерії добору української народної казки для виховання морально-естетичних почуттів " [56]; О. Киричук "Складові духовного розвитку учнів у спадщині В. О. Сухомлинського" [121]; О. Лавроненко "Гуманізм як домінанта виховної системи Василя Сухомлинського" [143].

Про гуманістичне виховання школярів у творчості В. О. Сухомлинського ґрунтовно написано в таких працях учених: Ю. Азарова "Мистецтво виховувати" [2], М. Левківського "Гуманізація суб'єкт-суб'єктної взаємодії у творчості Василя Сухомлинського" [148].

Гуманістична лінія у вихованні школярів, пропагована В. О. Сухомлинським, лежить в основі усіх українських законів про освіту за останні десятиліття: зокрема, Закон України "Про освіту" [98, с. 44], Закон України "Про загальну середню освіту" [99, с. 73], Указ Президента України "Про національну доктрину розвитку освіти України від 17.04.2003 р.[297, с. 351; с. 352-353], Постанову Кабінету Міністрів України від 28 березня 2002 р. "Про затвердження Державної програми Вчитель" [106, с. 454], Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту від 31.10. 2011 р. "Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів" [168].

Ціннісне ставлення особистості до суспільства і держави виявляється у патріотизмі, правосвідомості, політичній культурі та культурі міжетнічних відносин.

Загальні духовні домінанти творчої спадщини педагога об'ємно розкрито в роботах: Н. Дічек "Духовні домінанти В. О. Сухомлинського" [80], І. Бега "Життя як цінність у культурно-виховній інтерпретації В. О. Сухомлинського"

[19], Є. Єдинак "Філософія моральності" [324].

Видатний педагог вважав, що за допомогою казки у виховному процесі можна домогтися більше, ніж в інших жанрах творчості, й особливо в молодшому шкільному віці. Цю ідею педагога розкривають і постулюють В. Брандес "Казка як важливий чинник розвитку людства" [38], О. Вознюк "Місце казки в освітньому процесі" [51], М. Забродський "Казка як засіб та важливий чинник соціалізації підростаючого покоління" [97], Ю. Пелешок "Школа емоційного життя як джерело духовного розвитку в педагогічних поглядах В. О. Сухомлинського" [180].

Відтак, казка в творчості В. О. Сухомлинського набуває великого виховного значення. Вона стала суттєвим чинником духовного і морального розвитку дитини в діяльності педагога. Василь Сухомлинський визначав її суть як благородне і нічим не замінне джерело виховання любові до Вітчизни, як виховуючий засіб спілкування між людьми, формування відповідальності за свої дії, як джерело добра, гідності й совісті, могутній бар'єр супроти зла, негідних людини вчинків. У казках формуються і живуть сотні років любов до рідної природи, свого народу. "Казка виховує любов до рідної землі вже тому, – писав видатний педагог, – що вона – творіння народу" [247, с. 177]. Унаслідок сотень зустрічей із школярами він дійшов висновку, що казка, гра, фантазія – животворне джерело дитячого мислення, благородних почуттів і прагнень. "Багаторічний досвід переконує, – наголошував павлівський новатор, – що естетичні, моральні та інтелектуальні почуття, які народжуються в душі дитини під враженням казкових образів, стимулюють потік думок, який пробуджує до активної роботи мозок, зв'язує повнокровними нитками живі острівці мислення. Через казкові образи в свідомість дітей входить слово з його найтоншими відтінками; воно стає сферою духовного життя дитини, засобом висловлення думок і почуттів – живою реальністю мислення... Мої вихованці не оволоділи б навичками абстрактного мислення, якби в їх духовному житті казка не стала цілим періодом" [247, с. 176-177].

Створені ним близько 1500 казок і оповідань для молодших школярів, як

наголошує Н. Дічек, мають безцінний навчально-виховний потенціал, розкривають багатство рідної мови, а тому стали невід'ємною частиною шкільних читанок і навчальних книжок [81, с.10].

Учені-педагоги, які досліджують спадщину Василя Сухомлинського, зокрема Н. Дічек [81, с. 10], незмінно вказують, що його творчості властиві риси української філософії: *антейїзм, кордоцентризм, екзистенціалізм*. Як Антей був непереможений, коли був зв'язаний із матір'ю-землею, так і педагогіка, філософія, історія, література будуть впливати на душу дітей; і поки вся культурна, педагогічна, філософська, літературна діяльність буде зв'язана з народом, вона буде творчо розвиватися і практично втілюватися в життя.

Інша риса, характерна творчій спадщині педагога, – *кордоцентризм*. "Твори Василя Сухомлинського, – зауважує Н. Дічек, – засвідчують, що він став своєрідним продовжувачем філософської кордоцентричної традиції Г. Сковороди в культурному полі засобами педагогіки. В його тлумаченні поняття серця і душі людини є синонімами внутрішнього світу особистості. У радянські часи, коли і слово "душа", і його глибокий *екзистенціальний* зміст не були в загальному філософському вжитку, Василь Олександрович звертався до проблеми розвитку духовного життя дітей, визначаючи духовність як визначальну, провідну якість особистості, що має бути сформована в процесі педагогічно продуманого морально-етичного виховання" [81, с.10].

Також казки В. О. Сухомлинського пройняті глибоким екзистенціальним змістом. Для прикладу візьмемо казку "Скрипка і місячний Промінь". У цій казці проголошується велич людини. У тріаді Скрипка – Гра – Людина саме останній елемент тріади вирішальний. Педагог підводить маленьку дитину до думки, що все залежить від людини, все нею здійснюється. Людина використовує скрипку, щоб передати через музику свої настрої, радість, тугу і свій внутрішній світ [270, с. 34-35] (додаток К.1).

Василь Олександрович, як зазначають дослідники творчості видатного педагога, на відміну від багатьох його сучасників і попередників був і вченим, і учителем-практиком, творцем експериментальної та авторської школи, де

апробовувалися педагогічні ідеї й до якої зверталася мисляча інтелігенція. Особистість В. О. Сухомлинського була незвичною для педагогічної науки того часу: його аскетизм і скромність у роботі й побуті, невтомність у праці були і є прикладом для педагогів.

Аналізуючи педагогічну спадщину В. О. Сухомлинського, українські науковці наголошують, що він намагався дати відповіді на актуальні проблеми педагогічної науки. У своїх казках педагог дає просто і ясно розуміння того, що є добро і милосердя, розповідає про зло та шляхи його подолання, про смисл життя та необхідність гармонії в людських стосунках, про жінку-матір та її роль у житті кожної людини [187].

Як зазначають представники української педагогічної спільноти, після 1970 року почався новий етап популяризації педагогічних ідей В. О. Сухомлинського. Творчий доробок педагога став відомим усьому світу. Вже на початку XXI ст. вийшло 65 його творів тиражем близько 15 млн. примірників. Книгу "Серце віддаю дітям" жодне видавництво в СРСР не хотіло публікувати й випустило в 1969 р. тільки тому, що вона вийшла роком раніше в Німецькій Демократичній Республіці. На сьогодні ця книга має 55 видань 32 мовами [187].

Зазначимо, що оповідання і казки педагога-новатора спочатку були опубліковані білоруською мовою у книжці-збірці "Голубые журавли" (1971), потім російською мовою "Поющее перышко" (1974), і лише у 1978 році у збірці "Гаряча квітка" – українською. Пізніше вийшли друком збірки дитячих творів "Чиста криниця" (1993), "Вічна тополя" (2003) – казки, оповідання, етюди для молодшого шкільного віку [69]. У останні роки, коли зросла популярність видатного педагога, видано ще декілька збірок його оповідань і казок, зокрема: "Усі добрі люди – одна сім'я" (2013), "Бути людиною" (2014), "Я розповім вам казку... Філософія для дітей" (2016).

Сьогодні українські та зарубіжні педагоги одностайно визнають, що творчі пошуки, ідеї В. О. Сухомлинського були новаторством у часи авторитарної радянської педагогіки. Жива і творча самобутня думка видатного педагога, виражена в особистій практичній учительській та виховній роботі, піднесена до

глибоких теоретичних узагальнень, є стимулом розвитку демократичних та гуманістичних засад у сучасній педагогіці й цінним внеском не тільки в українську, але і в світову скарбницю педагогічної думки.

1.2. Виховання молодших школярів засобами казки як педагогічна проблема

Нині гостро постає питання осмислення й пізнання нових педагогічних реалій, створення нової філософії освіти, відкритої до таємниць життя людини, її глибинних прагнень, духовного змісту життєдіяльності [125]. На цій основі формується нова педагогіка життєтворчості, у центрі якої є дитина з її потребами, радощами й інтересами, занурена в ігрову активність засобами казки.

За останні десятиліття значну кількість казок із яскраво вираженою світоглядною проблематикою розробили О. Бріцина, О. Вознюк, М. Селиванов, В. Юзвенко, І. Березовський. Проблема формування особистості школярів молодших класів засобами казки присвячені праці науковців Л. Дунаєвської, Зоряни і Мар'яни Лановик та ін.

Як категорія сучасної педагогічної думки, життєтворчість – це особлива, вища форма виявлення творчої природи людини. Вона сприяє самостійному вибору особистістю стратегії життя, розробці життєвих планів і програм, добору та використанню засобів, необхідних для реалізації індивідуального життєвого проекту. Як засвідчує аналіз наукових джерел, для того щоб реалізувати цей проект, необхідна відповідна система соціальних орієнтирів. Саме завдяки казкам дитина засвоює їх безпосередньо й опосередковано [206].

Соціальні орієнтири, як наголошували І. Кант, Ж.-Жак Руссо, Е. Муньє, Ю. Александрович, Р. Інгарден, Я. Корчак, Б. Суходольський та інші філософи і педагоги, можуть мати як позитивний, так і негативний зміст. Наприклад, не можна вважати позитивними орієнтирами ті, які вже з ранніх років спрямовують дитину до пристосовництва, податливості, лінощів, пасивності, індиферентизму, аполітичності тощо.

Аналізуючи казки, в їх змісті, ми ніде не зустрінемо толерування цих орієнтирів. Зазначимо, що вони хоч і певною мірою поширені у суспільстві, і ми

з ними зустрічаємося, але в казках В. О. Сухомлинського вони ненав'язливо, проте переконливо осуджуються. І це має місце не тільки в українських казках, але й у казках інших народів світу. Натомість, за відповідної інтерпретації вчителем у душу школяра молодших класів глибоко западають сюжети героїчних учинків народних месників, дії добрих звірів і птахів, зміст праведного життя людини, відповідальність героїв казок перед іншими людьми і суспільством в цілому, гуманне ставлення не тільки до людей, але й до тварин, і збереження природи. Саме гуманне ставлення до людей і природи, як писав видатний польський професор медицини, екології й педагогіки Ю. Александровіч, є найвагомішим соціальним орієнтиром. Тому педагоги мають донести цю думку до учнів, якщо вони хочуть виховати добрих людей [321, с. 28-29].

У цьому процесі, як наполягав Ю. Александровіч, слід ураховувати рівень зрілості учня, його знання, характер, психологічні риси. Ще чіткіше з приводу формування соціальних орієнтирів висловився Я. Корчак. Цей видатний і мужній учитель постійно наголошував, що казка є найбільш дієвою "зброєю" учителя для формування у школяра справедливості, відповідальності, гуманізму. Казки всіх народів світу, як наголошував Я. Корчак, акумулюють усе прекрасне, що виробило людство впродовж свого існування. У казці немає фальші, лукавства, вона висміює, коли це може піти на користь суспільству, звеличує, коли це може підняти людину з колін або надати їй впевненості, коли вона занепадає духом.

Широке використання казок у початковій школі зумовлюється тим, що їх зміст викладено у цікавій для дитини формі. Існує чіткий поділ персонажів на добрих і поганих, сутність учинків яких легко розуміється дітьми і дає змогу визначити якості кожної дійової особи. Це полегшує юним читачам змогу правильно оцінити моральність учинку [56, с. 55].

У працях українських учених О. Вознюка, В. Брандеса, І. Березовського Л. Дунаєвської, З. і М. Лановик, простежується ідея, що в процесі навчання дитина збагачує себе враженнями оточуючого світу, побаченим, почутим тощо,

унаслідок чого відбувається формування особистості школярів молодших класів засобами казки. Казка виконує узагальнюючу роль, і ці враження набувають систематизованої форми. У працях науковців наводиться багато прикладів того, як у В. О. Сухомлинського розрізнені почуття, явища стають персоніфікованими, зримими, чуттєво-наочними [15; 38; 51; 52; 91; 145].

Зауважимо, що аргументовано інтерпретується зміст і роль казки в формуванні свідомості, світоглядних орієнтацій людей, у тому числі й школярів, Л. Дунаєвською в книзі "Українські народні казки" [92].

Великий виховний потенціал закладено у зібранні казок І. Франка під назвою "Коли ще звірі говорили". Видатний українець здійснив, як висловились Л. Дунаєвська, "блискучу інтерпретацію всесвітньовідомої теми так званого плутовського роману про лиса, до якої ще в XII столітті звернулися французькі, а пізніше західноєвропейські письменники багатьох національностей" [91, с.12].

Формування ціннісних орієнтацій школярів початкових класів засобами усної народної творчості на сьогодні набуло величезного поширення. Казки В. О. Сухомлинського також спрямовані на формування у дітей відповідних ціннісних орієнтацій, що базуються на філософській рефлексії наукового світогляду. Про це засвідчує останнє видання збірки творів для дітей В. О. Сухомлинського "Я розповім вам казку... Філософія для дітей", яку підготувала О. Сухомлинська [277].

Дії персонажів казки для дитини 6-8 років захоплюють школяра так, що він у своїх думках сам стає їх учасником. Зміст казки дитина розглядає через призму хоч і невеликого, але вже достатньо кристалізованого власного досвіду, зіставляє з діями своїх близьких: мами, батька, бабусі, дідуса, або поведінкою сусідів, чи героїв телепередач тощо. Завдяки засобам казки у дитини відбувається активне формування ціннісних орієнтирів, які згодом раціоналізуються і вже з 15-18 річного віку складають міцний ціннісний фундамент духовного життя людини.

Загалом, можна говорити про позитивний характер світоглядних орієнтирів, який має місце у казках. Так, наприклад, коли якась дія спрямована на досягнення добра, то засоби, які б вони не були, не засуджуються. Так, помічник

головного героя (тварина, птах, Баба-яга) сприймається позитивно, навіть якщо він завдає шкоди іншим персонажами казки (суб'єктам зла). Це звільняє дитину від стереотипів так званого біполярного мислення, яке змушує її досягати світу "шизоїдним" чином у контексті однозначного чорно-білого "радикального" світорозуміння.

Отже, формування світоглядних орієнтацій в окремих казках набирало дещо іншого змісту, ніж у казках християнської доби. І якщо в казках епохи християнства домінує принцип прощення ворогам, то в дохристиянських казках головний герой ("свій") виходить переможцем зі світу "чужих" або "мертвих" [145, с. 428-430]. І зміст перемоги не може бути паліативним, він однозначний.

Сьогодні казки В. О. Сухомлинського є найбільш доступним засобом пізнання світу для дитини. Вони несуть у собі еталони нормативної поведінки, мудрість народів світу, дають можливість прогнозувати події, будувати свою поведінку на основі конструювання моделі оточуючого дитину світу [50, с. 422].

Як наголошують учені, конкретно-образна форма казки може бути втілена в аналітичну проекцію, і тут казка може виступати в формі навчального засобу, який сприяє не тільки кристалізації абстрактно-логічного мислення, але й слугує синтезу ідеї та образу, предмета і знака, почуття і думки. Завдяки цьому в школяра поглиблюється інтуїтивне, зрозуміле суб'єкту, яким є дитина, відображення дійсності, яке на рівні раціонального може бути для учнів молодших класів невиразним, аморфним [50].

Аналіз процесів мислення школяра свідчить, що розвиток уяви дитини в початковій школі полягає в переході від репродуктивних її форм до творчої раціональної переробки уявлень, від простого їх комбінування до логічно обґрунтованої побудови нових образів [207]. Тому розвитку репродуктивної уяви змісту казки в учнів початкових класів, як наголошував В. О. Сухомлинський, важливо надавати особливої уваги. На переконання психологів, якщо систематично не розвивати відтворювальну уяву в молодших школярів, то це з часом неминуче призведе до гальмування процесу образного сприймання не тільки у цьому віці, а й на наступних більш "дорослих" етапах

розвитку особистості учня [329, с. 109-113].

Школярі, як наголошують українські педагоги, починають пізнавати світ на основі казки, байки, легенди, які за своїм змістом найближче стоять до міфів [293, с. 204] та несуть в собі еталони людських цінностей, де основою є нормативна поведінка, що дозволяє певною мірою прогнозувати події, будувати свої дії на основі конструктивної парадигми навколишнього світу. Форма змісту казки, як підкреслюють О. Вознюк і О. Дубасенюк, може отримати аналітичну проекцію, а сама казка і байка в цьому випадку, особливо в творчості В. О. Сухомлинського, виступають у формі навчального засобу, який сприяє не тільки кристалізації абстрактно-логічного мислення, але й синтезу ідеї та образу, предмета і знака, поведінки і думки, що передбачає поєднання експресивного і логічного компонентів психічної активності дитини та призводить до опредмечення світоглядних цінностей, таких як справедливість, відповідальність, почуття обов'язку, бажання реалізовувати добро тощо [50].

Найбільш виразно казка як навчально-виховний засіб подана в *Новому Завіті* в формі притчі, де конкретний образ і його інтерпретації показані як співіснуючі. У казці право на інтерпретацію та розуміння її змісту певною мірою віддається читачу або слухачу.

У процесі взаємодії "читач-слухач" можуть виникати певні відхилення від основної канви змісту казки, але ці відхилення мають відносний характер, тому що вже з самого початку і об'єкт, і суб'єкт налаштовані на адекватне сприйняття, тобто сприйняття більше за змістом, ніж за формою. Казку можна читати і можна слухати. У першому випадку визначаються суб'єкт-об'єктні відносини, в другому – суб'єкт-суб'єктні [148, с. 41]. За таких умов відбувається поглиблення ціннісних орієнтацій, вони уточнюються, набирають більш конкретних форм, інтеріоризуються, тобто стають більш "своїми" для школяра молодших класів.

Звичайно, дитина у семи-восьмирічному віці ще не може так критично мислити, усвідомлювати сказане, як це вже може робити школяр у 10-12 років, але їй варто надати можливість, щоб вона до цього прагнула, і в межах матеріалу казок дають те, що важко зробити, наприклад, в оповіданні.

Педагоги і психологи довели, що чим глибше дитина заглиблюється в світ казки, тим краще вона сприйматиме науково-теоретичні смисли процесів і явищ суспільного життя та здійснюватиме правильний вибір з-поміж духовних і матеріальних цінностей [50, с. 422-423].

Теорія і практика педагогічної діяльності свідчить, що засвоєння молодшими школярами змісту прочитаних (прослуханих) казок, історичних подій тощо, потребує створення нових образів. Діти справляються з такими завданнями у процесі роботи над текстом тільки тоді, коли вони наочно уявляють собі ті події, про які йдеться в оповіданні чи казці. Формування таких уявлень допомагає учням краще зрозуміти зміст тексту казкового матеріалу, узагальнити в коротких назвах його окремі частини і краще його запам'ятати в цілому [174, с.142].

Діти початкової школи часто дивляться казку по телебаченню, де відбувається інтенсивна зміна відеоряду, коли зміст казки, її сенсотвірна глибина нібито "ковзає" на поверхні, коли зміст казки часто залишається поза екраном телевізора. Тому завдання інтерпретатора (учителів, батьків) подій казки має реалізуватись з урахуванням рівня пізнавальних вимог до школярів і відповідного рівня концептуально-теоретичних форм сприйняття ними дійсності.

У зв'язку з цим зазначимо, що емоційно-образна, конкретно-чуттєва сфера казки може бути інструментом для вирішення проблемного завдання [152, с.17]. Це детерміновано тим, що емоційна активація людини відбувається в процесі розв'язання життєвої проблеми, а сама емоція виступає попереднім етапом процесу вирішення завдання [29, с. 7].

Український науковець А. Запорожець дійшов до висновку, що розум людини, в якій у дитячі роки не сформувалося повною мірою безпосереднє сприйняття оточуючого її світу шляхом споглядально-образного "казкового" мислення, може в подальшому отримати однобічний розвиток, який характеризується відірваністю від конкретної дійсності [100].

В. О. Сухомлинський попереджував, що захоплення *логічним* мисленням

дитини, коли розпочинається *розквіт* правої півкулі її головного мозку, робить дитину "розумним дідусем", забирає в неї дитячість, бажання існувати у своєму, визначеному природою, часі. Таким чином, "повне використання ресурсів правої півкулі передбачає не тільки потребу в розробці необхідного психолого-педагогічного напрямку – навчаючої казки, але й обґрунтування нової науково-педагогічної парадигми пізнання світу, яка поєднує науково-теоретичні та міфо-релігійні стратегії пізнання й освоєння світу людиною" [50, с. 424]. Тим більше, що неперервність психічної діяльності людини детермінує єдність обробки інформації як правою, так і лівою півкулею головного мозку, і процес цей відбувається як у синхронічному, так і в діахронічному аспектах.

Чим "складнішою" є жива істота, тим повільнішим є її розвиток, тим менше вона розвинена в момент народження і тим більш пластичний її поведінковий репертуар. Це зумовлює важливий висновок про нагальну потребу в комплексному розробленні *окремого напрямку педагогіки – навчальної казки* [88, с.120-121].

Історія людства доводить, що казка та інші жанри народної творчості як способи метафоричного відображення дійсності були та постають своєрідним шляхом "входження" в історико-соціальну дійсність і є головним наочно-образним та вербальним засобом навчання і виховання на початкових етапах розвитку людського суспільства взагалі та людини зокрема. При цьому суттєвим є те, що казка та інші жанри народної творчості вміщують еталони нормативної поведінки, мудрість народів світу, дозволяють прогнозувати події, будувати свою поведінку на основі певної моделі світу. Крім того, казку, міф можна розуміти як специфічну форму підсвідомих ("природжених") ідей, архетипів, "матриць мислення" [88, с. 120-121].

Цей висновок корелює із думкою В. О. Сухомлинського, що вже в молодшому віці серед дітей визначаються "теоретики" і "мрійники". "Теоретики" заглиблюються у деталі явищ, докопуються до сутності, в них помітний потяг до розмірковувань. "Мрійники", "поети" сприймають предмет або явище в його загальних рисах, на них істотно впливає краса заходу сонця, вони захоплюються

грою барв, тоді як "теоретики" задумуються, чому небо буває то лазуровим, то червоним.

У кожної дитини, як вважав В. О. Сухомлинський, думки розгортаються своєрідно, різними шляхами, кожен із дітей розумний і талановитий по-своєму. Відтак, немає жодної дитини бездарної. Тому вчителеві треба бути, як зазначає С. Яценко, особистісно орієнтованим [319, с.54; 320, с.73]: варто продумано, зрозуміло викладати навчальний матеріал урахувавши індивідуальну своєрідність кожної дитини. На це звертають увагу науковці, які наголошують на необхідності узгодження мовних кодів дорослих і дітей [312, с. 98]. При цьому важливим постає й принцип "випереджального розвитку", коли інтелект, талановитість стають основою успіхів у навчанні [227, с. 89].

Аналізуючи розвиток "мрійників" і "теоретиків", варто зазначити, що такі "розумні дідусі" з часом виростають обділеними уявою, фантазією, почуттєвими властивостями. Вони нездатні сприймати те, що не вкладається "в прокрустове ложе" формально-логічного мислення [337, с. 28]. За таких умов відбувається збіднення внутрішнього світу дитини [329, с.102-105].

Можна стверджувати, що такі форми духовно-мистецької діяльності, як казка, міф, релігійна традиція, легенда тощо, є виразом правопівкульової психіки і постають принципово необхідним засобом навчання та виховання дітей не лише дошкільного, але й молодшого шкільного віку. Ці форми закладають міцний фундамент для подальшої творчості людини і, звичайно ж, для розвитку логічно-абстрактної активності.

Педагоги стверджують, що з віком у молодших школярів поступово підвищується точність пізнання, ідентифікація запам'ятовуваних об'єктів, і найбільший діапазон відмінностей у впізнаванні цих об'єктів спостерігається у першокласників, тоді як в учнів третіх-четвертих класів він значно звужується. Зазначимо, що дівчатка початкових класів дещо точніше впізнають об'єкти, ніж хлопчики цього віку. Одночасно відбуваються суттєві якісні зміни і в процесах упізнавання. Першокласники, впізнаючи об'єкти, більше спираються на їх загальні ознаки, тоді як третьокласники аналізують ці об'єкти детальніше,

диференціюють у них більш специфічні видові та індивідуальні ознаки.

Становлення і розвиток пам'яті учнів початкової школи полягає в зміні співвідношення мимовільного і довільного запам'ятовування, а також, образної і словесно-логічної пам'яті. При цьому міра довільного запам'ятовування поступово зростає, а словесно-логічна пам'ять інтенсивно розвивається. Зазначимо, що цей розвиток обумовлений мовленням учнів у зв'язку із засвоєнням ними загальної навчальної програми.

Варто зазначити, що у цей період процес запам'ятовування у першокласників недостатньо цілеспрямований, часом він має аморфні форми. І лише у третьокласників спостерігається зростання цілеспрямованості. Тому казки слід підбирати відповідно до віку учня з урахуванням принципу природовідповідності [62, с. 5-7].

Як стверджують психологи і педагоги, казки захоплюють дітей несподіваністю змісту й високим злетом творчої вигадки [229, с. 26]. Зміст казки є вагомим засобом вивчення молодшими школярами різних дисциплін у школі. У цьому зв'язку зазначимо, що в творчості В. О. Сухомлинського особливо велика роль казки виявлена у вивченні природи, її явищ. Більшість творчого доробку видатного педагога в царині казки присвячено природі. Варто зауважити, що педагог був одним із перших у Радянському Союзі, хто підняв питання про важливість висвітлення екологічних проблем у навчально-виховному процесі. Саме тому в казках видатного педагога екологічний контекст спрямовувався на формування в дітей мотивації до охорони природи у зв'язку з розумінням вичерпності її ресурсів. Відтак, В. О. Сухомлинський зробив внесок у розвиток екологічної освіти, якою в Україні на початку 70-х років минулого століття займалися Г. Бачинський, А. Герасимчук, М. Кисельов та ін.

Як свідчить наукова література, ефективні результати в навчальному аспекті дає *сугестопедія* (розроблена болгарським науковцем Г. Лозановим), спрямована на застосування ресурсів підсвідомої психіки учнів у процесі навчальної діяльності. За допомогою сугестопедичних методик вчитель

"вживляє" учня в зміст казки. Дитина стає учасником подій які відбуваються в казці, вона не тільки переживає за персонаж, якому вона симпатизує, а перевтілюється в нього настільки, що він стає її "Я". Учені виділяють низку позитивних аспектів сугестопедії, зокрема:

1. Сугестопедична система навчання зосереджує в своїй основі глибинні фізіологічні явища та сприяє підвищеній інтелектуальній і емоційній працездатності в навчальному процесі.

2. Сугестопедія створює можливості для широкого застосування у школі засобів психотерапії, зокрема активізує психотерапевтичну роль метафори (як важливого елемента казки).

3. Сугестопедична навчальна система допомагає учням засвоювати велику кількість фактів, подій, ситуацій, створює психофізіологічну основу для розвитку позитивних ціннісних орієнтацій.

4. Сугестопедичне навчання високо мотивоване, чому сприяє психологічна безпека учня на уроці та після нього, відсутність комунікативних бар'єрів, радість від знання, засвоєного завдяки сприйняттю учнями подій казки.

5. Сугестопедія повертає до життя забуті колективні форми навчання, запропоновані Л. Виготським, сприяє соціальній адаптації учнів у процесі подолання труднощів спілкування.

6. Ефективність сугестопедії як системи навчання виражається в її спрямованості на комплексний розвиток особистості учня, на одночасний розвиток її інтелектуальних і мотиваційних сторін [50, с. 462-463].

Зауважимо, що вже в 50-і роки минулого століття В. О. Сухомлинський використовував сугестопедичні форми навчання дітей, особливо учнів молодших класів, адже саме в цей період вікового розвитку особистість виявляє найкращі результати в процесі навчання. Це відбувалося тоді, коли домінували репродуктивні форми засвоєння знань учнями, і реалізовувати задуми В.О. Сухомлинського за допомогою навчальних дисциплін початкової школи було складно. Однак широкий простір для багатогляду, розвитку творчості школярів молодших класів дає саме казка, яку і використовував видатний

педагог.

Казка, як вважав В. О. Сухомлинський, – це самою природою підготовлений "ключ" до почуттів дитини. Цей жанр творчості є духовним трампліном до розширення емоційного і раціонального світу людини, її позитивних цінностей. Саме казка, порівняно з іншими засобами фольклорного жанру, є найбільш дієвою у вихованні ціннісних орієнтацій школярів початкових класів. Про це свідчать результати соціологічних досліджень, проведених нами в початкових класах шкіл м. Житомира, м. Новоград-Волинська, м. Львова, м. Івано-Франківська, м. Полтави (див. параграф 3.1).

Попри певну кількість праць стосовно місця і ролі казки в формуванні світоглядних орієнтирів, в українській і зарубіжній літературі маємо проблеми, які вимагають копіткого дослідження, узагальнення результатів, отриманих цілою плеядою вчених і самим автором.

Кінець XX і початок XXI століття характеризуються глобалізаційними процесами в світі, що радикально впливає на економічну, політичну культуру людства. Якщо взяти до уваги зміни у суспільній свідомості, то виразно проявляється зміна ціннісних парадигм у напрямку усвідомлення необхідності пріоритетів загальнолюдських цінностей. На формування цих цінностей в умовах розбурханої технізації звертали увагу вже християнські теологи. Варто згадати матеріали II Ватиканського собору 1962-1965 рр., чисельні праці адептів православ'я та представників протестантських церков.

Австрійський кардинал Ф. Кьоніг у статті "Криза сучасного цивілізаційного розвитку" з тривогою зазначає, що сьогодні суспільство дійшло в технічному розвитку до такого ступеня, що далі перед ним прірва, але прірва у нинішньому етапі розвитку техніки. Треба терпеливо шукати нові орієнтири в технологічних процесах, і ці орієнтири постійно зіставляти з вимогами духовного життя людини. Людство повинно зрозуміти нарешті, що ресурси планети обмежені, й ця обмеженість зростає із збільшенням кількості людей; воно повинно усвідомити обмеженість ресурсів заселеної планети, а це вимагає інших норм суспільного життя, яке слід розглядати не в кількісному, а в якісному вимірах. Відтак, ми не

можемо спрямовувати людство на необмежені матеріальні вигоди, тому що необмеженими можуть бути тільки духовні цінності. Цілком зрозумілим є те, що із збільшенням людства не збільшується кількість природних запасів нафти, вугілля, металів, прісної води. Тільки духовне зростання не має меж. Воно не спонукає ні до грабіжництва матеріальних видів сировини, ні до забруднення природного середовища людини, ні до стратегічних озброєнь; духовні цінності не є причиною атомної загрози, не призводять до соціальних конфліктів, не викликають психічно-духовних настроїв і загубленості людської душі [343, с. 217].

Зауважимо, що саме тоді, коли офіційна педагогіка возвеличувала науково-технічну революцію, В. О. Сухомлинський, не заперечуючи її досягнень, закликав звернути увагу на виховання в дитини духовних цінностей через призму інтерпретації природних явищ.

"Технократична" течія в педагогіці, як відзначає Л. Бондар, спричинена науково-технічною революцією, спонукала В. О. Сухомлинського створити гуманістичну педагогіку, яка відстоює істинне, добре та прекрасне й відкидає брехливе, зле, потворне, проголошує рівноправні й взаємоповажні відносини між людьми. Гуманістична основа в його педагогічній діяльності ґрунтується на тезі про безумовну цінність людини, її індивідуальну свободу й гідність, що є точкою опори всіх соціальних, політичних і особистісних зусиль" [32, с. 13]. Одним із засобів такого виховання, як зазначає О. Киричук, стало для В. О. Сухомлинського складання дітьми творів і казок про природу [121, с. 25].

1.3. Категоріально-понятійний аналіз проблемного поля дослідження

Аналізуючи наукові джерела, ми дійшли висновку, що *казка* – один із найдавніших видів словесної творчості різних народів. В історії людства впродовж століть відбуваються докорінні зміни в житті суспільства, а казки продовжують жити. Кожне нове покоління успішно долучається до чарівного світу казки і вносить щось своє, творче та неповторне.

У літературознавчих джерелах наголошується: "казка – один із основних

жанрів народної творчості, епічний, оповідальний, сюжетний художній твір усного походження. В основі казки – захоплююча розповідь про вигадані події і явища, які сприймаються і переживаються як реальні. Казки відомі з найдавніших часів у всіх народів світу" [71, с. 330]. За часом виникнення казки належать до найдавніших форм народної творчості. А термін "казка", який походить від слова *казати* (казки розказуються) [150, с. 177], уперше як рівнозначний поняттям "басня", "байка" тлумачиться в додатку-словнику "Лексисъ сиречь речения вкратце собранная и из славянского языка на простой русский диалект истолкованы" до "Славянской грамматики" (1596) Лаврентія Зизанія [70, с. 204].

Казка – розповідний (здебільшого народнопоетичний) твір про вигаданих осіб і подій, переважно з участю фантастичних сил [64, с. 103].

У *філософському словнику* казка тлумачиться як один із найдавніших жанрів фольклору, витвір творчої уяви (індивідуальної, колективної), у якому архетипи культури втілюються у фантастичних образах та подіях; характерною рисою є чітка орієнтація на моральні та естетичні цінності, яка реалізується в гострих сюжетних колізіях, що завжди завершуються перемогою добра над злом, краси над потворністю [315, с. 263].

Відомо, що казка, як жанр народної та літературної творчості, посідає значне місце у фольклорі всіх країн світу. У фольклорі казка розглядається як епічне оповідання чарівно-фантастичного, алегоричного або соціально-побутового характеру зі своєрідною системою художніх засобів, підпорядкованих героїзації позитивних і сатиричному викриттю негативних образів, гротескному зображенню їх взаємодії.

Фольклорна казка – це розповідний твір про вигадані, а часто і фантастичні події.

У посібнику С. Алексєєва "Літературні казки" зазначається, що казки поділяються на народні, створені колективною фантазією наших предків, і на літературні, авторські, що є плодом письменницької творчості, поміж ними знаходяться народні казки, які були літературно оброблені. Автор наголошує, що

вкрай рідко казка є цілковитою вигадкою письменника [154].

Учені-казкарі поділяють казки на *літературні (авторські) та фольклорні (народні)*.

Літературні казки. Особливості цієї групи казок за М. Костівом такі: автор – конкретна особа (письменник); писемна форма; канонічний текст без можливостей внесення довільних змін, максимально індивідуалізований образ героя; число варіантів будь-яких мотивів сюжету не обмежене; письменник – автор, творець, який відображає життя в художніх образах за допомогою своєї уяви, властивими лише йому засобами і на відповідному матеріалі; чітко визначені час і місце створення (за ознаками, прикметами часу в тексті) [135, с. 22-23].

Літературна казка – це, як вважає І. Руснак, прозовий або віршовий авторський художній твір переважно фантастичного, чародійного характеру, в якому змальовано неймовірні пригоди вигаданих або традиційних казкових героїв [197, с.196].

Авторська казка – найбільш емоційний, тонкий, філософський жанр літератури, здатний доторкнутися до серця не тільки маленького, але й дорослого читача. Авторська казка навчає дитину дорослих, недитячих істин [153].

Розглядаючи зміст авторських казок про природу, можна зробити висновок, що у казках великою мірою простежуються паралелі рослин, тварин з людиною. Зміст казок відповідає також умовам індивідуалізованості при ознайомленні з об'єктами природи, тобто у казках розповідається не про певний клас чи вид, а про конкретні об'єкти природи [169].

Авторські казки поєднують у собі елементи науковості й образні поетичні описи природи. Доцільність їх використання у процесі виховання дітей обумовлена можливістю наукового підходу до добору інформації, необхідної дитині; наявністю яскравих образів, що відповідає характеру дитячого мислення; емоційною насиченістю, як зумовлено дитячим сприйняттям світу та впливає на поведінку.

Отож, авторська казка, в основу якої покладено конкретні наукові факти, де форма подання інформації залишається казковою, здатна оптимізувати процес виховання дітей, надаючи йому почуттєвої спрямованості [169].

Як зауважує Г. Белан, однією із найдієвіших форм здійснення виховного впливу на внутрішній світ учнів початкових класів стало використання у навчально-виховному процесі Павлиської середньої школи, як народних казок, так і авторських.

У творчій спадщині В. О. Сухомлинського казка є втіленням аналітичного знання у "згорнутій" синтетичній формі, вона виступає у вигляді системи підсвідомих архетипових ідей, які здатні трансформуватися в науково-теоретичні схеми вищого рівня. Чим глибше занурюється дитина у світ казок і чим більше просторий цей світ, тим більше науково-теоретичних смислів вона згодом здатна сприйняти, видобути та кристалізувати. Зміст казки, почутий і пережитий школярем у дитинстві, часто стає життєвим орієнтиром упродовж усього життя.

Виховний потенціал авторської казки В. О. Сухомлинського не можна переоцінити, адже діти з великим задоволенням поринають у світ чарівних пригод у нереальному світі, який змінюється відповідно до їх уявлень і бажань. Перетворюючи в своїй уяві казковий світ, маніпулюючи уявними персонажами, діти не тільки здобувають знання про оточуючий світ, про стосунки людей, а й моделюють засоби вирішення життєвих проблем, відпрацьовують різні лінії поведінки, формують власне судження про події та вчинки казкових героїв, вчать вірити у перемогу справедливості, силу добра, любові, краси [21, с.50].

Як зазначає Г. Белан, авторські казки В. О. Сухомлинського увібрали в себе як концентрат багаторічної життєвої мудрості народної казки, так і значний педагогічний потенціал досвідченого вченого, вчителя-практика. Дослідники жанру казки називають твори педагога справжнім явищем літературного слова через унікальний баланс між її доступністю для дитячого сприймання та глибиною порушених у сюжетній канві цих творів філософських екзистенційних проблем. Зміст, сюжет, персонажі творів В. О. Сухомлинського несуть у собі

глибокий духовний зміст, важливий життєвий досвід, формують морально-етичні переконання, ціннісні орієнтації дитини, що не втрачає своєї актуальності й сьогодні [21, с.50].

Як наголошує дослідниця різних аспектів творчості В.О. Сухомлинського В. Федяєва, "...якби казки, літературні твори, наукові праці Василя Олександровича видавали й вивчали ще за його буття, ідеї перманентно втілювали в повсякденне життя, а творчу спадщину не замовчували, як таку, котра "не відповідала державній політиці (ідеології)", не мали б нині таких трагічних подій у нашій країні" [300, с. 163].

Використовуючи наративний метод у біфуркації народних і авторських казок, зазначимо, що народні казки несуть у собі надзвичайно важливі виховні ідеї, адже саме в них наші предки передавали наступним поколінням свій досвід, життєву мудрість, своє розуміння добра і зла, прекрасного і потворного. У тісному зв'язку з народними казками, а інколи на їхній основі виникли і розвинулися казки літературного походження, або так звані *авторські* казки. Помітних успіхів у цій справі досягли українські письменники. Наголошено, що серед їхніх багатьох надбань особливо виділяються казки

В. О. Сухомлинського, які увібрали в себе значний педагогічний потенціал і можуть бути широко використані в навчально-виховній роботі сучасної школи. Зауважимо, що ця їх унікальність полягає в тому, що на доступній дитячому сприйманню мові поступово і послідовно викладено філософські принципи світобудови, утверджено гуманістичний образ людини-добротворця [151, с. 30].

Фольклорна казка, як правило, відшліфована віками. Вона поєднує простоту, наївність і безмежне багатство уяви, узагальнює досвід поколінь. Кожне покоління додавало до її основи щось своє. Літературна казка має відбиток особистості її творця. У ній помітні стильові ознаки автора і типова для його доби проблематика. Часто фантазія відривається в ній від землі та реального існування людей і досягає безмежної вигадки, екзотики та абстракції. Деякі літературні казки тяжіють до зображення звичайного людського повсякдення, типових характерів, конфліктів і ситуацій [197, с. 196].

Народні та літературні казки належать до одного жанру, але мають суттєві відмінності, які полягають у наступному: літературна казка – авторський твір, на відміну від народної казки, яка виникла як малий епічний жанр у результаті колективної творчості етносу. Літературна казка – жанр художньої літератури, в той час як народна казка – один із фольклорних жанрів, особливість якого – усний переказ. Літературна казка може мати придуманий автором вільний сюжет. У народній казці сюжетна лінія строго підпорядкована певній схемі, якої повинен дотримуватися оповідач, щоб зберегти канву розповіді. Система образів у літературній казці довільна, в народній – обумовлена традиціями і уявленнями про добрі й злі сили. Народна казка в художній формі відображає глибинний пласт колективної свідомості й відноситься до найдавнішого виду усної народної творчості. Літературна казка може продовжувати національні традиції, але є плодом авторської уяви [82].

Варто зауважити, що художній контекст казки реалізує дві функції – *естетичну* та *ідейну*. *Естетична функція* виявляється в яскравому динамічному зображенні подій, розважальності, гіперболізації фізичних і духовних якостей персонажів, тому психологічному впливові на слухачів, що викликає у них почуття співпереживання, тривоги і радості [75, с. 30]. *Ідейна функція* казки полягає у своєрідному фантастичному відображенні закономірностей розвитку об'єктивної дійсності, повчальній вигадці, здатності людської думки "заглянути поперед факту" [70, с. 205-206].

Як засвідчує проведений нами аналіз наукових праць учених М. Грицяя, В. Бойко, М. Дунаєвської, О. Дем'янчука, у контексті соціокультурно-соціалізаційної ролі казки виявляються три її функції: *ціннісно-виховна, навчально-розвивальна, терапевтично-корективна*.

Ціннісно-виховна функція – виявляє *дихотомію добра і зла*, яка акумулює ціннісні орієнтації казки як художнього жанру та засобу розвитку людини. Суть добра і зла в свій час чітко визначив Г.- В.- Ф. Гегель, на думку якого добро – це сукупність розумних дій, учинків людини [57, с. 60], тоді як зло – це деструктивний підхід до цих дій [57, с. 201]. Відтак, зло – це все, що спрямоване

на руйнування розумного [295, с.43-44].

Сучасні етики (В. Малахов, М. Тофтул) не дають однозначного тлумачення добра і зла. Люди по-різному розуміють добро, та головне, як пише М. Тофтул, для кожної людини воно є саме добром. В іншому разі людина може бути нездатною адекватно орієнтуватися у сфері моральних цінностей, а без цінностей, як наголошує польський етик С. Єдинак, людина не може реалізувати свою людську сутність [324, с. 102-105].

Добро не є якоюсь об'єктивною або суб'єктивною категорією, коли неможливо встановити, де воно існує, локалізується у часі й просторі – у предметах і явищах об'єктивного світу чи в душі людини [295].

Аналіз наукових джерел дозволяє дійти висновку, що певною мірою добро стосується сфери ідей, оскільки уявлення про нього формується громадською думкою, в якій воно набирає ідеальної форми буття; перебуває у зв'язку з ідеалом; є незалежним, відкритим. Добро як ідея не є суто раціональним утворенням. Науковці не вважають його і суб'єктивним станом людини, оскільки його об'єктивною основою є потреба людини в інших людях, у спілкуванні й узгодженні своїх дій, у дбайливому ставленні до природи. Відтак, якби добро існувало лише в ідеальній формі (у формі ідей), то воно нагадувало б міраж. При цьому ідея добра постійно об'єктивується, опредметнюється в діяльності й поведінці людей, набуваючи матеріальних форм буття. Таким чином, добро не може вичерпуватися тільки ідеєю [295, с. 48-50].

Варто зауважити, що значний внесок у проблему взаємодії добра і зла, а також вивчення джерел існування зла, зробив німецький філософ-пантеїст Я. Беме (XVI ст.). У праці "Ауґога або ранішня зоря в сходженні" він наголосив, що зло є невід'ємною частиною людини, але це зовсім не означає, що людина повинна з такою неминучістю погодитися. Подібна точка зору на добро і зло, яка викликала позитивний відгук у творчості Гегеля та інших мислителів [57, с. 60; 220; 303, с. 145-146; 314], не тільки констатувала взаємодію добра і зла, але й виражала думку (яка не була на той час сприйнятливою), що зло, як і добро, відіграє важливу роль у прогресі суспільства, адже борючись зі злом ми

"шліфуємо" добро, і те, що було добрим учора, аж ніяк не є таким позитивним сьогодні. При цьому активність боротьби людини зі злом, як доводив Я. Беме, залежить від того, які засади закладені в ній з дитинства.

Навчально-розвивальна функція казки сприяє знанням про оточуюче середовище і створює пізнавальну основу для розширення і доповнення попередніх знань; сприяє розвитку пізнавальних здібностей (сприймання, пам'яті, мислення, уяви, мови), творчих можливостей.

Терапевтично-корегувальна функція представлена в активному впливі на емоційно-образний потенціал дитини і сприяє збереженню та розвитку індивідуального здоров'я. Завдяки цій функції відбуваються позитивні зміни в стані й поведінці дитини.

Ціннісно-світоглядний аспект казок реалізується у народній мудрості, народних ідеалах, моральних та естетичних цінностях людей, оскільки казки стверджують високі моральні принципи – повагу до людини, працьовитість, любов до рідної землі, совість, чесність, доброту [289, с. 65]. Казки важливі для дітей тим, що в них відображено історичне життя народу, його характер, психологічні риси, багата і різнобарвна мова. Своїм ідейним і моральним пафосом вони близькі сучасним спрямуванням нашого народу [62, с. 7].

Як стверджують українські науковці С. Березовський та Л. Дунаєвська, казка – це особлива, вироблена віками форма художнього відображення життя, що супроводжує людину з дитинства, і її виховні можливості важко переоцінити [15, с. 5; 90, с. 3-16]. На думку дослідників, збирання та видання народних казок в Україні фактично почалося з XIX століття.

До мотивів народної творчості і, й зокрема, казки постійно зверталися такі митці слова, як Н. Забіла, П. Тичина, І. Нехода, А. Шиян та інші [90, с. 16]. Важливу духовну наснагу в процесі формування світоглядних орієнтирів несуть "Бабині казки" Б. Антоненка-Давидовича, де казкові сюжети переплітаються з реальністю і виконують роль реальних настанов поведінки людини [12]. Теплом, ніжністю до всього живого проникнуті казки, оповідання та повісті Л. Письменної. У них розкрита правда життя, часто жорстка, на

перший погляд невинуватана, але, з іншого боку, глибоко раціоналізована важкими ригорами життя. І. Шкаровська слушно пише про письменницю: "Вона тонко відчуває природу, любить звірів і вміє прищепити дітям любов до всього живого. Робить вона це ненав'язливо, легко, невимушено, наче веде з хлопцями і дівчатками неквапливу та щирю розмову" [316, с. 3].

Уже понад 150 років світ захоплюється казками Г. Х. Андерсена. Написані вони, в основному, в культово-анамістичному (міфологічному) і соціально-побутовому жанрі й звучать як байки [322]. К. Паустовський писав про автора, коли той ще був дитиною, що у всій небагатій різноманітності людей, незначних подій, фарб і звуків, які оточували тихого хлопчика, він знаходив підстави для того, щоб вигадати незвичайні історії. Поки що він був дуже малим, щоб наважитися розповідати ці історії дорослим. Рішучість прийшла пізніше. Тоді з'ясувалося, що ці історії називаються казками, дають людям привід для розмірковувань і роблять їх дуже щасливими [37, с. 6].

У передмові до книги "У світі казки" Т. Коломієць стверджує, що неможливо перерахувати, скільки поколінь людей у всіх країнах і на континентах захоплювалися і захоплюються казками Г. Х. Андерсена. Але можна з певністю сказати, як наголошує вона, що казки великого казкотворця залишаться у серцях людей доти, поки серця ці будуть здатні сприймати красоту і мудрість справжнього мистецтва [127, с.7].

Говорячи про авторські казки видатного педагога, не можна оминати поняття казкотворчості. *Казкотворчість* за своїм змістом і формою – це процес пошуку смислу і мети в житті, істинних цінностей і орієнтирів, потреби в самоактуалізації [355]. На основі аналізу праць українських учених спробуємо дати наше визначення сутності казкотворчості. *Казкотворчість* – це творення казок, де описуються в фантастичній формі стосунки людей між собою, становлення людини до навколишнього світу, до навколишнього середовища, явищ природи, тварин і птахів тощо з метою виховання у дітей ціннісних орієнтирів, таких як: гуманізм, добро, справедливість, порядність, чесність, любов до рідного краю, турбота про близьких людей; осудження негативних

рис: хитрощі, зло, хвалькуватість, жадібність, заздрість тощо. Зазначимо, що термін "казкотворчість" сьогодні широко вживається в науковій педагогічній літературі: Н. Тихолоз, "Казкотворчість Івана Франка: генологічні аспекти" (2005 р.); В. Подлесна, "До питання про казкотворчість Івана Нечуя-Левицького" (2009 р.); О. Вовк, "Казкотворчість Бориса Грінченка" (2014 р.); С. Журавльова, "Казкотворчість Павла Білецького-Носенко: преромантичні вкраплення в бурлескному тексті" (2014 р.).

Аналізуючи зміст визначень казки, спробуємо надати її авторську інтерпретацію: *казка – це специфічний літературний жанр, який сформувався на ранніх етапах розвитку людської цивілізації на основі релігійно-міфологічного способу сприйняття, розуміння та освоєння людиною дійсності; казка адресується, головним чином, молодому поколінню, психолого-педагогічний характер становлення і розвитку казки відповідає раннім етапам еволюції людства та відображає її соціокультурно-соціалізаційну роль у контексті таких функцій, як ціннісно-виховна, навчально-розвивальна, терапевтично-корегувальна.*

Щодо класифікації казок, то їх художньо-об'єктну площину складають різні об'єкти – персонажі-учасники казок. У різних казкарів вони термінологічно відрізняються, хоч змістовно майже адекватні. Так численні дослідники казкового епосу (Л. Дунаєвська "Українська народна казка", З. і М. Лановики "Українська усна народна творчість", В. Юзвенко "Українські народні казки, легенди, анекдоти") зазначають у дещо різних варіаціях, що казки за своїм жанром поділяються на три групи: *культово-анімістичні (міфологічні) казки*, де найбільшу групу складають казки про тварин; *соціально-побутові казки*; *чарівні (героїко-патріотичні) казки* [145, с. 407-474; 317, с. 3-10].

Будемо дотримуватися цієї класифікації, хоч часом і спиратимемося на інші варіанти диференціації казок: *про тварин, чарівні або фантастичні, соціально-побутові або новелістичні* (О. Противенський, М. Мещерякова, Я. Теміз, "Українська література у схемах і таблицях") [189, с.4]; *казки про природу, соціальні, фантастичні казки* (див. передмову А. Костецького до праці

"Українські літературні казки") [133, с. 3-4] та інші.

Найбільш численними є *казки про тварин*, які вважаються найдавнішими. Вони виникли в ту пору, коли люди жили мисливством і тісно стикалися з тваринним світом. Дослідники вважають, що спочатку казки про звірів відображали вірування давніх народів та мали магічний (чарівний) характер, однак поступово набули значення морально-повчальної байки, в якій під тваринами та птахами розумілися люди. Ці казки відображають інформацію про людей, про такі їх вади, як лестощі, жадність, боягузтво та пихатість [15; 62, с. 6;]. Вони відрізняються, здебільшого, нескладною побудовою, динамічністю у розгортанні сюжету, діалогічністю, повторенням одних і тих же дій, характеристик і висловів [123, с. 46]. Важливо зазначити, що українські народні казки про тварин, на думку дослідників, які працюють у царині казкотворчості, становлять приблизно 14 % усіх зібраних казок [70, с. 217]. Найбільш відомі українські казки про тварин – "Лисичка-сестричка", "Вовчик-братик", "Зайчик-побігайчик", "Коза в заячій хаті", "Сірко" та багато інших.

Інший тип казок – *чарівні*. У них більше, ніж у казках про звірів, збереглися міфологічні елементи, однак чітко виявляються і риси реального життя. Герої чарівних казок поділені на дві групи: добрі та злі. Чарівні казки, які переносять читача в фантастичний світ, формують у свідомості дітей поняття добра і зла, пробуджують бажання боротися зі злом, тобто закладають перші засади їх майбутнього світосприйняття і того важливого психологічного новоутворення, яке можна визначити як активну життєву позицію [62, с. 6].

Розглянемо *модель чарівної казки* і проаналізуємо її процесуальну структуру. У цьому будемо дотримуватися думки В. Проппа, який своєю роботою "*Морфологія чарівної казки*" у пошуках казкових інваріантів запропонував поняття функції, що в казці розуміється як вчинок дійової особи, зумовлений його значущістю для розгортання дії. От як сформулював В. Пропп постулати своєї праці:

1. Постійними, стійкими елементами казок слугують функції дійових осіб, незалежно від того, ким і як вони виконуються. Вони становлять основні

складові частини казок.

2. Число функцій, властивих чарівній казці, обмежене.

3. Послідовність функцій завжди однакова.

Як вважають деякі дослідники, функції постають інваріантним сюжетом розгортання як казок, так і деяких історичних подій [95; 190], що дозволяє дітям більш чітко та структуровано вивчати і розуміти історичний контекст цивілізаційного розвитку.

У зв'язку з цим можна навести й концепцію Дж. Кемпелла, в якій встановлюється універсальна схема розвитку подій класичного міфу і казки: "вихід – посвячення – повернення", коли "герой кидає виклик світу повсякденності та йде у світ надприродного; там він зустрічається з казковими силами та здобуває вирішальну перемогу; герой повертається додому зі свого походу, щоб творити добро ближньому" [95; 190].

Підкреслимо, що не всі функції завжди наявні, але число їх обмежене і порядок, у якому вони виступають у казці, незмінний.

Як приклади чарівних казок можна назвати такі: "Іванко – цар звірят", "Козак Мамарига", "Дванадцять місяців", "Котигорошко" тощо.

Специфікою *соціально-побутової казки* є те, що боротьба добра і зла відображається завдяки особистісним якостям героя казки, а не за допомогою зовнішніх чародійних сил. "Одним із основних засобів характеристики героя у казці є його дії, персонажі соціально-побутової казки визначаються за їхніми вчинками, а внутрішнє життя з усіма його складностями не стає предметом зображення у казці, і, як правило, передається через зовнішні вияви" [37, с.6]. До соціально-побутових казок належать: "Як кучер і лакей пана провчили", "Про багача і наймитів", "Правда і кривда", "Розумниця" та інші.

У ході дослідження з'ясовано, що казка іноді перегукується своїм змістом із міфом. Зазначимо, що низка вітчизняних та зарубіжних учених, спираючись на дослідження Дж. Фрезера, дотримується думки, що казка тісно пов'язана з обрядом, ритуалом, тобто з міфом. А це означає, що вона зберігає давні форми мислення, трактування дійсності, магічно-ритуальні погляди. Тому *казки*, на наш

погляд, *можна вважати наймолодшою формою міфів.*

Широко і глибоко подані проблеми формування української усної творчості і місце в ній казки у підручнику "Українська усна народна творчість", авторами якого є З. і М. Лановик. Спираючись на дослідження братів Якоба та Вільгельма Грімм, М. Міллера та теорію Бенфея, З. та М. Лановики вважають, що українські казки слід трактувати як залишки давніх арійських міфів [145, с. 426]. На спорідненість казки і міфу вказує й український учений Леонід Білецький у праці "Основи української літературно-наукової критики" [23, с. 247].

Інший український дослідник А. Білецький наголошує, що в кожного народу від найдавніших часів його існування зберігаються перекази, де справжнє, історичне переплітається з вигаданим. У них дійовими особами виступають не лише звичайні люди, але й казкові істоти, витвори багатющої народної фантазії: безсмертні боги, демони, напівбоги, могутні герої, небувалі тварини, велетні, карлики, всякі потвори [22, с. 6]. Услід за А. Білецьким ми відрізняємо міф від літературного оповідання, навіть зовсім фантастичного, оскільки у міфу не було автора—якоїсь однієї людини, щоб його вигадала. Міф — це наслідок колективної творчості первісного племені. Міф ми відрізняємо й від дитячої казки, оскільки він не призначався для дітей і в його правдивість вірили як ті, хто його переказував, так і ті, хто слухав переказ. Нарешті, міф ми відрізняємо й від власне історичного оповідання.

Міф має більш ранню природу, тоді як казка виникла значно пізніше. Міфи пов'язані з культами. Культ, як відомо, мали впливати на божества, а божества — допомагати людям. Відтак, міфи — це здебільшого оповідання релігійного порядку, і їх творцем є велика кількість людей, тобто це колективна творчість. Разом з тим, казка — витвір здебільшого індивідуальний, хоча вона може бути результатом духовної діяльності декількох людей, але не такої кількості як при створенні міфу. Ця заувага виявляє відмінність порівнюваних жанрів із зовнішньої сторони. З внутрішньої ж — міф і казка відрізняються своїми соціальними функціями. Якщо міф втрачає свою соціальну функцію, він трансформується у казку.

Доведено, що "міфи і казка несуть у собі в "сталому" вигляді образно-метафоричну інформацію про світ, яка в цілому є адекватною сучасним науковим досягненням" [48, с. 32-36].

Дослідниця І. Панькув виділяє три аспекти міфу, що розкриваються у його визначеннях: а) міф – це глибоко проникнена в свідомість людини сутність основних цінностей, вироблених суспільством; б) міфу в точному значенні цього слова є певною історією, оповіданням, легендою, де до істинних подій додається благо побажання. Наприклад: "все може зробити народ, якщо візьме в руки зброю"; в) міф – це архетип, поєднаний із маніпуляцією [330, с. 128-129].

Глибокою і змістовною працею стосовно спорідненості казок і міфів є книга "Міфи України", яка скомпонована на основі видання Г. Булашова "Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях". У ній слушно стверджується, що однією з найхарактерніших особливостей світогляду будь-якого народу є антропоморфізація не лише стихій, сил природи, а й тих явищ, які через незнання законів, їхніх причин та наслідків були для нього незрозумілі [165, с. 166].

Частково розкрита суть казки, порівняно з іншими фольклорними жанрами в книзі "Хрестоматія з фольклору", яка укладена вченим-фольклористом Ф. Селівановим. У ній стверджується, що казку, як і билину, поговорку, загадку та інші види усної народної творчості, відносять до фольклорного жанру, який виражає народну мудрість, народне знання. Оскільки роман, повість, поема, ліричний вірш – жанри літератури, то казка, билина, поговорка, загадка – жанри фольклору. Твори літератури поширюються за допомогою книги, а фольклор – усно. Але, як зазначає Ф. Селіванов, фольклор з'явився задовго до літератури і в його рамках було напрацьовано певну систему художніх засобів, яка сприяла збереженню і передачі твору [220, с. 5].

Аналізуючи казковий епос, на наш погляд, слід чітко визначити його поняттєві рамки. Передусім йдеться про терміни "*байка*" і "*казка*". Як зазначають Д. Деркач, В. Косяченко, байка належить до найдавніших видів епічної творчості. Своїм корінням вона сягає глибинних фольклорних джерел.

Тому її нерідко зараховують до "вічних", традиційних жанрів.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що у своєму багатовіковому історичному розвитку байка пройшла складний шлях – від умовно-дидактичного до художньо-реалістичного жанру, від античної моральної алегорії до соціально насиченої сатири. Однак її своєрідність полягає в тому, що попри розмаїтість видозмін, викликаних боротьбою ідейно-художніх напрямів у літературі в різні часи, вона все ж досить повно зберігає низку сталих специфічних рис, структурних ознак і принципів. Байка є своєрідною поезією розуму, має раціоналістичне, моралістичне начало. Події, про які йдеться в байці, важливі не самі по собі, вони пояснюють певну думку, певне моральне положення, і тому мають алегоричний характер. Байка, наприклад, у О. Потебні, є одним із засобів пізнання житейських відносин, характеру людини, тобто всього, що стосується моральної сторони її життя. Жанр байки заснований на алегоризмі художнього мислення, на обов'язковості дидактичного висновку з твору, коли повчальність у байці завжди розкривається через її алегоричність [78, с. 3-5].

Аналіз наукових та літературних джерел дозволяє стверджувати, що в Україні сформувалася не тільки плеяда видатних казкарів, але і байкарів. У зв'язку з цим назвемо видатного українського байкаря Л. Глібова, якого І. Франко назвав "талановитим поетом"[74, с. 15].

Варто зауважити, що в Україні байка мала значну історію і до Л. Глібова, а такі поети, як В. Забіла, Л. Боровиковський, П. Гулак-Артемівський часто надавали їй соціального звучання, вводили в неї побутовий матеріал, елементи національного гумору, використовуючи фольклор [208; 210].

У зв'язку з цим З. і М. Лановики пишуть, що дехто з українських дослідників-фольклористів XIX ст. не розмежовув поняття "казка" та "байка". Так Ф. Колесса під байкою розумів оповідання, де головними дійовими особами є звірі; люди виступають у них рідше і тільки в другорядних ролях. Він вважав, що казка і байка – це оповідання про тварин у казковому жанрі. Український науковець і публіцист М. Грушевський також знаходив багато спільного між терміном "казка" і "байка". Проте З. і М. Лановики стверджують, що байка

виникла на основі більш пізнього тваринного епосу і її основою є *алегоричність*, коли в образах звірів постулюють люди, а кожен персонаж є втіленням певної людської позитивної риси або вади. Така еволюція від анімістично-культового ставлення до тварин до їх алегоричного трактування належать до пізнішого часу, коли світ природи у свідомості людей вже втрачав свою сакральність [145, с. 416-417].

Важливо зазначити, що порівняно з казкою байка здебільшого невелика за розміром, увага оповідача зосереджується переважно на якомусь одному моменті з життя звірів; образи у байці більш абстрактні, менш індивідуалізовані, сповнені передусім філософського змісту [301, с. 158-159].

На наш погляд, М. Грушевський, В. Гнатюк, Ф. Колесса та інші західноукраїнські письменники мали рацію, ототожнюючи казку з байкою, оскільки вони (окрім Ф. Колесси) жили в західному регіоні України, де домінували польські впливи. А як відомо, *казка* польською мовою звучить як *bajka* [344].

Проте казки про тварин не виявляють сатиричної мети, не слугують цілям висміювання. Казка як алегорична, так і повчально-розважальна – *багатоепізодична*, а байка найчастіше розвиває один *епізод*, один факт. Байка більш моралізована, ніж казка: в казці моральні висновки робить, в основному, сам слухач, тоді як у байці безпосередньо вказують на суб'єкта позитивних чи негативних учинків [145, с. 418-419].

Аналізуючи спільне і відмінне в *казках, байках, міфах, притчах*, необхідно, крім методологічних площин *загального, одиничного, особливого*, використати категорії *форми* та *змісту*, у контексті яких слід розглянути ці жанри. Зміст є сукупністю елементів і процесів, які складають основу об'єктів і зумовлюють існування, розвиток і зміну їх форм. Натомість категорія форми виражає зв'язок і спосіб існування, взаємодії елементів, які входять до змісту. У нашому випадку казка, байка, міф, притча тощо є структурними формами змісту вищевказаних жанрів народної творчості; форма і зміст, попри відмінності, іноді настільки пов'язані, що часто їх важко відрізнити [209, с. 5].

Незважаючи на певні відмінності в усній народній творчості казки, байки, притчі тощо у своєму змісті мають спільне – риси гуманізму, справедливості, порядності. Це особливо характерно для творчості В. О. Сухомлинського.

Д. Чередниченко в передмові до книжки "Чиста криниця. Казки, оповідання, етюди" зауважив: "Це своєрідні твори, сильні й неповторні. Одні вважають їх за казки (так називав їх і сам автор), інші – за байки, новели, притчі, новелети. Як на мене, то це притчі. Глибоко поетичні, лаконічні, дотепні, з тонким підтекстом. Навіть у, здавалося б, суто ліричних етюдах відчувається обережний натяк, повчальна спонука, лагідний поштовх до осмислення чийогось досвіду, до вільної, нічим не скованої фантазії. Це мудрі й щирі уроки великого душею і талантом Учителя, залюбленого в дитину, в землю, в народ, у мову, у незнищенну спрагу духовного відродження... Цілком пристаю до думки дослідника А. Бережини, що проза Сухомлинського – це сплав поезії й мудрості, тонкого відчуття слова і високої художньої майстерності" [310, с. 5-6].

Зауважимо, що Д. Чередниченко називає казкотворчість В. О. Сухомлинського – притчами, оскільки цей термін певною мірою виражає і зміст казки. У зв'язку з цим зазначимо, що українські вчені О. Галич, В. Назарець, Є. Васильєв у "Теорії літератури" дали визначення притчі. *Притча* – короткий фольклорний або літературний розповідний твір повчального характеру, орієнтований переважно на алегоричну форму доведення змісту етичних цінностей буття. Витоки жанру притчі сягають так званого *аполога* (казки про тварин), з якого розвинулася й байка, за жанровими ознаками найбільш споріднена з притчею. Але за мірками класицизму притча належить до високого стилю, байка ж до низького. У притчі на характери героїв звертається мало уваги, вони є часто неконкретними, навіть абстрактними [293, с. 281-282].

Важливим джерелом у казкотворчій діяльності В. О. Сухомлинського є билини, але вони імплементуються не безпосередньо в тканину казки, а опосередковано. Як відомо, *билина* – героїчна, інколи соціально-побутова, епічна пісня. Основний зміст билин – розповідь про героїчні подвиги та дії богатирів у боротьбі з поневолювачами рідної землі [293, с. 387]. Їх героїчний зміст

наближається до казок героїко-патріотичного зразка.

Важливим елементом фольклористики є *легенди*. Легенди ніколи не втрачали генетичного зв'язку з казкою. Але вони мають і свою специфіку. У легендах дійовими особами є богатирі, велетні, козаки-характерники, наділені народом великим зростом, небаченою силою, гострим розумом. Казкові ж персонажі ведуть боротьбу з міфічними, фантастичними істотами: Зміями, Песиголовими і т.д.; герої легенд – із реальними, історичними ворогами української землі: печенігами, половцями, турками тощо. У центрі казки, як правило, кілька подій, що динамічно змінюють одна одну. Легенда – переважно розповідь про одну важливу сторінку з життя народу [197, с. 204-205].

Доречно зауважити, що кожна епоха накладає свій відбиток на казку. Нині казкарі намагаються в процесі створення казки врахувати ці особливості часу, але введення нової "технічної" термінології часто надає казці штучності, відірваності подій та героїв від життя [156; 211].

Значне місце в дисертаційному дослідженні присвячено категоріям "*цінність*" та "*ціннісні орієнтації*" (див. параграф 2.1). Зауважимо, що поняття "*цінність*" треба відрізняти від поняття "*ціннісні орієнтації*". Зміст першого ми повинні розглядати як *дане*, тоді як друге поняття – як нашу інтерпретацію, наше ставлення до таких цінностей, як: добро, зло, гідність, справедливість, відповідальність, совість, свобода тощо.

Категоріально-поняттєвий аналіз проблемного поля дослідження потребує вивчення психолого-педагогічних особливостей *молодших школярів*. Зазначимо, що молодший шкільний вік охоплює період життя дитини від 6-7 до 10-11 років, а основою для його визначення є час навчання дітей у початкових класах, коли відбувається розвиток певних психічних процесів та мовлення молодших школярів.

Відчуття та сприймання світу молодшими школярами забезпечується високою гостротою зору та слуху, доброю орієнтацією у формах та кольорах. Розвиток *пам'яті* молодших школярів характеризується зміною способів запам'ятовування. Поступово зростає продуктивність, обсяг, міцність, точність

запам'ятовування, має місце зміна співвідношення мимовільного і довільного запам'ятовування (у сторону другого) та образної й словесно-логічної пам'яті. *Мислення* молодших школярів починає функціонувати на рівні конкретних операцій. Аналіз поступово переходить в абстрагування. *Уява* в молодшому шкільному віці є надзвичайно бурхливою, яскравою, некерованою. Поступово відтворювальна уява вдосконалюється, стає більш реалістичною і керованою, відбувається перехід від репродуктивних форм уяви до творчих форм, зростає вимогливість дитини до образів уяви, швидкість утворення образів. Якщо у молодших школярів переважає мимовільна увага, то згодом розвивається довільна увага. *Розвиток мовлення* молодших школярів насамперед характеризується свідомим уживанням різних форм слова та різних фігур мови та мовлення, діти починають переносити слова в нові ситуації, збільшується темп читання, розвивається мовчазне читання, оскільки це символізує появу внутрішнього мовлення [136].

Важливо зазначити, що у процесі навчальної діяльності розвиваються основні психологічні новоутворення молодшого шкільного віку: довільність психічних процесів, внутрішній план дій, уміння організовувати навчальну діяльність, рефлексія [175]. При цьому особливість навчальної діяльності молодших школярів полягає в тому, що вони повинні обґрунтовувати правильність своїх висловлювань і дій; багато прийомів такого обґрунтування показує вчитель [136; 149, с. 45; 175].

Сьогодні в педагогічній науці доведено, що *орієнтація на концептуальні положення* є світоглядною установкою на сучасну систему освіти і виховання з особливим акцентом на школярів молодшого віку. Саме в цьому віці формуються ті риси, які були закладені дитині в сімейному середовищі, дошкільних закладах. У цей час, як довели психологи, бурхливо розвивається уява дитини, її прагнення пізнати світ у всіх його іпостасях. Одночасно з уявою, яка часто набирає фантазійних форм, розвивається мова, яка є матеріальною оболонкою думки. Філогенетичний та онтогенетичний розвиток людини певним чином корелюють, і хоча 6-7-річна дитина якісно відрізняється від молодших за

неї дітей у понятійному осмисленні процесів оточуючого її світу, її уява більш багатша, розмаїтіша, ніж у 3-4 – річних.

Аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати, що для прискореного розвитку розумових дій дитині необхідні яскраві, доступні засоби, які формують категоріально-понятійне мислення, яке, в свою чергу, дає можливість як на емоційному, так і раціональному рівні визначити, що таке добро, зло, справедливість, відповідальність, свобода, честь, совість тощо [96, с. 236].

Відомо, що молодший шкільний вік характеризується багатою уявою, де чільне місце займають казкові образи, і коли дітям доводиться шукати вихід із складних життєвих ситуацій, вони підсвідомо, а часто і свідомо користуються знаннями, почерпнутими ними з казок. А знання, як наголошує Ю. Костюшко, тоді можна вважати засвоєними, коли вчитель розкриває їх місце і роль на практиці [137, с.254].

Відтак, молодший шкільний вік постає найбільш сприятливим, сенситивним для формування ціннісних орієнтацій саме завдяки предметно-образним розвивальним засобам, одним із яких постає казка. Ролі й місцю казки в духовному житті суспільства присвячено праці вітчизняних і зарубіжних науковців [138]. Але попри великий масив літератури стосовно різних аспектів казки, сьогодні назріла нагальна необхідність у розробці спеціального психолого-педагогічного напрямку, який би займався проблемою навчаючої казки, адже в умовах глобалізації її роль незмірно зростає [38; 97]. Це детермінується редукційними проявами релігійних та міфологічних інститутів, ознаками яких є раціоналізація всіх сфер суспільного життя і, особливо, формування особистості школярів початкових класів [195].

1.4. Концептуальні підходи та методи дослідження виховання ціннісних орієнтацій учнів початкових класів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського

Будь-яке теоретичне визначення проблеми вимагає, передусім, концептуального його осмислення. Тому перш ніж перейти до розгляду змісту

даного параграфу, є необхідність визначити сутність поняття "підходу".

Деякі дослідники вважають, що екстраполяцію аспектів конкретної наукової дисципліни на інші предметні галузі наукового дослідження можна назвати *підходом*. Також підходом можна назвати екстраполяцію системи ідей певного наукового напрямку на предмет дослідження.

Необхідно зазначити, що поняття "підхід" має багато спільного з поняттям "метод". Учені вважають, що підхід є особливою формою пізнавальної й практичної діяльності людини, що може розумітися як розгляд педагогічних явищ під певним кутом зору, як стратегія дослідження процесу, як базова цінність орієнтації, що визначає позицію педагога [53, с. 185].

Якщо розглянути вищевказане через призму синергетики, то *синергетичний підхід* у педагогіці постає певним концептуальним базисом як сукупність певних принципових вихідних положень синергетики, відповідно до яких проводиться теоретичний аналіз педагогічної реальності. Термін синергетика в науку ввів німецький учений-фізик Г. Хакен зі Штутгарда в 70-х роках ХХ століття і означив ним сукупність різних, близьких за змістом ідей, які з виявленням їх близькості складали як-би своєрідний "пучок" якоїсь проблеми. Згодом сукупність ідей у "пучку" на основі внутрішніх зв'язків формувалася в систему, яка, концентруючись у казках, викристалізовується в категорії добра і зла. А вже добро і зло стають об'єктами ставлення до них школярів початкових класів. Через призму такого синергетичного "пучка" формуються погляди маленьких школярів, їх сприйняття добрих, шляхетних учинків персонажів казок та імунітет проти злого, заздрісного, жорстокого тощо.

Відтак можна говорити про *синергетичну педагогічну парадигму*, оскільки найбільш кардинальною категорією методології науки є "парадигма наукового пізнання". При цьому методологія педагогіки постає системою знань про основи і структуру педагогічної теорії, про принципи, підходи і способи добування знань, що відображають педагогічну дійсність; методологія педагогіки є також і системою діяльності щодо отримання знань і обґрунтування програм, логіки і методів оцінки якості дослідницької роботи.

Отже, синергетика в цілому виконує зазначені методологічні функції педагогіки, що особливо видно на казкотворчості В. О. Сухомлинського. Адже із сотень казок, написаних видатним педагогом, завдяки синергетичній парадигмі ми можемо диференціювати і сформулювати принаймні чотири *напрямки змісту казок*, які відображають *соціально-побутову, патріотичну, соціально-етичну, природничу тенденції* [53, с. 187].

У нашому дослідженні провідними в обґрунтуванні предмета дослідження стали теорії *системного, особистісного* підходів.

Важливим постає *персоналістичний підхід*, який останнім часом набуває поглибленого наукового змісту в зв'язку з тим, що широкому науковому загалу відкривається ціла низка імен, пов'язаних із розвитком освіти, науки і культури, яка протягом останнього століття перебувала в стані забуття.

Персоналістичний підхід (розробники: О. Гід, Е. Вігем, Ф. Вурс, Дж. Диус, Е. Боргатта та ін.) розглядає людину як таку, що може бути наділена рисами, які відрізняють її від інших людей. Ці риси сприяють активному засвоєнню школярами змісту казок і порівняння їх із реаліями оточуючого світу. Через призму персоналістичного підходу вчитель може виявити індивідуальні особливості учня початкових класів, його схильність до засвоєння матеріалу казок і відтворення його в реальних життєвих ситуаціях. Прикладом відкриттів у галузі історико-педагогічної персоналістики можуть бути "Маловідомі джерела української педагогіки" (за редакцією О. Сухомлинської, 2003 р.) [161].

Через призму *аксіологічного підходу* розглядаються філософські питання моральних цінностей, вивчаються проблеми добра і зла [225, с. 9]. Спираючись на цей підхід, у казках визначаємо ієрархічні цінності, які складають зміст виховання в учнів початкових класів [204, с. 207]. У В. О. Сухомлинського передусім це є добро і зло, людська гідність, справедливість, відповідальність тощо. Саме ці цінності пронизують усі казки видатного педагога. Саме йому належить афоризм, що дитина пізнає світ дивуючись, підліток – захоплюючись і обурюючись, юнак – утверджуючись і одухотворюючись [123, с. 19].

Нами вивчені *дидактичні принципи*, які покладено в основу казкотворчості

В. О. Сухомлинського. Одним із таких є *принцип природовідповідності*, сформований ще Яном Амосом Коменським. На думку павлиського педагога, дитина успішно застосовує зміст казки, коли він відповідає віку учня, рівню його оточення тощо.

Аналіз архівних джерел, друкованих праць ученого, матеріалів Педагогічно-меморіального музею в Павлиській школі дозволяє зробити висновок про розширене тлумачення видатним педагогом принципу природовідповідності. Сюди він включає погляд на дитину, формування якої має відбутися у тісному зв'язку з природним середовищем, а також з урахуванням усього, що природою в неї закладено: індивідуальних і вікових, психологічних і фізіологічних особливостей, задатків, здібностей [318, с. 90]. Так для учня 1-4 класів казка, насичена абстракціями раціонального переказу, втрачає цікавість.

Подібний висновок стосується і *принципу культуровідповідності*. Казкові образи зрозумілі учневі 6-7 класів, але "розмиті" для засвоєння учнем початкових класів. Казка, як вважав В. О. Сухомлинський, – це вхід дитини в життя. Тому варто її зміст будувати (і переказувати) так, щоб вона відповідала життю, несла в собі зерна істини, була пов'язана з повсякденною практикою життя дитини, щоб у ній максимально реалізовувався *принцип зв'язку теорії з практикою*. Подібні вимоги, на думку В. О. Сухомлинського, виражають і *принцип свідомості та активності*.

Видатний педагог прагнув, щоб казкотворчість не була відірвана від життя, а відповідала педагогічному принципові *наочності*. Наочний образ предмета може спонтанним чином привернути увагу дитини на тривалий час, але мета застосування наочності полягає зовсім не в тому, щоб протягом усього уроку привертати увагу учня – унаочнення потрібне для того, щоб на певному етапі пізнання діти відволікалися від образу і переходили до узагальнюючої істини, певних закономірностей. Тому застосування засобів унаочнення потребує великої науково-педагогічної підготовленості вчителя, знання психології дитини, володіння відповідними знаннями [172, с. 41-42]. У зв'язку з цим зазначимо, що унаочнення – це загальний принцип розумової праці маленьких школярів, це

сила, яка розвиває уважність, мислення, вона надає емоційного забарвлення пізнанню. Відтак, застосовуючи унаочнення, вчителю слід замислюватися над тим, як від конкретного перейти до абстрактного, на якому етапі розповіді засіб унаочнення перестане бути необхідним, коли учні вже не повинні звертати на нього увагу. Таким чином, учитель поступово переходить від природних до образотворчих засобів унаочнення, а згодом – до таких, які дають символічне зображення предмета, явища. І тільки після цього відбувається перехід від образотворчого унаочнення до словеснообразного [172, с. 42].

Зазначимо, що у казках, які сприймаються дитиною на рівні емоційно-образних психічних механізмів правої півкулі, наочність відіграє особливу роль у житті дитини. Тут на фантастичному тлі, де розігруються драми, відбувається єднання персонажів, загострюються і вирішуються конфлікти тощо, наочність дозволяє учневі утримати певний *status quo*, де поєднання розрізнених поки що фактів у подальшому формує їх цілісність. Наочність постає як зв'язок між тим, що дитині вклали в голову, і здатністю засвоїти його поки що як сукупність (не систему) їхніх почутих, прочитаних вражень, переживань, почуттів. Через певний час взяте з книги, почуте від учителя і т.д. неодмінно набуде холістичного характеру і стане одним із устоїв життя дитини. Тому звертаючись до наочності, вчитель повинен дбати про доцільність та обґрунтованість її застосування. Цього прагнув видатний педагог у всіх своїх настановах, звернених до вчителів Павлівської середньої школи.

У процесі вивчення спадщини В. О. Сухомлинського нами були широко використані категорії діалектики, які є методологічним інструментом пізнання дійсності людиною.

Розглянемо деякі з категорій стосовно нашого дисертаційного дослідження, зокрема категорії одиничного, загального й особливого, які є філософськими категоріями, що виражають різні об'єктивні зв'язки оточуючого світу як у природі, так і в суспільстві та постають певними методологічними сферами, в яких може аналізуватися предмет чи явище [58, с. 118; 104, с. 102-104]. Діалектика одиничного, особливого й загального виражає необхідні суттєві

зв'язки, що знаходить своє відображення у мові, формі виразу думок (казок).

Аналізуючи казки В. О. Сухомлинського через призму категорій *загального, одиничного й особливого*, можна стверджувати, що порівняно з іншими казкарями, казки видатного педагога *реалізуються у контексті особливого*. Відомо, що основним методом вираження казки є наративний метод, який реалізує її зміст в описовій і дієвій формах. Відтак, коли зміст творів багатьох казкарів виражається описово, у В. О. Сухомлинського – як дієвий засіб навчання дитини.

Кожна казка В. О. Сухомлинського сприймається як дещо своєрідне, відмінне від іншого і разом із тим як дещо єдине в своїй неповторності. Читаючи казки, створені видатним педагогом та ініційовані ним в учнівському середовищі, робимо висновок, що вони є *вираженням особливого*, і разом із тим є частиною *загального*, яке в свою чергу є вираженням добра, глибокої людяності, оптимізму. Разом із тим, кожна казка видатного вчителя "прикладена" до певного жанру – побутового, природного, героїчно-патріотичного.

Розкриваючи в казці боротьбу добра і зла, В. О. Сухомлинський спирається на самобутні риси української філософії, а саме: *антеїзм, кордоцентризм, екзистенціалізм*. В античній грецькій міфології в боротьбі двох титанів – Геракла і Антея – дізнаємося, в чому була сила останнього. Відомо, що він славився неуразливістю і був непереможний доти, поки доторкався до матері-землі Геї. За міфом, Геракл на шляху до саду Гесперід зустрів Антея і переміг його, відірвавши від землі [68, с. 379-380].

Як для Антея джерелом непереможності була мати-земля Гея, так і для українських мислителів, письменників, поетів, педагогів такою матір'ю були і є українське суспільство, українська природа, середовище, в якому малюки перебувають з ранніх років, набуваючи української ментальності з перших днів свого життя.

В. О. Сухомлинський акцентував у казках увагу школярів на тому, що герої казок мають силу тоді, коли вони тісно пов'язані з рідною землею, своїм

народом, своєю історією. І це надихає школярів на здійснення добрих учинків, формує у них бажання зробити для близьких їй людей щось прекрасне, героїчне.

Аналіз казок В. О. Сухомлинського дає підстави стверджувати, що їх зміст звернений до серця людини, характеризується такою рисою як кордоцентризм, уперше виражений у творчості Г. Сковороди і пізніше розвинений П. Юркевичем та цілою плеядою українських філософів, педагогів, письменників, поетів тощо.

Третьою рисою української філософії, педагогіки і літератури є екзистенціалізм. І тому всі твори українських письменників, поетів, піснярів потужно розкривають внутрішній світ людини: її страждання, горе, тугу, радість, прагнення до свободи. І така аура української філософської ментальності наклала свій відбиток на українські казки (і знайшла відображення в творчості В. О. Сухомлинського), які вражають людину, передусім дитину, своєю внутрішньою силою, основою якої є боротьба зі злом силами задля утвердження добра, світлого в житті людини.

Кожна з цих трьох проаналізованих рис органічно резонує з життям українського народу, його менталітетом, думами про сьогодення і прийдешній день. Кожне висловлювання казкових персонажів глибоко пронизане категоріальним баченням світу, його багатоманітністю, суперечністю і, в кінцевому рахунку, холізмом.

Перейдемо до *методичного аспекту* казкотворчої діяльності В. О. Сухомлинського, який охоплює як методи дослідження педагогічної діяльності видатного педагога, так і методи, які павлівський педагог використовував особисто для здійснення психолого-педагогічного впливу засобами казки на школярів початкових класів. Термін *метод* (грец. – *methodos*, шлях до мети, інструмент пізнання, спосіб пізнання) у науковій літературі розуміється як специфічний спосіб досягнення певної діяльнісної мети, як сукупність прийомів практичного та теоретичного освоєння дійсності.

Вирізняють загальні та специфічні методи наукових досліджень. Загальними методами в науці прийнято вважати філософські.

Американський соціолог Роберт К. Мертон вважав, що методи наукового дослідження є трьохрівневими: емпіричні, емпірично-теоретичні й теоретичні [61, с. 303-309; 164]. Філософські методи вказують загальний напрямок шляху до істини. Наприклад, *історизм* як універсальний метод переломлюється в біології у формі еволюційного вчення, в астрономії – у вигляді різних теорій походження і розвитку систем небесних тіл (космогонія), в соціології – у розвитку суспільства, в педагогіці – у становленні та розвитку навчальних і виховних систем тощо [131, с. 411].

Крім того, методи характеризуються певними властивостями, серед яких можна виділити такі: ясність та зрозумілість; детермінованість, як відсутність свавільного інтерпретування явища, процесу; спрямованість або строга визначеність певної мети, завдання; результативність – здатність завдяки даному методові отримати практичний результат; плідність або здатність окрім певно визначеного результату отримати інші позитивні наслідки; надійність або здатність отримати позитивний результат при подібних дослідженнях у суміжних сферах; економність – здатність давати позитивні результати з найменшою затратою сил і енергії.

Зауважимо, що казки в творчості В. О. Сухомлинського написані з використанням *наративного методу*. Зазначимо, що наратологія – це теорія оповідання. Наратологія склалася на Заході в русі структуралізму в 60-ті роки XX століття і була спрямована на відкриття загальних структур усіляких "нарративів", тобто оповідальних творів будь-якого жанру, в тому числі казок та байок. Категорії сучасної наратології сформувалися під значним впливом представників формалізму (В. Шкловський, Б. Томашевський), учених 20-х років XX століття (М. Бахтін, В. Волошинов), а також Московсько-тартуської семіотичної школи (Ю. Лотман, Б. Успенський) [25, с.149]. Наративний метод включає в себе описовий і дійово-пізнавальний *аспекти*.

У більшості казкарів і байкарів при викладені змісту їхніх творів домінує описовий метод, у В. О. Сухомлинського широко використаний як описовий, так і дійово-пізнавальний. Використання наративного методу дає школяреві

можливість не тільки зафіксувати певні сюжети казки і байки, але й націлює його на творчі пошуки, де опис служить лише своєрідною рамою, всередині якої формуються ціннісні орієнтації в їх строгій змістовності та послідовності.

Для аналізу казок В. О. Сухомлинського нами використовувався метод *контент-аналізу*, але не тільки кількісного виміру, як це застосовувалося 10-15 років тому, а й якісно-кількісного виміру. У науковій літературі прийнято вважати, що контент-аналіз – це стандартна методика дослідження в галузі суспільних наук; предметом аналізу є зміст текстових масивів.

У сфері психолого-педагогічних наук метод можна розуміти як алгоритм послідовних взаємозалежних дій усіх учасників освітнього процесу в контексті певних умов, що забезпечує досягнення поставленої освітньої мети. Отже, метод, зокрема педагогічний, можна характеризувати певними ознаками, зокрема, метою навчання, метою освітнього процесу; способом реалізації мети навчально-виховного процесу; характером взаємодії суб'єктів [53].

Аналізуючи процес виховання ціннісних орієнтацій у свідомості учнів молодших класів, ми дійшли висновку, що найбільш ефективними є методи таких *чотирьох груп*:

I група – *методи формування свідомості особистості*. 1. Переконавання (вплив на свідомість, почуття й волю особистості). Основні методи: бесіда, лекція, диспут, зустрічі, конференції тощо. 2. Метод позитивного прикладу.

II група – *методи організації діяльності й формування досвіду суспільної поведінки*. 1. Педагогічна вимога – пряма (характеризується такими ознаками, як позитивність, інструктивність, рішучість, і проявляється у вигляді наказу, вказівки) та опосередкована (спирається на сформованість у вихованців мети, цілей, переконань і проявляється у вигляді прохання, поради, натяку та ін.). 2. Суспільна думка колективу. 3. Привчання (вправи) – організація планомірного та регулярного виконання дітьми певних дій з метою перетворення їх на звичні форми громадської поведінки. Основні форми: режим, самовиховання, доручення. 4. Створення виховних ситуацій (спеціально створені педагогічні умови). Це можуть бути подорож, екскурсія, вечір, дискотека і т.п.

III група – *методи стимулювання діяльності та поведінки*. 1. Методи заохочення (спосіб вираження оцінки поведінки або рис учня з боку педагога або колективу товаришів – публічно або в особистій формі). Проявляється як особиста похвала вчителя, гарний відгук про поведінку учня у присутності товаришів, подяка вчителя, нагородження похвальними грамотами, медалями та ін. 2. Методи засудження (виражаються у несхваленні та негативній оцінці дій і вчинків особистості, які суперечать нормам і правилам поведінки). До них належать: зауваження вчителя, усна догана, виголошення догани у наказі по школі, виклик на педраду, виключення зі школи, направлення у спеціальний навчальний заклад та ін.

IV група – *методи контролю і самоконтролю, самооцінки діяльності та поведінки*. 1. Вимога (спосіб безпосереднього спонукання учнів до тих чи інших учинків або дій, спрямованих на покращення поведінки: прохання, тактовні вказівки і розпорядження вчителів). 2. Контроль (спосіб спостереження за діяльністю й поведінкою учнів із метою спонукання їх до дотримання встановлених правил, виконання запропонованих вимог або завдань засобами контролю й спостереження за поведінкою і роботою учнів: індивідуальні бесіди, психолого-педагогічні тести, анкетування тощо).

У практиці виховної роботи застосовується також метод "вибуху", тобто пробудження у вихованців сильних почуттів, які ведуть до змін у свідомості та поведінці.

Оптимальний вибір методів характеризується такими умовами: а) органічний зв'язок із навчально-виховною метою; б) необхідність застосування цілої системи методів (без універсалізації будь-якого з них); в) залежність вибору методу від конкретних обставин, у яких здійснюється виховний процес; г) підпорядкованість конкретним завданням і змісту виховного заходу; д) урахування індивідуальних і вікових особливостей учнів; е) відповідність методу виховання педагогічного досвіду вихователя.

Зазначимо *методи виховання у народній педагогіці, які виражаються у прислів'ях*: "Добрий приклад краще за сто слів", "Приклад кращий за правило",

"Бурчання наскучить, приклад научить" (приклад), "Стид хоч і не дим, а очі виїсть", "Раз на віку спіткнешся, та й то люди бачать" (громадська думка), "Поважай старших", "Шануй батька і матір" (вимога), "Перед тим як карати, полічи до ста", "Злість – погана порадиця" (покарання), "Не вчи дитину штурханам, а добрими словами", "Добрі діти доброго слова послухаються, а лихі й дрючка не бояться" (переконання), "Перехвалення – як пересолення" (заохочення) [85, с. 237].

Вивчаючи методи виховання, О. Дубасенюк і О. Березюк наголошують на необхідності висвітлення питання про різні підходи до трактування цього поняття. Так поняття "метод виховання" у визначенні А. Макаренка – це "інструмент доторкання до особистості" [85, с. 235].

Комплексний підхід до визначення поняття "метод виховання" здійснюється у підручнику І. Харламова "Педагогіка": "Під методами виховання слід розуміти сукупність специфічних способів і прийомів виховної роботи, які використовуються у процесі організації різноманітної діяльності учнів для розвитку в них потреб мотиваційної сфери, поглядів, переконань, моральної поведінки, а також для корекції й удосконалення з метою формування властивостей особистості, її якостей" [307, с. 320].

Окрім методів, у виховній роботі використовують засоби виховання. *Засоби виховання* – вид суспільної діяльності, який може впливати на особистість у певному напрямі. До засобів виховання відносять працю, мистецтво, засоби масової інформації, шкільний режим та ін. [85, с. 235].

Методи виховання поділяють на *загальні* (їх застосовують в усіх напрямках виховання) і *часткові* (використовуються переважно в одному з них – моральному, фізичному, правовому тощо).

В. О. Сухомлинський, працюючи з дитиною, бачив у ній сформовану в майбутньому людину. І тут думки видатного українського педагога співзвучні з думками видатного польського педагога Януша Корчака, який наголошував: "немає дітей – є люди" [326, с. 22].

На спільність поглядів на виховання дітей Януша Корчака і

В. О. Сухомлинського вказує О. Дубасенюк у праці "Життя і педагогічна діяльність видатного єврейського педагога Януша Корчака (Генріка Гольдшміта) як духовний і моральний подвиг" [86, с. 75].

Методи виховання завжди діють у певній системі, кожен із них є структурним елементом цієї системи й у взаємозв'язку з іншими забезпечує ефективність виховного процесу [350, с. 2, 23-24]. Їх використовують у тісному взаємозв'язку і взаємозалежності. Свого часу А. Макаренко зауважував, що кожен виховний засіб слід розглядати як частину виховної системи. Методи виховання змінюються, вдосконалюються із зміною мети виховання, умов здійснення, залежно від віку дитини та ступеня її вихованості.

Аналіз виховання ціннісних орієнтацій засобами казки в учнів початкових класів, дає підстави розрізнити дві групи методів. Перша – методи аналізу спадщини павлівського учителя В. О. Сухомлинського *в цілому*. Друга – методи, які використовував видатний педагог засобами казки *безпосередньо* у своїй творчій діяльності на предмет виховання духовних цінностей у свідомості учнів.

Учителі Павлівської школи формували і формують гуманістичні дії змісту, серед яких варто виділити: 1. Тонке проникнення вихователя в духовний світ дитини. 2. Формування вихователем гуманістичних переконань. 3. Тісна співпраця школи і сім'ї, теплі, дружні сімейні стосунки, приклад матері й батька. 4. Організація дружніх стосунків у колективі на основі співпраці та взаєморозуміння між вихователем та вихованцями. 5. Розвиток естетичних почуттів школярів молодших класів.

Вивчаючи ефективність та педагогічну доцільність процесу виховання казкою у творчості В. О. Сухомлинського, ми використовували *традиційно-педагогічні методи* [167, с. 43-45], зокрема:

1. *Педагогічні спостереження*, які включають дослідницьку бесіду; продукти діяльності учнів зі створення казок і вивчення й узагальнення педагогічного досвіду казкарів.

2. *Педагогічний експеримент* (з метою виявлення рівня змісту казок

учнями молодших класів), який включав педагогічне тестування; анкетування; обробку результатів спостережень; моделювання, прогнозування тощо.

У процесі аналізу казкотворчої діяльності видатного педагога можна визначити декілька загальних методів, які застосовував у своїй роботі В. О. Сухомлинський.

1. Методи впливу на учня початкових класів: а) пояснення (роз'яснював дітям учинки, які вони зробили і яких надалі потрібно було уникати: діти зірвали квіти хризантем); б) розповідь (оповідав дітям казки, які їх цікавили і викликали у них відповідну позитивну реакцію); в) бесіда (розмовляв з групою дітей, залучаючи їх до діалогу про ті чи інші події з їх життя, враховуючи індивідуальні особливості кожної дитини); г) приклад – особистий приклад педагога.

2. Методи організації діяльності та поведінки: а) суспільна думка; б) привчання (навчав організовувати свою навчальну діяльність, привчав дітей до майбутньої роботи в класі).

3. Методи морального стимулювання поведінки учня: В. О. Сухомлинський вважав, що в початковій школі одиниці й двійки ставити не потрібно – такий підхід стане своєрідним заохоченням дітей до навчання.

4. Методи контролю і самооцінки: а) спостереження (на перших етапах вивчення дітей); б) самоконтроль, самооцінка (оцінка своїх дій, аналіз і контроль) [24, с. 67-68].

Подібні методи використовують й інші педагоги, але саме у В. О. Сухомлинського вони подані в холістичному вигляді.

У повсякденній практиці вихователю доводиться постійно коригувати поведінку вихованців, розвивати потрібні риси особистості й характеру, переборювати недоліки. У цих випадках вихователь використовує різні прийоми педагогічного впливу, які є його педагогічним "інструментом". "Прийоми навчання, – зазначає С. Гончаренко, – це окремі операції, розумові чи практичні дії вчителя або учнів, які розкривають чи доповнюють спосіб засвоєння матеріалу, що виражає даний метод. Наприклад: прийоми активації розумової

діяльності при усному викладі знань (порівнянь, зіставлень); прийоми стимулювання, контролю і самоконтролю; метод бесід включає такі прийоми: виклад інформації, активізація уваги та мислення, прийоми запам'ятовування, ілюстрації тощо" [64, с. 269].

Як відомо, застосування прийомів педагогічного впливу ґрунтується на певних принципах – принципах педагогічного оптимізму, поваги до вихованця, розуміння його душевного стану, розкритті мотивів і зовнішніх обставин, учинків вихованця, зацікавленості в його долі. Кожен із прийомів педагогічного впливу характеризується створенням певної педагогічної ситуації. Так прийоми, які допомагають покращити поведінку переважно на основі розвитку позитивних почуттів (радість, повага до вчителя, віра свої сили і т. ін.), називаються *творчими*. А прийоми, які допомагають виправити поведінку, викликаючи переважно негативні почуття (сором, розчарування), називаються *гальмуючими*.

Серед методів і підходів загального плану дослідницької творчості В. О. Сухомлинського варто назвати: герменевтичний підхід, порівняльний підхід (порівняння дітей молодших класів з учнями 6-7 класів), екзистенціальний підхід, метод "відсікання" Оккама.

Так завдяки *герменевтичному підходу* можна дослідити і зрозуміти практику інтерпретацій різноманітних змістів казок у творчості В. О. Сухомлинського. Герменевтичний підхід включає в себе дві сторони: описову і дійову. Дійова виражає внутрішню сторону казки: її фабулу, спосіб подачі, мовні засоби тощо. Зовнішня ж характеризується загальною "архітектонікою" казки. Сама композиція казки складається з п'яти частин: 1) зачин – інформація про місце (часто в казці не визначене) дії; 2) зав'язка – початок дії в казці; 3) розвиток дії – головний герой вирушає в дорогу, де на нього чекають різні пригоди. У казках В. О. Сухомлинського герої діють, як правило, на одному місці; 4) кульмінація – перемога героя або його смерть, втеча від небезпеки тощо; 5) розв'язка – зло переможене, домінує справедливість.

З усіх вищеназваних нами елементів для казок В. О. Сухомлинського

більшою чи меншою мірою характерні пункти "1", "2", "4", "5". Усі вони мають описовий характер.

Порівняльний підхід використовувався при порівнянні особливостей прояву уяви учнів молодших класів і учнів 6-7 класів, а також особливостей казок, створених безпосередньо В. О. Сухомлинським і за його участю з учнями молодших класів. Ми провели низку досліджень серед учнів початкових класів та учнів 6-7-х класів на предмет засвоєння емоційного та раціонального змісту казок (конкретно про це буде сказано в третьому розділі). Дослідження засвідчують, що в учнів 3-4-х класів домінуючою у процесі засвоєння казкових сюжетів є права півкуля головного мозку, роль якої визначається тим, що дитина "схоплює" світ за допомогою відчуттів, переживань, частково уяви і мінімально на рівні понятійного осмислення. В учнів 6-7-х класів також велике місце займають відчуття, переживання тощо, але вони сформовані на рівні понятійного осмислення, де уява граничить із поняттям і де те ж саме переживання має дещо інший, якісний рівень.

Підлітки, як наголошував В. О. Сухомлинський, – дуже чутливі до добра і зла. Тому пізнання закономірностей суспільного життя й духовного світу людини має бути для них водночас емоційно-естетичним пізнанням добра і зла. "Знаходьте такі слова, – писав він, звертаючись до вчителів, – для звернення до розуму, серця, совісті своїх вихованців, щоб вони не тільки розуміли суть добра і зла, але й чітко визначали свою моральну ідейну позицію" [244, с. 512].

Екзистенціальний підхід ми застосовували, здійснюючи аналіз внутрішнього стану дитини при прослуховуванні нею казок В. О. Сухомлинського. Цей стан ми визначали за виразом обличчя учнів, а також їх враженнями, викладеними письмово: діти давали коротку відповідь на питання: "Що мене вразило в казці?", "Які переживання героя казки мені близькі?" тощо.

Досліджуючи казкотворчу діяльність В. О. Сухомлинського, ми систематично користувалися методом *відсікання*, впровадженим у наукове пізнання англійським філософом Уільямом Оккамом. Розглянемо суть цього

методу. Здійснюючи дослідження, ми використовуємо велику кількість фактів, понять, прийомів, методів тощо. На перший погляд усі названі гносеологічні компоненти так чи інакше пов'язані з темою дослідницького процесу. Відтак, дослідник має користуватися тими категоріями, поняттями, ідеями, фактами, які якнайбільше відповідають темі дослідження безпосередньо, використовуючи і ті, які в певною мірою сприяють висвітленню результатів дослідницького процесу, а не його розмитості. Відтак, керуючись методом "відсікання", ми передусім аналізували ті казки В. О. Сухомлинського, які перебували в площині нашого дослідження, відповідали нами сформульованій темі.

У цьому контексті варто назвати працю "Казка як засіб та важливий чинник соціалізації підростаючого покоління", в якій автори відзначають, що попри великий масив літератури щодо різних сторін казки, сьогодні назріла нагальна необхідність у розробці спеціального психолого-педагогічного напрямку, який би займався проблемою навчаючої казки, адже в умовах глобалізації її роль незмірно зростає. Таке зростання детерміноване редуційними проявами релігійних та міфологічних інститутів, ознакою чого є раціоналізація всіх сфер суспільного життя і, особливо, формування особистості молодших школярів. Зазначимо, що ця проблема перебувала і є в центрі уваги педагогів, психологів, філософів, культурологів [48, с. 32-36; 51; 52, с. 30-38].

Сьогодні ролі й місцю казки в духовному житті суспільства присвячено значну кількість наукових праць як у вітчизняній, так і зарубіжній літературі, але предметом нашого дослідження є вивчення казки як засобу формування світогляду не взагалі, а в освітньому процесі. Саме тут вона відіграє значну роль у формуванні світоглядних орієнтацій школярів, особливо у початкових класах.

Висновки до розділу 1

У розділі на основі аналізу праць В. О. Сухомлинського та аналітиків його творчої спадщини подана історіографія проблеми виховання казкою учнів початкових класів. Розкрито процес кристалізації виховного потенціалу спадщини педагога і місце в ньому казкотворчості. Доведено, що казка у творчій спадщині В. О. Сухомлинського є ефективним засобом виховання ціннісних орієнтацій у школярів початкових класів. Вона несе в собі еталони поведінки, дає можливість прогнозувати події, обирати доцільні зразки поведінки.

Процес виховання казкою у творчій спадщині В. О. Сухомлинського йде не від загального до індивідуально-конкретного, а навпаки. Казка, на думку видатного педагога, повинна спонукати учня молодших класів до виявлення фантазії, викликати усвідомлення особистої причетності до явища, події. Лише за таких умов вони стануть внутрішнім "Я" дитини, її переконанням. З часом ці переконання набирають логічно-абстрактних форм і стають важливими духовними орієнтирами в усіх сферах життєдіяльності людини.

У розділі подано категоріально-понятійний апарат проблемного поля дослідження, розглянуто зміст понять "казкотворчість", "казка", "міф", "байка", "билина", "притча", "легенда" з метою визначення рівня ефективності виховного впливу на школярів початкових класів, де доведено, що саме казки В. О. Сухомлинського є найефективнішим засобом виховання ціннісних орієнтацій молодших школярів.

У розділі визначено концептуальні підходи та методи дослідження ціннісних орієнтацій учнів початкових класів з використанням творчого доробку В. О. Сухомлинського. Нами виявлено, що казки видатного педагога написані з використанням наративного методу, який має описовий і дійово-пізнавальний аспекти. Це дає школяреві не тільки визначити певні сюжетні змісти казок, але й спрямовує його на творчі пошуки, де опис служить своєрідною рамою, всередині якої формуються ціннісні орієнтації в їх послідовно строгій логічності.

Доведено, що зрозуміти творчий характер казок В. О. Сухомлинського, їх

гуманістичну роль можна тільки через призму педагогічних і філософських категорій. Діалектика одиничного, особливого і загального виражає необхідні суттєві зв'язки між окремими елементами казки і її зв'язок з дійсністю в гіпертрофованій або фантастичній формі, імплементованій у реальну дійсність.

Кожна авторська (літературна) казка В. О. Сухомлинського сприймається як щось своєрідне, відмінне від іншої й разом із тим, як щось єдине в своїй неповторності. Казки, створені видатним педагогом та ініційовані ним в учнівському середовищі, є вираженням *особливого* і водночас – частиною загального, яке в свою чергу є виразом добра, глибокої людяності, оптимізму. Разом із тим, кожна казка В. О. Сухомлинського "прикладена" до певного жанру – сюжетно-побутового, природного, героїчно-чарівного.

Кожне висловлювання казкових персонажів глибоко пронизане широко суттєвим баченням світу, його багатоманітністю, суперечністю і, в кінцевому рахунку, холізмом.

У дисертації використовуються категорії форми і змісту, без яких, неможливо зрозуміти казкотворчих і міфотворчих співвідношень змісту казки, міфу, байки, билини, притчі, легенди тощо.

Аналізуючи казкотворчу спадщину В. О. Сухомлинського, не важко помітити, що вона будується на *наочності*. У казках, сформованих на основі правої півкулі, наочність відіграє особливу роль в освоєнні дитиною світу. Тут на фантастичному тлі, де розігруються драми і трагедії, відбувається єднання персонажів, загострюються і вирішуються конфлікти тощо, наочність дозволяє учневі утримувати певну гносеологічну рівновагу, де поєднання розрізнених на початку фактів у подальшому формує їх холістичну парадигму. Наочність є засобом засвоєння інформації, яка постає спочатку як сукупність знань, що з часом набирає вигляду системи, цілісної за формою і змістом. Без принципу природовідповідності, культуровідповідності неможливо пояснити еволюцію засвоєння казкотворчого матеріалу. В. О. Сухомлинський творчо використовує ці принципи для пояснення опанування світом дітьми засобами казки на рівні уяви і поняття.

У дисертації визначено методи імплементації казки у виховний процес. Таких методів є дві групи. Це методи вивчення сутності казкотворчої діяльності В. О. Сухомлинського та методи, які використовував особисто павлівський педагог у вихованні ціннісних орієнтацій безпосередньо (бесіда, лекція, диспут, зустрічі, екскурсії в природу, метод "відсікання Оккама" тощо).

Аналізуючи зміст виховання учнів початкових класів у творчості В. О. Сухомлинського, не можна оминати увагою роль учителя в цьому процесі. Учитель, у переконанні видатного педагога, не має права бути абстрактним втіленням педагогічної мудрості. Він повинен бути тією особою, яка є зразком багатства духовного життя, бути глибоко переконаним сам у тому, чому він вчить дітей.

Розкриваючи в казці боротьбу добра і зла, В. О. Сухомлинський спирається на самотні риси української філософії й педагогіки, зокрема *антеїзм*, *кордоцентризм*, *екзистенціалізм*. Саме вони, як стверджується у дисертаційному дослідженні, повинні стояти в центрі виховного процесу школяра початкових класів з подальшою пролонгацією у старших класах.

На основі аналізу праць вітчизняних учених у розділі розглянуто казкотворчість В. О. Сухомлинського як предмет наукового аналізу, з'ясовано місце і роль учених-педагогів, які зробили свій внесок у висвітлення проблеми формування гуманістичних принципів у творчості В. О. Сухомлинського. Визначено спадкоємність в історичному аспекті творчої спадщини видатного педагога у сфері формування гуманізму в свідомості школярів початкових класів; виділено основні аспекти, які ставив у центрі уваги павлівський педагог у виховній діяльності молодших учнів. Окреслено роль казки як засобу формування гуманізму в школярів молодших класів.

РОЗДІЛ 2.

АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПЕДАГОГІЧНОГО ДОРОБКУ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО СТОСОВНО ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ КАЗКИ

2.1. Ціннісні орієнтації учнів початкових класів у творчому доробку В. О. Сухомлинського

Поняття "*цінність*" було введено у 60-ті роки XIX століття німецькими вченими Г. Лотцем і Г. Когеном. Завдяки активному дослідженню західними науковцями у другій половині XX століття воно увійшло в систему філософських і соціогуманітарних дисциплін як базовий теоретичний конструкт *теорії цінностей*.

Відповідно до філософії цінностей людини, її сутність може бути виражена системою цінностей, що склалася в неї, спонукає її до дії в суспільному бутті, орієнтує у виборі цілі власної діяльності. Система цінностей складається, з одного боку, залежно від оточуючої дійсності, з іншого – від ставлення людини до економічних, політичних суспільних відносин і духовно-моральних.

Цінність – феномен, який відповідає актуальним потребам людини та її ідеалам; це опосередковане культурою поняття, яке є еталоном належного у досягненні потреб [173, с.104].

Різні соціально-психологічні чинники впливають на процес формування ціннісних орієнтацій.

Ціннісні орієнтації, як стверджується в посібнику "Соціальна психологія", – це спрямованість інтересів і потреб особистості на певну ієрархію життєвих цінностей, схильність надавати перевагу одним цінностям і заперечувати інші, спосіб диференціації особистісних об'єктів і явищ за їх особистісною значущістю [173, с.105].

Ціннісні орієнтації, за "Українським педагогічним словником", – вибіркова, відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості, зорієнтована на певний аспект соціальних цінностей. Ціннісні орієнтації

формується в процесі соціального розвитку індивіда, його участі в трудовому житті. Виховання людини можна розглядати як керування становленням або зміною її ціннісної орієнтації [64, с.357].

У філософському словнику зазначено, що *ціннісні орієнтації* – найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом людини, усією сукупністю її переживань. Вони відокремлюють значуще, істотне для даної людини від незначущого, неістотного [315].

У вітчизняній філософії вперше проблема цінностей була розглянута в 1960 році в монографії В. Тугарінова *"Про цінності життя і культури"*. Поняття цінність, за О. Дробницьким, – це філософське і соціологічне поняття, яке визначає, по-перше, позитивне або негативне значення певного об'єкта, на відміну від його екзистенціальних і якісних характеристик (предметні цінності); по-друге, нормативну, оціночну сторону явищ суспільної свідомості (суб'єктивні цінності або цінності свідомості) [84, с. 462].

Значних результатів у визначенні змісту поняття цінностей досягли українські учені-педагоги – І. Бех, М. Боришевський, О. Вишневський, І. Зязюн, П. Ігнатенко, О. Сухомлинська та інші, які значно розширили проблемне поле цінностей як соціального феномена та екстраполювали його у сферу педагогічної дійсності.

З'ясовано, що у філософії, етиці, естетиці, соціології тощо цінностями вважаються продукти конкретних історичних умов суспільного життя, коли на кожному етапі розвитку суспільства створюється специфічний набір і структура цінностей, які сприяють перетворенню соціальних норм та ідеалів у особистісні принципи життєдіяльності завдяки тому, що перетворюються у внутрішні мотиви поведінки особистості [19, с. 7].

Важливо зазначити, що цінності, як вважав В. О. Сухомлинський, мають змінний, варіативний характер, оскільки, зберігаючи духовний осередок, цінності у 10-літньої дитини, з формальної сторони, – це вже дещо інше, ніж у 7-8-літньої. З цього приводу М. Шишковська, польський філософ і культуролог, наголошує: "Люди, які схильні до абсолютизації всього, вважають, що цінності є

незмінними у всіх часах і епохах. Вони стверджують, що можна впровадити "вічні цінності", які нададуть суспільству позитивний характер. Люди, які схильні до суб'єктивізму, стверджують, що цінності не залежать ні від часу, ані умов, у яких живе людина, а від людини" [336, с. 376].

Аналіз наукових джерел дозволяє дійти висновку, що до *суспільних* цінностей відносять: добро і зло; культурну спадщину минулого, яка виражається у предметах культурного і матеріального багатства сучасників; моральне добро і зло, інтегроване у вчинки людей; естетичні характеристики природних і суспільних об'єктів і творів мистецтва. До цінностей *свідомості* відносять суспільні установки й оцінки, імперативи і заборони, цілі й проекти, виражені у формі нормативних уявлень (про добро і зло, справедливість, прекрасне і потворне, про смисл історії й призначення людини, ідеали, норми і принципи дійства).

Предметні (матеріальні) й суб'єктні (духовні) цінності постають лише двома полюсами ціннісного ставлення людини до світу. Перші виступають як його об'єкти (предмети потреб і інтересів, взяті в їх суб'єктивно-психологічному, афективно-волютивному вираженні, шануванні, переваги, схвалення й осудження), а другі – як вираження того ж ставлення з боку суб'єкта, в якому інтереси і потреби трансформовані у мову ідеального, мислимого й уявного. Тому предметні цінності є об'єктами оцінки і вимог, а суб'єктні – засобом і критерієм цих оцінок і вимог [83, с. 462-463].

У цілому, як засвідчує аналіз наукових джерел, категорія "цінності" – складна та суперечлива, і досі немає єдиного підходу до її визначення [147, с. 35-36; 194, с. 10-14; 224, с. 1-10]. На думку польського педагога С. Єдинака, цінності можна класифікувати дуже різнобічно, але найбільш загальним є поділ на позитивні й негативні цінності [324, с. 9].

Відповідно до *змісту* науковці-педагоги класифікують цінності за впливом на морально-етичну сферу особистості й виділяють такі групи цінностей: *абсолютні вічні* – доброта, правда, любов, чесність, гідність, краса, мудрість, справедливість та ін.; *національні* – патріотизм, почуття національної гідності,

історична пам'ять тощо; *громадянські* – права і свободи людини, обов'язки перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, повага до закону та ін.; *сімейні* – стосунки поколінь, закони подружньої вірності, піклування про дітей та інших членів сім'ї, пам'ять про предків тощо. *Цінності особистого життя*, як правило, визначають риси характеру людини, поведінку, напрям зусиль особистості, її успіх у житті, стиль суспільного та приватного життя та ін. [45].

На думку українських учених, цінності можна класифікувати відповідно до *особливостей людської поведінки*, оскільки вони детермінуються *об'єктом засвоєння*: матеріальні, морально-духовні; *рівнем узагальненості*: конкретні, абстрактні; *способом вияву*: ситуативні, стійкі; *належністю*: особистісні, групові, колективні, суспільні, загальнонародні, загальнолюдські; *роллю в діяльності*: термінальні, інструментальні; *змістом діяльності*: пізнавальні, предметно-перетворювальні, які безпосередньо стосуються навчальної діяльності учнів [5; 19; 30; 56].

Важливо зазначити, що цінності, як наголошував І. Зязюн, визначаються *ієрархією ціннісних модальностей*: ціннісний ряд "приємного" і "неприємного"; "благородного" й "низького", а також цінності сфери значень "благополуччя" і "добробуту" [102].

Цінність як загальноприйняте значення явища, процесу, дії, діяльності для людини, групи людей, класу та народу є безпосередньою та опосередкованою. Вона не є чисто об'єктивною чи суб'єктивною, а постає характеристикою і сутністю людських потреб (природних, штучних, соціальних).

Як зазначає український філософ М. Попович, духовні цінності – це, передусім, цінності індивіда, а не колективу. Індивід, як наголошує М. Попович, орієнтується у своїй повсякденній діяльності, перш за все, на власну систему духовних цінностей. Тобто в сучасному світі у процесі прийняття рішень людина, як правило, не орієнтується на інтерес цілого, але індивідуального. Така ситуація носить як негативний, так і позитивний характер, оскільки індивідуалістичне вираження цінності може мати різну характеристику, коли, наприклад, негативним постає суто егоїстична орієнтація людини. Позитивне

при цьому пов'язується з тим, що норми розвитку індивідуальності не обмежені, індивід не всі норми колективу приймає беззастережно, не сліпо підкоряється йому, а виходить з власного бачення світу. Таким чином, на підвалинах сучасної цивілізації закладено ту глибинну структуру, яка регулює співвідношення Я і середовища через внутрішні механізми духовного життя особистості й тому максимально сприяє розвитку індивідуальності [184, с. 158].

Духовні цінності не можна ототожнювати з предметами, явищами і процесами, тобто матеріалізованим світом. Але разом із тим, інтерпретовані абстрактно й відірвані від людських потреб та інтересів, цінності позбавляються їх матеріального, а отже, й мотиваційного підґрунтя. Про духовні цінності можна говорити тоді, коли вони сприйняті суспільством, а в нашому випадку – учнем початкової школи з допомогою вчителя [146, с. 7].

Цінності, як зазначає польський філософ А. Захаріуш, це явище, – яке певним чином постає над суспільством, хоч воно і вироблене суспільством [342, с. 22-24], спрямоване на благо суспільства, і останнє може вимагати від кожного його члена виконувати і слідувати певним ціннісним орієнтаціям, закладеним у тій чи іншій сукупності суспільних відносин [335, с. 45-48].

Найбільш виразно суспільні та індивідуальні цінності реалізуються у казкових сюжетах, які пронизані діалектикою добра і зла.

Доведено, що в казці сконцентровані вічні цінності, які реалізуються у категоріях моралі – Добро і Зло, Правда і Кривда, Щастя і Біда. Тому ціллю казкаря, як писав К. Чуковський, є виховати в людині людяність, здатність людини перейматися чужим горем, радіти радощам іншого, переживати чужу долю як свою, виховати ціннісні орієнтації [134, с. 5].

У своїй духовній діяльності люди намагаються виявити, що є добре, і що є зле, і вже відповідно до цього діяти. Моральні цінності, які ґрунтуються на високому рівні моральних суджень, дозволяють зайняти відповідну позицію у ситуаціях морального вибору [47, с. 89].

Отже, цінність – це, з одного боку, властивість того чи іншого суспільного предмета, явища, яка задовольняє потреби, інтереси, бажання. Інакше кажучи, це

соціально значущі уявлення про те, що таке добро, справедливість, патріотизм, любов, дружба тощо. Вони, як правило, не піддаються сумніву, не видозмінюються, є еталоном, ідеалом для людей. З іншого боку, цінності – це ставлення суб'єктів до предметів та явищ реальності, яке виражається ціннісними орієнтаціями, соціальними установками, якостями особистості. Цінності формуються в результаті усвідомлення соціальним суб'єктом своїх потреб у співвідношенні їх із предметами навколишнього світу або в результаті ставлення, яке реалізується в акті оцінки [46, с. 66].

Моральна оцінка добра і зла в людині, як правило, інваріантним чином реалізована у формі константи, але в свідомості дитини може виникати її флуктуація, коли добро і зло можуть переходити одне в одне. Це залежить від оцінки добра і зла, яка, як вважають деякі зарубіжні педагоги, складається з двох рівнів: емоційного та інтелектуального [324, с. 23].

Творче *формування цінностей* дитини, на думку В. О. Сухомлинського, розпочинається вже з перших кроків життя і триває нескінченно. Тому не випадково у сучасній Програмі "Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів" розкривається зміст виховання дітей та учнівської молоді в Україні.

У Програмі визначена науково обґрунтована система загальнокультурних і громадянських цінностей та відповідна сукупність соціально значущих якостей особистості, які характеризують її ставлення до суспільства і держави, інших людей, праці, природи, мистецтва, самої себе [168].

Ціннісне ставлення особистості до суспільства і держави виявляється у патріотизмі, правосвідомості, політичній культурі та культурі міжетнічних відносин. У молодшому шкільному віці у дитини формується здатність пізнавати себе як члена сім'ї, родини, дитячого об'єднання. Ціннісне ставлення до сім'ї, родини, людей виявляється у моральній активності особистості, прояві відповідальності, чесності, працелюбності, справедливості, гідності, милосердя, толерантності, совісті, терпимості до іншого, доброзичливості, готовності допомогти іншим, обов'язковості, ввічливості, делікатності, тактовності.

У молодшому шкільному віці дитина оволодіває елементарним умінням та навичками підтримки та збереження міжособистісної злагоди, запобігання та мирного розв'язування конфліктів; здатністю брати до уваги думку товаришів та опонентів; орієнтацією на дорослого як носія суспільних еталонів та морального авторитету.

Ціннісне ставлення до природи формується у процесі екологічного виховання і виявляється у таких ознаках: усвідомленні функцій природи в житті людини та її самоцінності; почутті особистої причетності до збереження природних багатств, відповідальності за них; здатності особистості гармонійно співіснувати з природою; поводитися компетентно, екологічно безпечно; критичній оцінці споживацько-утилітарного ставлення до природи, яке призводить до порушення природної рівноваги, появи екологічної кризи.

Молодшому шкільному віку властиве не прагматичне ставлення, що ґрунтується на суб'єктифікації, коли природні об'єкти стають "значущими іншими"; посилюються мотиви спілкування з природою.

Ціннісне ставлення до мистецтва формується у процесі естетичного виховання і виявляється у відповідній ерудиції, широкому спектрі естетичних почуттів, діях і вчинках, пов'язаних із мистецтвом.

Використовуючи мистецтво як основний чинник естетичного виховання, педагог враховує вікові особливості школярів: відкритість учнів початкової школи до сприймання художніх творів, їхню емоційну мобільність та готовність із насолодою виконувати творчі завдання.

Ціннісне ставлення до праці, трудове виховання – це процес цілеспрямованого й усвідомленого прилучення зростаючої особистості до суспільних цінностей праці, які формуються у неї за допомогою пізнавальних і конкретно перетворювальних видів діяльності перманентно зростаючої складності [168].

На думку О. Власенко, структурі змісту цінностей притаманні такі компоненти: гармонія (гармонія життя, внутрішнього світу, міжособистісних стосунків, відносин із природою); добро (добро як істина, вище благо, глибока

віра в перевагу добра над злом, добротворчість, милосердя, гуманізм); свобода (внутрішня свобода, волелюбність, визнання неповторності людської індивідуальності, нетерпимість до рабства, свобода волевиявлення); справедливість (щирість, правдивість, прагнення до істини, до соціальної справедливості, віра у справедливість); сім'я (як першооснова розвитку й формування особистості, духовного, культурного, економічного розвитку суспільства); народ (повага до трудового народу, вміння осмислювати історію, культуру, традиції, моральні цінності свого народу, віра в його духовні сили, прагнення до того, щоб український народ зайняв гідне місце в цивілізованому світі); Україна (патріотичні почуття, прагнення до зміцнення державності, економіки, культури, готовність спрямувати своє зусилля на благо Батьківщини).

Вважатимемо, що моральні цінності – це ідеали людства та окремих його представників, певна досконалість, парадигма, те, що спрямовує будь-яку людську дію. Вони є найвищими життєвими імперативами, які зумовлюють решту цінностей суспільства: економічні, ідеологічні, політичні тощо [47, с. 89].

Проблема виховання моральних цінностей школярів – одна із фундаментальних проблем етики, філософії, педагогіки та психології. Завданнями морального виховання завжди були виховання доброти, чуйності, готовності допомогти будь-якій людині у біді, здатність емпатії [304].

Серед моральних цінностей загальнолюдського значення розрізняємо: першу категорію, тобто головні людські цінності, що більшою чи меншою мірою входять до всіх інших етичних цінностей (цінність життя, краса, істина, добро, свобода), другу – чесноти (справедливість, сміливість, правдивість, щирість тощо); третю – часткові моральні цінності (здатність дарувати іншим своє духовне надбання, любов, спрямовану на ідеалізовану цінність іншої особистості тощо) [46, с. 64].

Важливим орієнтиром для характеристики цінностей сучасного українського виховання є абсолютні, вічні цінності; основні національні цінності; цінності сімейного життя; цінності особистого життя [94, с. 22-25].

З'ясовано, що духовно-моральне виховання – це формування ціннісного

ставлення до життя, що забезпечує стійкий, гармонійний розвиток людини, який включає в себе виховання почуття обов'язку, справедливості, відповідальності та інших якостей, здатних надати високий сенс справам і думкам людини [54].

Духовна цінність не може існувати як без свого предмету (речі, процесу, явища, дії), так і без свого суб'єкта-людини в суспільстві (в даному випадку учня), який має певні потреби та інтереси [204, с. 207].

Цінності є "буттям у собі" зі своїми закономірностями і правилами, але люди об'єктивують цінності, використовують деякі їх властивості для своїх цілей – і так "народжуються" нові цінності. Відтак, необхідною умовою *утворення цінностей* є люди, і чим більш розвиненим є їх життя, тим багатшим і розвиненішим є світ їх цінностей [324, с. 10-11].

Як пише польський педагог К. Зелінський, у цілому ідея добра спрямовує волю дитини до свободи на шляху до реалізації цієї ідеї; труднощі та негаразди в житті людини повинні бути лише стимулом для розуму і мотивом для волі на терені дій. При цьому сьогодні слід піднімати питання та формувати прагнення дітей на основі засад співпраці, а не боротьби і заздрості, закликати до творчості й новаторства, а не споживацьких настроїв [336, с. 374-375; 346, с. 433-467].

Коли ми говоримо про цінності й ціннісні орієнтації, то варто розрізняти ці поняття, які далеко не тотожні. Якщо *цінності* – це соціально-значущі уявлення про те, що таке добро і зло, гідність, справедливість, відповідальність тощо, то *ціннісні орієнтації* – це наше ставлення до поняття добра, зла, гідності, справедливості, патріотизму і того, як ми його абсорбуємо, чи маленький школяр приймає його беззаперечно, із зрозумінням і душею, чи з ваганням і критично. Ціннісні орієнтації – це взірць для поведінки дитини, який вона може сприймати позитивно або, коли виховний процес здійснюється на низькому рівні, прийняти як щось малосуттєве чи зовсім проігнорувати.

Слід зазначити, що в багатьох дослідженнях (А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл) поняття "цінності" збігається з поняттям "ціннісні орієнтації". Розбіжності в поняттях цінності та ціннісні орієнтації полягають у тому, що цінність – об'єктивна, ціннісна орієнтація – суб'єктивна. Ціннісні

орієнтації є суб'єктивними тому, що вони складаються під впливом свідомості індивіда, формуються в процесі соціального розвитку особистості, її участі в трудовому житті. Керування становленням або зміною ціннісної орієнтації, а також трансформацію цінності в ціннісну орієнтацію, як зауважує О. Александрова, можна розглядати як процес виховання людини (В. Алексєєва, Л. Архангельський, Ф. Василюк, С. Гончаренко, О. Здравомислов, Є. Манузіна, Р. Малиношевський, О. Норов, К. Роджерс, В. Ядов) [3, с. 92].

З'ясовано, що трансформація цінності в ціннісну орієнтацію відбувається в єдності й взаємозумовленості філософського, естетичного та етичного аспектів.

Ціннісна орієнтація, як наголошує О. Александрова, – суб'єктивна, цінність – об'єктивна, вона має якісну характеристику – ступінь наближеності до ідеалів Краси, Істини, Добра. Перехід цінності в ціннісну орієнтацію свідчить про об'єктивацію особистості. Цінності ієрархізуються за якісними та кількісними характеристиками: загальнолюдські, національні, макроколективні, мікроколективні, індивідуальні. Найвищий ранг цінностей робить її незалежною від історичних умов, соціальних змін, поглядів та вподобань окремих людей. Аксіологічний рівень розвитку особистості визначається рангом цінностей, трансформованих у ціннісні орієнтації, стійкістю та гармонійним поєднанням ціннісних орієнтацій [3, с. 94]. Багато дослідників розуміють ціннісні орієнтації як установку особистості на ті або інші цінності матеріальної й духовної культури суспільства. Вони вважають, що ціннісні орієнтації є важливим компонентом структури особистості, який визначає її поведінку і ставлення до навколишнього світу.

Ціннісна орієнтація також визначається як найважливіший елемент внутрішньої структури особистості, закріплений життєвим досвідом індивіда, усією сукупністю його переживань, які відокремлюють значуще, істотне для даної людини, від незначного, несуттєвого.

У структурі особистості ціннісні орієнтації виступають свого роду центром, що координує визначальну життєву спрямованість поведінки і ставлення до соціального середовища; вони тісно пов'язані зі світоглядом людини і є

предметом вивчення соціологів і педагогів [3, с.94].

Отже, аналіз наукових джерел дозволяє зробити узагальнення поняття "ціннісні орієнтації", а саме: ціннісні орієнтації – порівняно стійкі відношення людини та сукупності матеріальних, соціальних, духовних благ, ідеалів, що виступають як предмети, цілі та засоби для задоволення потреб життєдіяльності людини; ціннісні орієнтації трактуються як уявлення людини про головні цілі її життєдіяльності, а також основні засоби досягнення цілей; ціннісні орієнтації здатні пробудити бажання, цікавість, наміри.

Зауважимо, що термін "цінність" належить до загальнонаукових понять, змістом якого є об'єктивний характер та його гуманістична природа.

Ціннісні орієнтації мають суб'єктивний характер і виступають як компонент структури особистості та показник рівня розвитку її свідомості. Як правило, вони формуються в процесі соціального розвитку і професійної діяльності, узагальнюючи знання та досвід, накопичені особистістю в процесі її життя. Ціннісні орієнтації в процесі засвоєння одночасно вмотивовують, об'єднують та спрямовують думки і почуття суб'єкта, допомагаючи вирішенню багатьох життєво важливих питань у процесі соціалізації дитини від перших років її життя і пролонгуючись у майбутнє.

Ціннісні орієнтації виступають для школярів початкових класів імунітетом, який застерігає дитину від зовнішніх проявів впливу агресивної субкультури ("Синій кіт", "Море китів", "Розбуди мене в 4:20" тощо) на свідомість і поведінку дитини, що є надзвичайно актуальним у сучасних умовах.

Педагогічну спадщину В. О. Сухомлинського сьогодні глибоко вивчають не тільки в Україні, але і далеко за її межами. Особливо актуальними в спадщині В. О. Сухомлинського є питання формування у школярів ціннісних орієнтацій, таких як добро, справедливість, гідність, гуманізм, патріотизм, відповідальність, совість та засудження жадібності, лінощів, пихи, гордині, хвалькуватості тощо. Усі вони у доробку видатного педагога йдуть по лінії біфуркації добра і зла. Казки В. О. Сухомлинського природничого, соціально-побутового, героїко-патріотичного жанрів мають високий виховний потенціал, особливо коли це

йдеться про школярів молодших класів.

Великого значення В. О. Сухомлинський надавав казкотворчій діяльності учнів 1-4 класів, яка здійснювалася на лоні природи. Це була колективна імпровізація, де кожна дитина намагалася передати свої враження від побаченого. Розповіді дітей перетворювалися на індивідуальні твори-мініатюри, які учні писали впродовж усього навчання у початковій школі [365, с. 20; 366, с. 21; 367, с. 40-41; 368, с. 16-17] (додатки Е.1; Е.2; Е.3; Е.4; Е.5; Е.6). Наступним кроком було складання казок, які спочатку також створювалися колективно та імпровізаційно. Насамкінець кожен учень за допомогою учителя обирав для себе тему казки і вже самостійно працював над нею. У кінці року відбувалося Свято казки, на якому учні читали та інсценізували свої твори, а також складали альбоми з художньо оформленими текстами казок, оповідань та створеними власноруч ілюстраціями до них [357-360; 363] (додатки Ж.1; Ж.2; Ж.3; Ж.4; Ж.5; Ж.6; Ж.7; Ж.8).

Найсприятливішими умовами для цього, на думку павлиського педагога, є спостереження за природою, що викликають у дітей бажання передати свої почуття і переживання. У такі хвилини, як писав педагог, слово і думка зливаються в дитячій душі у стрімкий потік, породжуючи різноманітні образи. В. О. Сухомлинський розробив систему уроків серед природи, де діти розширювали свої знання про різні явища природи, про рідний край, про життя тварин і птахів, життя рослин. Такі уроки проводилися під блакитним небом, у "зеленому класі", "зеленій лабораторії", у шкільній теплиці [369, с. 5-6; 372, с. 55-56] (додаток Д.3). Завдяки творенню казок, як наголошував В. О. Сухомлинський, пізнаються найтонші значення слова, і слово стає духовним багатством дитини [371, с. 38-41].

Відтак, педагог учив дітей не лише передавати образи природи і картини, які вони сприймають, а й розкривати їх різну багатоманітність. На уроках, які проводилися на природі, з таких тем, як "20 відтінків вбрання лісу – як їх назвати? Як квіти зустрічають схід сонця?", думки і почуття дітей особливо наочно матеріалізувалися у слові, спонукали їх висловлюватися яскраво,

виразно, точно, зрештою, красиво про прекрасне [121, с. 25].

Уроки серед природи, як зазначає М. Антонєць, В. О. Сухомлинський називав хвилинами доторкання учителя до дитячого серця красою рідного краю, рідного слова. І це доторкання здійснюється через слово казки [7, с. 111].

Зауважимо, що висока моральність не може відродитися на ґрунті моральної пустоти, бездуховності, коли засвоєння ціннісних орієнтацій пропонуються людині лише у вигляді становлених "зверху" правил і установок. Занепад внутрішньої духовності прямо пропорційно супроводжується редукцією морально-етичних цінностей як з боку форм, так і змісту. Якщо влада цілеспрямовано виключає духовність із суспільної сфери своїх інтересів, закономірно в ній виникає тенденція до посиленого використання примусу, що призводить до її безповоротного занепаду і зневіри в ній широких мас.

Теорія духовності в творчій спадщині В. О. Сухомлинського займає особливе місце. Аналіз цієї спадщини, як наголошує Л. Бондар, дає підстави стверджувати, що павлівський учитель найпершим у педагогіці звернувся до проблеми формування духовності у школярів як однієї з провідних у вихованні. Феноменом духовності сповнена вся його творчість. Надаючи духовності особливого значення, В. О. Сухомлинський висвітлює усі її складові в їх єдності, конкретизує специфіку формування духовного світу кожного вікового періоду [32, с. 11].

Зауважимо, українська філософія має виразні риси, що відрізняють її від інших філософських систем (у тому числі й російської), де виразно звучить антеїстично-екзистенціально-кордоцентричний контекст [302, с. 230]. На цю особливість української філософії та її вплив на українську педагогіку звернула особливу увагу Н. Дічек у статті "Універсальність педагогічного новаторства В. О. Сухомлинського" [81, с. 10-11].

Змістом казок В. О. Сухомлинського була ідея боротьби зла і добра, яка виникла ще в період становлення людської цивілізації. Як зазначає словацький учений П. Лабида, вже Платон чітко окреслив, що таке добро як найвища цінність буття людини. Грецький філософ, як стверджує науковець, підносив

ідею добра до ідеї Бога [327, с. 67].

В. О. Сухомлинський є мислителем, який "спирається на ті концептуальні ідеї, що не були стандартними для радянських світоглядних першооснов. Маємо на увазі глибоку, істинну народність позиції педагога, притаманну йому українськість, тобто виражену належність його до творчості – й літературної, й власне педагогічної – до традиції української культури. Вважаємо, що доказом цього є своєрідність світоглядної ментальності видатного педагога, яка відображена в його рукописній спадщині, у проголошуваних освітньо-виховних ідеях, у сповідуванні любові до людини і природи, акцентуванні уваги на емоційно-ціннісному ставленні дитини до світу. Створена ним оригінальна система педагогічної роботи спирається на визнання освітнім пріоритетом і найвищою цінністю особистості дитини. Набуття учнями знань концептуально тлумачилось українським педагогом як радісна праця розуму і серця" [81, с. 8].

Аналізуючи творчість В. О. Сухомлинського, Ю. Азаров акцентує увагу на творчому підході видатного педагога до процесу самовиховання особистості. Якщо людина, як писав В. О. Сухомлинський, відчуває свою участь у житті суспільства, в його розвитку, то вона створює не тільки матеріальні цінності для людей, – вона створює і саму себе. У творчій праці яскраво виражається дух громадянства, починається самовиховання. А самовиховання – це не щось допоміжне у вихованні, а міцний його фундамент. Ніхто не може, спираючись на В. О. Сухомлинського, як стверджує Ю. Азаров, виховати людину, якщо вона сама себе не захоче виховати. Самовиховання нерозривно пов'язується з вихованням громадянськості, з утвердженням життєвих ідеалів, з формуванням правильних уявлень про сенс життя, про щастя і призначення людини [2].

Залишений педагогом літературно-педагогічний спадок, на думку Н. Дічек, дає підстави зробити узагальнений висновок про його новаторський внесок у розвиток духовної культури і виділити дві групи новаційних здобутків: на рівні ідей та методично-прикладні умови [81, с. 9]. До перших належать такі аспекти, як: формування зміни виховної парадигми і переорієнтування з домінанти колективного виховання на особистісно орієнтовану виховну концепцію; підхід

до тлумачення освіти як важливої життєвої цінності особистості, що спричинив розробку унікальної педагогічної концепції "Школи радості"; новаторська в умовах радянської доби система теоретичних положень В. О. Сухомлинського щодо забезпечення гуманістичного спрямування освітнього процесу і розгляду дитини не як *об'єкта*, а як *суб'єкта* педагогічних впливів; повернення до навчання і виховання, побудованих на народному та національному досвіді, духовних традиціях, у контексті чого логічно впливає плекання культового ставлення до природи і кордоцентризм; утвердження надважливості емоційно-ціннісної складової виховання дитини; обґрунтування й актуалізація у радянську добу ідеї батьківської педагогіки.

Другу групу новаційних здобутків В. О. Сухомлинського, на думку Н. Дічек, складають методично-прикладні умови: необхідність виборювати право і визнання ціннісно-змістових і нормативно-моральних характеристик духовної культури суспільства; трансформація не лише педагогічної парадигми, але й зміна уявлень про передачу культурного досвіду новим поколінням; імплементація у виховний процес ментальної своєрідності співвітчизників, самотутніх національних традицій українського народу; визначення сільської школи як особливого осередку культури, на який покладено просвітницьку місію виховання культу Батьківщини, людини, Матері й рідного Слова; розширення і поглиблення засад української етнопедагогіки як у стінах школи, так і за її межами.

В. О. Сухомлинський розглядав школу як особливий осередок культури на селі. Він наголошував, що школа виконує не тільки просвітницьку місію, але пропагує, втілює культуру на селі. Вона є серед сільського населення суб'єктом культурологічних жанрів і, звичайно ж, жанру казки, адже більшість шкіл тут є початковими, в яких казка набуває вагомого значення у виховному процесі. При цьому варто мати на увазі, що казки є дієвим засобом виховання, за умови, коли дитина не перевантажена інформацією, дисциплінами, різноманітними заходами [236, с. 433-464].

На переконання польського педагога і психолога К. Зелінського, плани

виховної роботи в школах перевантажені загальними заходами, в таборах відпочинку відбувається низка заходів релаксового типу, а вдома ситуація часто ще гірша: дитина стає об'єктом або штучних пестощів, або надмірної строгості. Виховні невимушені сімейні розмови в родинному колі можуть зробити значно більше, якщо проводитимуться систематично і будуть звернені до цінностей. Виховання цих цінностей буде більш ефективним, коли сім'я поєднає свої виховні зусилля з діями педагогів [346, с. 454-455].

Відтак, педагогічну творчість В. О. Сухомлинського можна вважати своєрідним кодексом для педагогічних теорій, що формувалися в загальному руслі прогресивних пошуків мислителів досліджуваного нами періоду.

За В. О. Сухомлинським, учіння – не гра, воно не може постійно бути легкою та цікавою справою і потребує певних зусиль та сили волі. Роки дитинства павлівський педагог називає періодом бурхливого розвитку і становлення особистості. І для залучення дитини до багатства духовної культури необхідно заохочувати її зв'язок із природою. Адже "світ, що оточує дитину, – це передусім світ природи з безмежним багатством явищ, з невичерпною красою" [247, с. 7-42].

Аналізуючи твори педагога "Серце віддаю дітям", "Павлівська середня школа", "Народження громадянина" та інші, можна виокремити низку принципів, які мають безперечну цінність для кожного сучасного педагога. Серед них: розвиток творчих сил кожної окремої особистості на основі етико-естетичних цінностей, інтересів, потреб; культ природи; природа як засіб виховання в особистості почуття прекрасного; розробка демократичних педагогічних засобів і методів навчання й виховання (повага, заохочення, опора на позитивне тощо); розвиток ідеї "радості пізнання", тобто емоційне сприйняття процесу навчання; звернення до внутрішнього світу дитини, опора на її внутрішні потенції.

В. О. Сухомлинський у своїх працях звертається до невмирущих джерел слова, пісні, поезії, казки, наголошуючи на їх невичерпному значенні у процесі виховання особистості. Він сам створює для павлівських дітей казки, оповідання,

притчі та широко застосовує їх у навчально-виховному процесі [290, с. 380].

Зауважимо, що виховання дітей початкових класів В. О. Сухомлинський називав "школою сердечності". Учителям він радив навчати дітей добру, любові, милосерддю. Для цього, як наголошував педагог, потрібно, щоб діти безпосередньо бачили гуманістичний зміст учинків і поведінки тих, хто їх оточує. Він вважав, що перебуваючи в родинному і шкільному оточенні, дитина не повинна вирости байдужою, нечулою. Вона має зростати в атмосфері постійного піклування про навколишній світ рослин, тварин, людей, доглядати і допомагати їм.

В. О. Сухомлинський вважав, що необхідно не просто створювати систему цінностей, а й активно імплементувати її своїми діями, всіма силами протистояти злу, негараздам. Сучасні дослідники спадщини видатного педагога доводять, що навчання в "зелених класах", творче складання картинок про природу, безпосередньо подорожі у ліси і луки, використання і розв'язання задач із живого задачника природи, створення казок, куточка краси, використання народних пісень, проведення свят під керівництвом В. О. Сухомлинського сприяли і сприяють у сьогоденні формуванню у школярів молодших класів ціннісних орієнтацій. Саме казки і байки, на думку В. О. Сухомлинського, найкраще соціалізують дитину. Розкриваючи зміст казки і байки, ми тим самим сприяємо становленню людини, починаючи з її дитинства до юності й дорослого життя. Дитина, позбавлена у дитинстві казок, їх ціннісного змісту, виростає черствою, егоїстичною. Це розуміли видатні педагоги минулого, це повинні розуміти і ми – їх нащадки.

Зауважимо, що В. О. Сухомлинський був широко обізнаний з казками як минулих епох, так і сучасності. Він розумів, що саме казка є містком переходу дійсності до дитячої душі. Дитина, на його переконання, вже з казки повинна бути готовою до життя. Наголосимо, що ця думка видатного педагога перегукується з міркуваннями Я. Корчака про "дитину з салону", яку ведуть по життю батьки, родичі та ін., а сама вона ні до чого нездатна. Для Я. Корчака, як і для В. О. Сухомлинського, основною засадою виховання була редукція зла,

розширення царини добра, "створення дітям радісного дитинства і ретельного виховання в душі справжнього гуманізму" [341, с. 29].

У своїй знаменитій праці "Як любити дитину" Я. Корчак виклав своє гуманістичне бачення виховання в дитині засад добра, совісті, справедливості, відповідальності [341, с. 43]. Так для дитини важливим є ставлення до неї вчителів, батьків, соціального оточення. У центрі цього ставлення є любов. Дитина рідко відчуває її відсутність, коли її немає, але успішно її вбирає, коли вона є [341, с. 186]. Але ця любов, як пише естонська вчителька І. Аасаама, повинна бути взаємною [1, с. 12].

Дитячі роки, початок навчання в школі, на думку В. О. Сухомлинського, – це той вік, який зазвичай вважають віком безтурботності, ігор, захоплення казками. Але разом з тим, це й роки початку формування життєвих ідеалів, які згодом набувають раціональних форм, закріплюються в логічних поняттях і в зрілому віці стають стрижнем життєвої позиції людини. Павлиський педагог застерігав учителів, що духовні орієнтири не можна формувати абстрактно, відірвано від життя. Вони повинні нести на собі печатку *наступності*. Також він наголошував на важливості усвідомлення дітьми цінності того, що створене старшими поколіннями, здобуте і завойоване за багато років у важкій боротьбі за свободу і незалежність Вітчизни, за щастя трудящих [213]. Зазначимо, що в епоху, коли жив і творив В. О. Сухомлинський, проблемі виховання патріотизму приділялася значна увага [348, с. 167; 349, с. 89]. Також педагог писав, що для дитини першочергове значення має світ конкретних речей, суть їх причинно-наслідкових зв'язків і залежностей, а вже в отроцтві цей світ поступово витісняється або, в крайньому випадку, існує поруч зі світом ідей [281, с. 172].

Як зазначає І. Бех, В. О. Сухомлинський широко вживає термін "мудрість". У його творах йдеться і про педагогічну мудрість, і про батьківську мудрість, і про мудрість виховання, і про мудру любов тощо. З точки зору вченого, мудрість як бездоганне і з цільового, і з мотиваційно-духовного діяння має відображати найузагальнену динамічну характеристику людського існування. В. О. Сухомлинський розглядає життя дихотомічно (полюс радості й полюс

горя) і динамічним утворенням вважає непостійність людського буття. Цей постулат, як смислоціннісний орієнтир, має бути опанований кожним вихованцем. Павлиський педагог у своїй виховній роботі прагнув, щоб вихованець навчився саме так осмислювати і відповідно будувати власну долю. Лише за цієї центральної умови, на думку В. О. Сухомлинського, може бути забезпечений повноцінний морально-духовний розвиток особистості впродовж усього її життя.

Дослідник І. Бех цілком переконливо зазначає, що онтологія розвитку особистості, згідно з В. О. Сухомлинським, має два рівні. Перший – рівень *соціальний*. Особистість на цьому рівні репрезентується системою суспільно значущих ставлень до держави і суспільства. Йдеться про активно-діяльнісну позицію людини, що передбачає розбудову і зміцнення суспільства, створення і примноження його матеріальних і духовних цінностей, захист держави. Другий онтологічний рівень – *буттєвий*. Це рівень людської екзистенції, пов'язаний з різноманітними індивідуальними переживаннями. Однак, за В. О. Сухомлинським, це мають бути особливі переживання не пасивного почуття, а творення і радощів, щастя свого буття в цілому. Це можливо за єдиної умови, коли людина є суб'єктом різноманітної діяльності. Тому В. О. Сухомлинський розглядає людину в трьох іпостасях: людина – культурна особистість, людина – громадянин, людина – трудівник. Відтак, діяльнісний фундамент для розвитку особистості має бути незаперечним щодо всієї системи соціальних відносин, у яку включається людина впродовж свого індивідуального буття. На думку вченого, це є особливо важливим сьогодні, коли ми шукаємо найбільш продуктивні моделі виховання та розвитку підростаючої особистості [19, с. 7-8].

Казки павлиського педагога імplementовані безпосередньо в природу, людське життя, в побут людини, і це надає їм життєздатності, правдивості, виховує високі духовні пориви душі й серця [209; 211]. Антеїзм казок В. О. Сухомлинського створює в душі маленької дитини атмосферу довіри, віру в перемогу добра над злом.

Серед жанрів усної народної творчості особливе місце займає казка. Вона, як вважав В. О. Сухомлинський, найшвидше проникає в душу людини. Побудована на почуттях, сформованих під кутом фантазії, вона захоплює світ людини. Завдяки їй дитина більш яскраво відчуває світ, його багатоманітність, перестороги, вимоги суспільства, велич істинного доброго і ницість злого. Казка, як буревій, захоплює у свій вир душу дитини, адже впродовж поколінь у ній сформувалися світлі орієнтири і перестороги перед темним.

Через поняття добра і зла в казці В. О. Сухомлинський розглядав сам і рекомендував учителям розглядати зміст таких понять, як відповідальність та свобода, де і перше, і друге має обмежуючий, редуктивний характер, але разом з тим, у рамках необхідності дає простір для реальних дій. Звичайно, як писав В. О. Сухомлинський, може так бути, що в казці немає прямого відношення до проблеми відповідальності, тому вчитель повинен підійти до тексту казки творчо. Як зазначив видатний польський педагог, лікар і еколог Ю. Александровіч, "педагогіка передусім є мистецтвом, коли практична діяльність учителя-вихователя ставить його часто в різних нових ситуаціях, які вимагають творчих підходів" [321, с. 29].

При цьому В. О. Сухомлинський наголошував, що педагог, який у казці акцентує увагу дітей на відповідальності за все сутнє, повинен бути сам щиро переконаний в тому, про що говорить.

Багато років, як писав павлівський новатор, йде на те, щоб навчити і вчителів, і батьків бути чутливими до дітей, до їх почуттів, щоб учителів налаштувати на ту хвилю переживань, вимог, на якій мислить і діє маленька людина, школяр молодших класів. Педагог вважав, що зрозуміти дитяче почуття – значить підійти до дитини по-людському, привнести їй спокій, розсіяти тривогу, навчити її бути доброю і чуйною. Дитина, відчувши, що старші зрозуміли її душевний стан, стає м'якою, чутливою до добра. "Те, що я називаю вихованістю, – писав він, – є відповіддю дитини на наше вміння зрозуміти її стан. Якщо ж старші, не розуміючи дитини, байдужі до її душевних порухів, часом бур і ураганів, дитина стає жорстокою, озлоблюється, вона може навмисне

робити зло. Зловмисність – дитина байдужості, в цьому мене переконало багато сумних фактів. Виховання дитини, образно кажучи, можна порівняти з оркестром, що виконує найніжніші мелодії. Слово, погляд учителя повинні бути такою чарівною музикою" [234, с. 255].

Проблема відповідальності у В. О. Сухомлинського має два аспекти. Перший – це виховання (в нашому випадку казкою) почуття відповідальності у дитини; другий – царина відповідальності вчителя за результат його педагогічних зусиль і в цілому школи. Об'єктом педагогічної праці є найтонші сфери духовного життя людини, які формуються: розум, почуття, воля, переконаність, самосвідомість. Впливати на ці сфери можна не тільки розумом, але й самосвідомістю. Найважливіші інструменти впливу на духовний світ школяра – слово вчителя, краса навколишнього світу й мистецтва, події, які розгортаються не тільки в матеріалізованому оточенні, але і в сфері фантазії, оформленій у казці. Окрім виховання відповідальності в казкових формах у свідомості дитини, як наголошував учений, педагоги відповідальні й за те, як людина сприйняла те, що в неї вклали [235, с. 421].

Якщо йдеться про виховання відповідальності засобами казки в учнів молодших класів, не можна оминути зв'язку цієї категорії з категорією "свободи" [141, с. 5-7].

Зауважимо, що В. О. Сухомлинський постійно спрямовував увагу вихователів на те, щоб вони формували в дитини вміння реально оцінювати свої сили, тому що нереальні, розбиті життям мрії створюють у душі дитини песимізм, фрустрацію, а це не є стимулом до подальшого духовного зростання школяра. Казка повинна виховувати в душі дитини зримі образи, звичайно ж, як це характерно для цього жанру, в фантастичній формі, дії яких умовно можна "прикласти" до реалій. Життя висуває безліч аспектів людського буття, і вміти вибрати один з них є практичним завданням оповідача казки.

Павлиський педагог постійно звертався до філософських законів, категорій, керуючись якими, досягав дивовижних результатів і значення у виховному процесі такої категорії, як свобода [118, с. 3]. Зміст поняття свободи, на думку

видатного педагога, повинен бути в центрі уваги виховного процесу, особливо у молодших школярів. Зауважимо, що цю глибоку і правильну думку постулював й А. Макаренко [158, с. 58].

На переконання Б. Спінози, свобода – це філософська категорія, змістом якої є пізнана необхідність і на основі цього можливість вибору. Цей вибір може бути різним – схильним до добра і зла. "Справжня людина та, – писав видатний педагог, – яка не робить гидоти, непристойності, підлості на самоті. Нехай завжди, коли ти залишаєшся на самоті, суворим, вимогливим свідком твоїх учинків буде власне сумління. Нехай цей свідок буде безстороннім, жорстким і невблаганним" [237, с. 608-609].

Дослідження з історії культури підтверджують, услід за В. О. Сухомлинським зазначає В. Кузь, що людина стає по-справжньому вільною тоді, коли оволодіє культурою свободи, пройде школу власної гідності, школу самоповаги, навчиться відповідати за свої вчинки. Вільна людина вибирає спосіб дій, невільна – підкоряється позову [141, с. 5].

У руслі вищезазначеного дуже вдало, на нашу думку, дає визначення свободи О. Сухомлинська, яка пише: "Ми дотримуємося точки зору, що свобода у вихованні – це вільна творчість, вільний вияв індивідуальності дитини. Вона тісно пов'язана з проблемою виховання відповідальності за свої дії. Свобода передбачає виховання у дітей здатності до різноманітної діяльності, як спонукання до свободи вибору (самоздійснення, самопокладання)" [286, с. 1].

Звертаючись до батьків, А. Макаренко писав, що, піклуючись про дитину, необхідно обов'язково надавати їй свободу в діях. Адже вона рано чи пізно зустрінеться з ситуаціями, де повинна сама брати на себе відповідальність і приймати те чи інше рішення [157, с. 73].

Ніби перегукуючись із думками В. О. Сухомлинського, О. Сухомлинської й В. Кузя, видатний польський філософ Р. Інгарден у статті "Свобода і відповідальність" стверджує, що справжня свобода – це передусім відповідальність за свої дії, які можуть нести заряд добра і зла. Дитина сама вибирає, але її вибір детермінований минулим вихованням і часто не є

сьогоднішнім творінням, хоч іноді й може бути викликане якимось феноменом сьогодення. А цим минулим, за твердженням Р. Інгардена, повинно бути відповідне моральне осереддя (*centrum*), сформоване попередньо. "Щоб у своєму рішенні й своїй дії бути "незалежним" від оточення, – пише Р. Інгарден, – особа повинна передусім мати в собі осереддя дії, яке дає можливість бути ініціативною... Але вона повинна бути готова на втручання в свої дії з зовнішнього боку настільки, наскільки її відповідальність пов'язана з рівнем залежності її співжиття від оточуючої її дійсності, й особливо, від людей" [323, с. 123].

Зауважимо, що категорії відповідальності й свободи, попри різне їх значення, тісно пов'язані як у теорії, так і в практиці педагогічного доробку видатного учителя В. О. Сухомлинського. Їх зміст виражає внутрішню єдність, хоч це різні за змістом поняття [306, с. 11].

Патріотизм, як зазначають українські вчені, – це любов до Батьківщини, почуття відповідальності за її долю, готовність служити її інтересам та сприяння її успіхам у сферах внутрішнього життя і на міжнародній арені [181, с. 150].

В. О. Сухомлинський у своїй творчості широко використовував епістолярний жанр. На думку павлиського педагога, людина, яку ми виховуємо, "... повинна бути великою, духовно багатою і красивою в усіх сферах життя, в усіх відношеннях. Їй треба бути готовою звершити подвиг не тільки на полі бою, а й за верстатом чи за кермом трактора... Вона повинна бути готовою і до того, щоб роками доглядати хворого, прикутого до ліжка, щоб почути серед темної ночі стогін самотньої старої людини, прийти до неї на допомогу без будь-якого стороннього заклику – просто за велінням свого серця" [241, с. 657]. Епістолярна спадщина видатного вченого, на думку В. Дьоміної, має потужний виховний потенціал, який ґрунтується на глибоких педагогічних принципах, зокрема гуманізмі, демократизмі, зв'язку теорії та практики, природовідповідності, безумовному позитивному ставленні до особистості, врахуванні вікових та індивідуальних особливостей вихованців тощо [93, с. 12-13]. А проблема виховання відповідальності й свободи учнів молодших класів за допомогою

казки, яка перебувала в центрі уваги В. О. Сухомлинського, знайшла своє вирішення в сучасних теоретичних і практичних напрацюваннях педагогів, представників гуманістичної педагогіки, *предтечею* якої був видатний український учитель і представник сільської школи, натхненний науковець і далекоглядний мислитель [80, с. 5].

Уся творчість видатного українського педагога-гуманіста пронизана прагненням сформувати у дитини почуття прекрасного, справедливого, доброго. Утвердження добра і неприйняттям у різних формах зла в душах і свідомості школярів просякнута його система педагогічного виховання усіх учнів у школі. Однак, на думку павлиського педагога, найважливішим це є для молодших школярів, оскільки саме в початкових класах закладаються основи моральних засад, які впродовж життя людини набувають досконаліших форм, зберігаючи зміст і серцевину ціннісних орієнтирів. Варто зауважити, що вперше в науковій педагогічній літературі діалектичний характер добра і зла в процесі формування світоглядних орієнтирів молодших школярів простежується саме в творчості В. О. Сухомлинського. Прищеплення учням молодших класів засад добра, на думку педагога, є чи не найважливішим завданням педагогічної науки. Як слушно зауважує М. Антоненко, людину, яка до добра і до зла ставиться байдуже, В. О. Сухомлинський називає людиною з порожньою душею [5, с. 13].

У цьому контексті варто згадати й про "ідею добра", яку часто використовував у виховному процесі Василь Олександрович. Її павлиський педагог тлумачив як мірку, з якою треба підходити до пояснення оцінки людських відносин. І треба прагнути, щоб ідеї добра були нормальним охоронцем сумління, спонукою моральної, непохитної духовності, стійкості, ідейної мужності [236, с. 147-416]. Зазначимо, що В. О. Сухомлинський, як видатний педагог і учений, був глибоко обізнаний з концепцією добра і зла в філософії й педагогічній літературі. Зокрема, він ознайомився із поглядами Сократа, думками Платона, Аристотеля, Епікура, представників християнства, Яна Амоса Коменського, французьких філософів і просвітителів XVIII ст., представників екзистенціалізму, прагматизму, педагога К. Ушинського тощо. На

наш погляд, ця обізнаність ґрунтувалася не на абстрактному характері знання, а на реалізації досягнень минулого в практиці сьогодення, зокрема в практиці виховного процесу школярів початкових класів.

2.2. Соціально-педагогічні характеристики формування ціннісних орієнтацій в учнів початкових класів засобами казки

Проблема соціалізації молоді в нашій державі сьогодні є надзвичайно важливою. Адже від того, в якому напрямі буде відбуватися соціалізація, на яку духовну орієнтацію буде спиратися особа, залежить не тільки доля конкретної людини, але й українського суспільства в цілому. Соціалізація особи як суспільне явище відбувається впродовж усього життя людини і дуже важливим є те, які орієнтири з допомогою сім'ї, вчителів, школи і т.д. стануть для дитини життєстверджуючими.

Соціалізація особистості, як наголошує Н. Сейко, здійснюється за допомогою широкого вибору засобів, специфічних для того чи іншого суспільства на певному етапі його розвитку. За допомогою цих засобів та заходів поведінка особистості та цілої групи людей узгоджується з прийнятими в даній культурі зразками, нормами, цінностями. Процес соціалізації дитини, її формування й розвиток, становлення як особистості відбувається у взаємозв'язку з оточуючим середовищем, яке впливає на процес за допомогою агентів і провідників соціалізації [62, с. 9; 219, с. 60].

У науковій літературі визначено різні види соціалізації. Так О. Буднік у монографії "Професійна підготовка майбутніх учителів початкової школи до соціально-педагогічної діяльності: теорія і методика" виділяє: родинні, рольові, економічні, політичні, культурницькі, гендерні, професійні та інші [39, с. 123].

Найближчим мікросередовищем для дитини є родина. Відомо, що сьогодні, і на цьому наголошують українські науковці, батьківське піклування про дитину здебільшого зводиться до споживацького рівня: одягнути, нагодувати, забезпечити іграшками тощо. Таке неправильне, спотворене виховання, як писав В. О. Сухомлинський у статті "Процес соціалізації", веде до небезпеки, яку він

назвав *викривленням бажань*. Ця небезпека полягає в тому, що дитина з перших кроків свого свідомого життя не вчиться розрізняти бажання і потреби. Звичка задовольняти будь-яке бажання призводить до притуплення чутливості до інтелектуального, емоційного світу інших людей. Якщо ця звичка вкоренилася, якщо дитина прийшла з нею до школи, то інших людей вона розглядатиме тільки як джерело задоволення свої бажань. А це неприпустимо в суспільстві. Наслідком такої споживацької філософії, як наголошують учені, є зростання цинізму, егоїзму, грубості, жорстокості, байдужості [223, с. 175]. Тому основною освітньою проблемою виступає реалізація кожною людиною людяності як стосовно себе, так і світу в цілому.

Формування життя маленького школяра у загальному плані проходить через біфуркацію добра і зла, і воно спочатку повністю закладається в сім'ї, згодом набуває свого розвитку в дитсадку, але особливо потужно – в школі [120, с. 267]. Як зазначав педагог і гуманіст В. О. Сухомлинський, учень початкових класів сприймає світ емоційно, через почуття, де духовні орієнтири набирають конкретних форм. І засобом їх конкретизації, на його думку, є казка, що є неповторною уявою, фантазією, висловленою дохідливо, переконливо і з урахуванням усіх вікових і освітніх рівнів. У дослідженні доведено, що зміст казки особливо легко засвоюється дитячою душею, а згодом те, що закладено в казці, набуває свого вдосконалення в учнів старших класів і, раціоналізуючись, стає життєвою основою в подальшому існуванні людини. Тому вчителям треба докладати всіх зусиль, щоб використання казки не було випадковою окрасою уроку, а визначалося системою завдань навчально-виховного процесу в початковій школі [115, с. 2]. Адже чим глибше дитина занурюється в світ казок та чим просторіший цей світ, тим більше науково-теоретичних змістів вона згодом здатна сприйняти, видобути та кристалізувати [88, с. 114].

Практика педагогічної роботи з школярами початкових класів доводить, що спираючись на різні, наприклад, хореографічні сюжети, вчитель разом з учнями може створити казку. Проте, як зауважує О. Коломийченко, посиляючись на педагогічний досвід В. О. Сухомлинського, щоб навчити дітей складати казки,

учителеві для цього потрібна підготовка і досвід [128, с. 1].

Зауважимо, що сучасні балетмейстери для здійснення задуму використовують технічну основу хореографії, психології, педагогіки, філософії, а також естетику в різних творчих процесах, де казкові сюжети займають належне місце [129, с. 14]. Приклади, де зміст казки втілений у танці, знайшли своє місце в літературі з хореографії [33, с. 75].

Людина, як наголошує А. Каргін, розглядає художню творчість як сховище педагогічного досвіду, який увібрав у себе найбільш цінні ідеали. Тому не випадково, як зазначає дослідник, епос, казка, пісня були частиною і безпосередньою умовою суспільного виховання [119, с. 10]. Завдяки художній творчості зростає духовна активність, а вона, в свою чергу, стимулює розвиток і засвоєння духовного багатства [179, с. 15]. Уже понад 20 років людство живе у глобалізованому, комп'ютеризованому світі. Майже зникли кордони духовного світу, які ще недавно відмежовували народи. Світ став єдиним цілим, але, незважаючи на цю єдність, виникають глибокі суперечності в планетарному масштабі. Глобалізація та комп'ютеризація оголили матеріальне буття людини. У більшості випадків люди розглядають це буття через призму утилітарних підходів, про небезпеку яких застерігали ще англійські вчені – економіст Д. Рікардо і філософ Д. Юм. До того ж за останні десятиліття значно знизилася в розумінні людей значущість духовних орієнтирів. Зокрема таких, як гуманізм, справедливість, гідність, честь, відповідальність, які завжди виводили людину з мороку аморальності, наживи, безпардонності на гідний рівень – мислителя, гуманіста, творця. І разом з такими мислителями монументально піднімається особистість видатного педагога-мислителя В. О. Сухомлинського, ідеї якого про принципи виховання у шкільному середовищі гуманізму, патріотизму, людини з емпатичними рисами характеру знаходять свою благодатну основу в умовах матеріалізованої дійсності, розривають кайдани безсоромного торгування, вигоди холодного підприємництва, надаючи їм цивілізованих, високоморальних рис. Павлиський педагог вважав, що духовні цінності у житті людини є тим стрижнем, який сприяє формуванню людяності, високої культури спілкування, вчить вмінню

сприймати біль іншої людини. Уся казкотворчість В. О. Сухомлинського пронизана духовними цінностями, які є альфою й омегою кожної казки.

Зауважимо, що проблема формування гуманізму за допомогою духовних орієнтирів у історії Європи не нова. Велику увагу їй приділяли ще Сократ і Платон. Філософія Сократа, наприклад, була пронизана боротьбою двох начал – добра і зла, де зло поступалося принципам добра. У концепції Платона творчо-гуманістичні початки кореняться у свідомості й душі людини вже з дня її народження, а нинішній стан особистості є тільки процесом пригадування і звернення до прообразів минулого. Після падіння древньої культури Греції та Риму пройшло кілька століть, поки з'явилися більш-менш значущі філософські школи, культивовані гуманістичні початки. Зауважимо, що ці начала в епоху панування християнства переломлювалися через ідею Бога. Вийти за межі християнського бачення гуманізму було неможливо і небезпечно [61, с. 40-42].

Про гуманізм стародавніх греків і римлян Європи ми дізнаємося з творів мислителів Візантії [328, с. 17-19].

Використовуючи духовну спадщину минулого, християнство, де була можливість, "підправляло" її (прикладом може слугувати філософія Аристотеля), а в основному сформулювало своє бачення духовного світу, духовних орієнтирів, і це бачення повсюдно насаджувалося і було прийнято у всіх країнах Європи. Добро і зло, повага до старших, батьків, справедливість, совість, відповідальність, гідність стали невіддільні від християнського світорозуміння. Вони були духовним надбанням жителів сіл і міст, їх дотримання виховувалося в державних установах і в навчальних закладах. При цьому не мали значення ні форма, ні рівень навчання. Варто наголосити, що таке явище було характерним не тільки для Середньовіччя, а й для пізніших часів.

Усе краще, що виробило людство до XV-XVI ст., висловила епоха Відродження. Ця епоха, як відзначає О. Антонова, в особі трьох її найбільш видатних представників – Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Рафаеля – створила світ гармонії, "світ без скверни і чуми, світ без підлості й фальші, світ титанів і мислителів, світ променистої простоти" [10, с. 133]. Ця доба творила,

пропагувала і реалізовувала в живописі, скульптурі, науці й літературі духовні орієнтири добра, честі, справедливості, совісті, згідно з якими людина повинна творити, діяти в реальному житті. Без духовних орієнтирів, як зазначав Гегель, не можна сформувати моральної людини. "Більш високе і більш чисте духовне, – писав він, – є моральне ..." [59, с. 206]. Філософ стверджував, що це духовне приходить до нас "перш за все шляхом навчання та виховання", і воно завжди є конкретним і виражає сутність людини.

Зауважимо, що вищевказані категорії, у зв'язку з історичними змінами в суспільстві, часто змінювали свої ідеологічні забарвлення, але зберігали свою гуманістичну сутність і перебували в центрі уваги педагогів усіх часів і епох. Гуманізм як принцип завжди знаходив свій притулок у школі, незалежно від політичних віянь та ідеологічних вимог можновладців [11, с. 13].

Цей принцип став керівним і спрямовуючим у творчості педагога-гуманіста В. О. Сухомлинського, який вважає, що зерна духовного багатства необхідно закладати і розвивати вже в перші роки життя дитини в школі. На думку педагога, стверджуючи добро, справедливість, повагу до людей, совість, ми вже тим самим виробляємо імунітет у серці й розумі дитини, вчимо її боротьбі зі злом, несправедливістю.

Як зазначає Ю. Азаров, головною тезою духовного єднання дітей у педагога В. О. Сухомлинського була "турбота людини про людину", відповідальність людини за людину, відповідальність людини перед колективом, суспільством [2, с. 23].

В. О. Сухомлинський розумів, що самі по собі такі духовні орієнтири, як людинолюбство, честь, гідність, совість, добро, справедливість тощо, відзначені в книжках, словниках, проголошувані на мітингах й інших масових виступах, мало що значать для людини, особливо дитини. Вони повинні пройти суб'єктно-об'єктні взаємодії, стати життєвим орієнтиром маленької людини. Вона повинна їх пропустити через своє серце, волю, свідомість і тільки тоді вони стануть її єством, її "Я".

Формуючи духовні ідеали, варто правильно підбирати думки, як

переконував В. О. Сухомлинський, подавати їх зрозумілими дитині словами [283, с. 209]. Нехай учні не часто говорять про високі ідеали, нехай ці ідеали живуть у гарячому трепеті юного серця, в пристрастях і вчинках, в любові й ненависті, у відданості добру і непримиренності до зла [284, с. 298-299].

Звертаючись до феномену вчинків, видатний педагог наголошував, що кожен із учителів має здійснювати індивідуальний вплив на конкретного вихованця, чимось зацікавити, захопити учня, пробудити в ньому неповторну особистість. Учитель не має бути абстрактним втіленням педагогічної мудрості, а живою особистістю, яка допомагає дитині пізнати не лише світ, а й самого себе [87, с. 33]. Учителями, як слушно зауважує Дж. Рьоскін, повинні бути люди, яких діти могли б любити і шанувати [193, с. 246]. Учитель є тією особою, яка є зразком багатства духовного життя, лише тоді він має моральне право виховувати [221, с. 18-19]. До того ж, якщо вчитель тактовний і обережний у роботі з батьками, він знаходить серед них вірних однодумців [31, с. 22]. "Кожен педагог, – вчив В. О. Сухомлинський, – не тільки викладач, а й вихователь. Розум виховується, – наголошував він, – розумом, совість – совістю, відданість Вітчизні – дійовим служінням Вітчизні" [245, с. 383].

Спираючись на праці В. О. Сухомлинського, доведено, що інтелект, почуття, вольові зусилля в учня змінюється залежно від віку. У молодшому шкільному віці вирішальну роль у формуванні, ствердженні та дієвості думки, що спонукає до активної, вольової дії, відіграє яскравість, виразність властивостей тих предметів і явищ, за допомогою яких вихователь прагне донести до свідомості вихованця ідею. Чим переконливіші, зокрема, у казці образи, суттєві риси явища, тим помітніші пережиті дитиною почуття, тим зрозуміліша їй абстрактна думка, тим більше вона стає активною.

В. О. Сухомлинський систематично сприяв тому, щоб за допомогою казки розвивати у дітей уяву, почуття доброго, прекрасного. Усі казки педагога-гуманіста, як зазначає Ю. Пелешок, мають високоморальний життєвий зміст [180, с. 153].

Важливим духовним орієнтиром ученого-педагога у процесі соціалізації

учнів було виховання у дітей ставлення до праці. Нагадаємо, що це був важливий компонент парадигми тогочасної школи [348, с. 167; 351, с. 80]. Праця, як зазначає Г. Васянович, не завжди приносить задоволення щастя, якщо вона позбавлена головного – реальної свободи особистості. Праця, позбавлена адекватного визнання, не стає сенсом життя індивіда, а лише чинником біологічного виживання. Така праця не має виховної ролі й креативності, вона унеможлиблює вияв творчих сил особистості, деморалізує тих, хто працює, і ще більше тих, хто не працює, живе чужою працею [42, с. 18-19].

Зауважимо, що такої думки дотримувалися й мислителі античності [337, с. 28] та сьогодення [163, с. 126; 339, с. 82]. Така ж думка актуальна й для учених "далекого зарубіжжя" [339, с. 38]. Варто наголосити, що на місце і роль творчої, продуктивної праці у вихованні свідомого ставлення та визнання її найважливішою умовою морального і розумового виховання учнів вказував і видатний педагог [364, с. 2; 370, с. 4-5; 375, с. 5-9]. У постійній турботі про трудове виховання дітей молодшого шкільного віку В. О. Сухомлинський керувався головним принципом: праця повинна мати творчий характер і бути основним компонентом духовного життя учня [36, с. 17; 201, с. 4-5].

Немає нічого важливішого, як писав І. Кант, ніж навчити дітей працювати. Людина, на його думку, є єдиною твариною, яка повинна працювати. На питання, чи не краще було б потурбуватися про те, щоб нас нагодувало небо, давши нам все необхідне в готовому вигляді, щоб ми не працювали, мислитель стверджував, що треба відповісти рішуче "ні", адже людині притаманна тяга до діяльності, яка несе в собі необхідність самопримусу. Людина повинна працювати так, щоб, не думаючи про себе, пам'ятати тільки про ціль, яку вона поставила перед собою, і справжнім відпочинком для неї повинен бути відпочинок після праці. Дитину необхідно навчати до зусиль, які притаманні для кожної праці. І де можна в повній мірі навчити дитину такого погляду на працю, як не в школі? Саме школа, як писав І. Кант, є тим місцем, де вчителі повинні виховувати у дітей необхідність праці [116, с. 238]. Працелюбність, є

ефективною із найвищих духовних цінностей людини. Той, хто лінується копати, як наголошував Я. Коменський, мусить жебракувати, а це вже дуже соромно [129, с. 245].

Так у казці "Віл і Садівник", В. О. Сухомлинський підкреслює, що творча праця може народжувати чудеса. Садівник твердо переконаний, що той, хто примушує працювати за допомогою хомута і батога, не може бачити майбутнього ні сам, ні той, кого він ангажує в цій праці [261, с. 88-89] (додаток К.2). Зміст цієї казки перегукується з концепцією Г. Сковороди "про споріднену працю". Нагадаємо, що для Г. Сковороди споріднена праця – це праця за покликанням, праця творча. Якщо людина вибрала собі ту чи іншу професію, то вона буде щаслива і, безсумнівно, досягне успіхів. Тож не випадково Бенджамін Спок наголошував, що коли людина озирнеться навколо себе, то побачите, що найбільше має успіхів той, хто любить свою роботу [228, с. 296].

Як і Г. Сковорода, В. О. Сухомлинський відстоював ідею, що людина в дитячі роки повинна визначитися, чого вона хоче і до чого покликана.

У казках павліського педагога-гуманіста знаходить своє відображення й сквородинська "концепція серця" – кордоцентризм. Усе, що сприймає дитина в ранні шкільні роки, повинно пройти через її серце, і тоді воно засвоїться на довгі роки. Павліський педагог-новатор доводив, що, попри велич творчої праці, не можна недооцінювати "чорнової" буденної праці хлібороба і робітника [117, с. 99]. Тому казки, як писав педагог-гуманіст, повинні нести заряд добра, справедливості, совісті, відповідальності. У педагогічній творчості учителя В. О. Сухомлинського, як відзначає Л. Романишин, людина починається з того, що бере близько до серця турботи і печалі, тривоги і хвилювання іншої людини і біль серця цієї людини переносить на своє серце [196, с. 5].

Сутність виховного процесу в школярів, особливо молодшого шкільного віку, В. О. Сухомлинський бачив у формуванні їх свідомості й волі в напрямку сердечної турботи про ближнього, а також емпатії, жалості, справедливості, патріотизму, совісті.

Виховання духовних цінностей у свідомості дитини, на думку В. О. Сухомлинського, вимагає дотримання трьох основних умов.

Перша умова – це утвердження правдивості. Правдивість, як писав видатний педагог, – це доблесть. На його переконання, на прикладах історичних постатей треба показати, що багато хто з видатних людей помер у поневір'ях, але не відмовився від істини.

Друга умова, завдяки якій учні переживають правдивість як доблесть, є правильна оцінка їх праці, особливо зусиль з оволодіння знаннями.

Третя умова – учень вільно висловлює свої думки і почуття, не боячись, що хтось оцінить його відвертість як свавілля, посягання на чийсь авторитет. Нерідко в своїх судженнях діти бувають неправі, але помилковість їхніх поглядів не можна долати заборонаю відверто висловлюватися [194, с. 58; 259, с. 174-175].

З вищесказаного можна зробити висновок, що творча спадщина педагога-новатора В. О. Сухомлинського сьогодні переживає свій апогей. Вона викликає пильну увагу своїм нововведенням і злагодженістю часу, нестандартними підходами до дітей шкільного віку в педагогів, філософів, психологів, соціологів. Варто погодитися з думкою українського ученого М. Антонця про те, що В. О. Сухомлинський жив і творив у непросту епоху. Він був сином свого часу, але не всі люди тієї епохи могли піднятися до розуміння й осмислення істинності змісту нових ідеалів, які формувалися на підставі героїчного минулого країни [4, с. 37].

Педагог-новатор бачив майбутнє, жив цим майбутнім, уміло і творчо передавав віру в добро оточуючим, але головною його турботою було виховання дітей, школярів.

2.3. Застосування творчого доробку В. О. Сухомлинського у вихованні загальнолюдських цінностей засобами казки в учнів молодших класів

Бурхливий розвиток комп'ютеризації в останні десятиліття змінив світ настільки, що людина 60-70-х років XX століття навіть не могла цього уявити.

Цей розвиток охопив і царину педагогіки. З'явилися нові форми і методи в освітньому процесі, науковці й практики шукають ефективні підходи до інтегрування комп'ютеризації в навчально-виховну сферу. І це в багатьох випадках увінчується успіхами.

Проте поряд із новаціями останньої чверті XX ст. – перших десятиліть XXI ст. в арсеналі потужних виховних засобів педагогів залишається казка, яка без проблем увійшла в новітній комп'ютеризований світ. Як і сотні років тому, казка є невід'ємним феноменом виховного, інтегруючого та світоглядного процесів.

Серед українських казкарів постать директора Павлиської середньої школи В. О. Сухомлинського вирізняється особливою монументальністю. Його творчість у царині казкотворчості вимагає все глибшого і ширшого дослідження науковцями, практиками педагогічної ниви, зрештою, широким загалом не тільки освітян, але й усієї педагогічної спільноти [162, с. 19].

Наративний аналіз творчої спадщини В. О. Сухомлинського дав нам змогу визначити зміст категорій добра і зла, сфокусованих у творах видатного педагога й ученого, та окреслити особливості впливу гуманістичних засад на формування свідомості учнів початкових класів [178, с. 10].

Зауважимо, що фрустрація в екзистенціальному вимірі казок павлиського педагога зовсім не викликає зневіри дитини в свої сили, а є тим могутнім трампліном, який підносить учня до прагнення боротися зі злом, невпевненістю, подолати в самому собі й оточуючому світі негатив у ім'я утвердження світла, добра, надії, любові до природи і середовища. Прагнення зробити добро викликає в дитини бажання це добро примножувати, адже дитяче серце, як писав видатний педагог і гуманіст В. О. Сухомлинський, дуже чутливе до бажання творити красу і радість для людей [248, с. 86].

У дисертаційному дослідженні стверджується, що казка – це такий жанр у світовій літературі, з яким дитина зустрічається на початку свого життя і з яким не розлучається ніколи. Справжня казка створюється завжди ніби "на виріст": з роками дитина відкриває в ній нові грані в пізнанні оточуючого світу. Саме в

казці сконцентровані вічні категорії моралі – Добро і Зло, Правда і Кривда, Щастя і Горе, зміст яких повинна з перших кроків життя освоїти дитина, щоб вирости справжньою Людиною.

Цей жанр, як стверджував В. О. Сухомлинський, несе в собі невичерпні можливості розвитку уяви, образності мислення дитини, її мовлення, емоційного, морально-етичного, естетичного, соціального виховання учнів молодших класів [263, с. 3-4; 370, с. 4-5, с.7]. Павлиський педагог довів, що без казки, поданої живо, неможливо яскраво оволодіти почуттями дитини, розвинути її мовлення, естетичні смаки. "Казка – виключно сильне емоційне джерело пробудження думки. Завдяки творенню казки пізнаються найтонші відтінки слова, і слово стає духовним багатством дитини" [263, с.38-41].

У своїй роботі В. О. Сухомлинський ненав'язливо підводив школярів початкових класів до вміння самостійно створювати казку, визначати її основні складові, акцентувати увагу на окремих моментах творчого матеріалу. Головне педагог вбачав у тому, щоб діти вчилися самостійно створювати казки з метою збагачення власного словникового запасу, правильної побудови речень і послідовності розповіді [365, с. 20; 366, с. 21; 368, с. 15]. Описуючи створення казок дітьми, він зазначав, що їх складання в 1-2 класах відображається на мисленні дитини в більш старшому віці. Казки є найкращим супутником розвитку дитини, яка співвідносить свої дії з персонажами твору. В. О. Сухомлинський доводив, що саме завдяки їй у дитини розвивається винахідливість, спостережливість, аналітичне мислення. Вона привчає дитину до логічного мислення, і ця упорядкованість думок зберігається на все життя людини.

"Я розповідаю казки, – писав В. О. Сухомлинський. Вони творяться тут же. Кожен із нас – і я, і діти – стає в ці чудові години поетом. Коли в мене не вистачає яскравого, потрібного слова, діти допомагають мені. Ми склали тисячі казок. Наша творчість не є чимось винятковим і надзвичайним. Вона доступна кожному вчителю й кожному учневі. Бо кожна дитина – поет, бо вчителю треба вміти ввести її у світ творчості.

Діти приходять у світ казки. У ці прекрасні літні вечори ми стаємо поетами – складаємо казки. Усе, що ми бачимо, здається нам у ці дивовижні години казкою. Школа під Блакитним Небом – це джерело живої думки й слова, до якого я щодня приводжу вас, щоб ви стали людьми великої душі, розумними й сердечними, мудрими мислителями. ... Казка – дитинство думки. Вона робить світ дитини яскравим і цікавим" [277, с.21].

В. О. Сухомлинський у статті "Школа під Блакитним Небом" зазначав, що дитина за своєю природою – це допитливий дослідник, відкривач світу. Нагадаємо, що Павлиська школа була школою радості просто неба [77, с. 46]. У цій школі перед дітьми відкривався чудовий світ, вигаданий ними в особистій творчості, в красі, що надихала серце, в прагненні робити добро людям. Казка, фантазія – це ключик, за допомогою якого можна відкрити джерела думки і слова. Казка, образно кажучи, як доводив В. О. Сухомлинський, – це свіжий вітер, що роздмухує вогник дитячої думки і мови. Діти не тільки люблять слухати казку. Вони творять її, і мова їх завжди яскрава, барвиста [249, с. 32-33].

Видатний педагог-гуманіст наголошував, що якщо дитина, слухаючи казку, не переживає боротьбу добра і зла, якщо замість радісних вогників захоплення в її очах зневага, – це означає, що щось у дитячій душі надламано, є рана, і багато сил треба докласти, щоб виправити дитячу душу. Тому одне з найважливіших завдань виховання полягає в тому, щоб зло в свідомості дитини було не якоюсь абстракцією, а реальною силою, ворожою всім чесним людям землі [249, с. 40].

Формування добра, як наголошував В. О. Сухомлинський, відбувається в процесі духовної діяльності молодшої людини. Дуже спрощено дехто вважає, що добро формується вже тоді, коли дитина робить щось добре, але при цьому не переконана, що це є добро. Робити добро – це не тільки здійснювати добрі вчинки, але й усвідомлювати їх, бути переконаним, що по-іншому не можна. Є певна межа добра як у вчинках людини, так і в її помислах. Можна робити добро, але мати на меті корисливі цілі. І, підкреслимо, В. О. Сухомлинський рішуче виступав проти таких "добротворців". Павлиський педагог переконував:

"Якщо ти робиш добро, то в основі цієї діяльності повинні бути благородні цілі, задуми" [252, с. 258-259].

Для педагога-гуманіста В. О. Сухомлинського кожен виховний засіб повинен нести конкретний позитивний зміст. Так у статті "Наші "подорожі" по земній кулі" він писав: "Вирушали ми ... в "подорожі" за межі нашої країни. Я ставив за мету показати розмаїтість і красу природи в різних куточках землі, розповісти про все гарне, що є в житті та праці народів світу, пробудити інтерес до культури, мистецтва, сучасного і минулого людей, що розмовляють різними мовами, показати боротьбу між добром і злом на всій планеті" [243, с. 156].

Зауважимо, що казки про природу у В. О. Сухомлинського займають чільне місце. Природа присутня у казках соціально-побутового, героїко-патріотичного і соціально-етичного спрямування. Саме вона є тим тлом, на якому розгортається діяльність персонажів вищевказаних казок.

Ми проаналізували зміст казок В. О. Сухомлинського і ми прийшли до висновку, що їх можна умовно класифікувати так (табл.1.1).

Таблиця 1.1

Класифікація казок В. О. Сухомлинського

Соціально-побутові казки	Героїко-патріотичні казки	Соціально-етичні казки
1. "Чому опадає листя з дерев" 2. "Жаба й Соловейко" 3. "Радість Гороблички" 4. "Пелюстка і квітка" 5. "Павутиння" 6. "Вербу зрубали" 7. "Соловей і Жук" 8. "Орач і Кріт" 9. "Кашу варила, дітей годувала" 10. "Хвалькуватий черв'як" 11. "Віл і садівник"	1. "Деркач і Кріт" 2. "Що найтяжче журавлям" 3. "Бо за морем – чужина" 4. "Лелеки прилетіли" 5. "Куди летять ластівки" 6. "Перепел і Кулик"	1. "Гірший за гадюку" 2. "Страшний черв'ячок" 3. "Легенда про Золоте Зернятко" 4. "Скрипка і Місячний Промінь" 5. "Хризантема і цибулина" 6. "Як бджілка ночувала в гарбузовій квітці" 7. "Як Наталя у лисиці хитринку купила" 8. "Добре слово"

Зауважимо, що дана класифікація охоплює не тільки вищевказану таблицю. Вона подана нами як приклад.

Павлиський педагог був певний і переконував нас у тому, що кожна казка, гра, фантазія – животворне джерело дитячого мислення, благородних почуттів і прагнень. Багаторічний досвід, як він зазначав, переконує, що естетичні, моральні та інтелектуальні почуття, які народжуються в душі дитини під враженням казкових образів, стимулюють думки, які пробуджують до активної діяльності мозку. Через казкові образи в свідомість дітей входить слово з його найтоншими відтінками. Під впливом почуттів, що пробуджуються казковими образами, дитина вчиться мислити словами [240, с. 176-177]. Казка для дітей, на переконання В. О. Сухомлинського, – це не просто розповідь про фантастичні події, це – цілий світ, у якому дитина живе, бореться, протиставляє злу свою добру волю. Дитині хочеться не тільки слухати казку, а й самій розповідати її, діти переживають долю героїв, ненавидять зло і гаряче співчують добру [240, с. 177-179].

Тривалий досвід світової педагогіки переконує нас у тому, що моральні ідеї, закладені в творах про добро і зло, правду і неправду, честь і безчестя, стають надбанням людини, якщо ці твори прочитані в дитячому віці [338, с. 62-63]. Дитячі роки – той вік, який ми вважаємо віком безтурботної радості, гри, казки, які є джерелами життєвого ідеалу. Вже в далекому для сьогоднішнього 1965 році на спеціальному симпозіумі VII наукової конференції в Москві було укладено вікову періодизацію молоді до 20 років [205, с. 13]. Безперечно, її знав і педагог В. О. Сухомлинський, коли визначав вікові потреби учнів у казках.

Педагог-гуманіст павлиської школи наголошував, що від того, які відкриття зроблені учнем у навколишньому світі в роки дитинства, залежить, чи ці відкриття викликатимуть у нього її подив і захоплення, обурення і біль переживань за долю інших людей. І від того, як школяр це сприймає, залежить, яким громадянином він буде. Велике значення надавав В. О. Сухомлинський вихованню гуманізму учнів початкових класів за допомогою казок *соціально-етичного спрямування*. Перед поглядом дитини в казці відкривається багатогранний світ з його суперечностями і складностями, у ньому діти бачать красу й потворність, щастя і горе. Усе, що відбувається у навколишньому світі,

дитина поділяє на добро і зло. Щоб закласти в роки дитинства основу *людяності й громадянськості, вірності й дружби*, треба дати дитині правильне бачення *добра і зла*. І це виразно передає казка "Гірший за гадюку" [263, с. 172] (додаток К.3).

Правдиве бачення добра і зла означає, що дитина бере близько до серця те, що передає казка. Добро викликає у неї радісну схвилюваність, захоплення, прагнення наслідувати моральну красу; зло пробуджує обурення, непримиренність, приплив духовних сил для боротьби за правду і справедливість. Уже в дитинстві треба запалити в серці кожної людини іскру непримиренності до того, що є злом чи потурає злу [238, с. 220].

Виховання в школяреві початкових класів шляхетних рис засобами казки вимагає від учителя, як наголошував В. О. Сухомлинський, особливої відповідальності. Зміст казки, переданий байдужою, однотонною мовою, не запалить в душі дитини зацікавленості, переживань за долю персонажів. Учитель повинен так захопити учнів, щоб вони були налаштовані з ним діяти співзвучно. Зауважимо, що погляди українського педагога в цій царині співпадають з переконаннями відомого в Польщі лікаря і педагога Ю. Александровіча, який стверджував, що вчитель може переконати своїх юних вихованців лише тоді, коли сам переконаний у тому, що він проголошує [321, с. 28-29].

Аналізуючи казки В. О. Сухомлинського, можна зробити висновок, що вони несуть у собі заряд *справедливості, людяності*. Вони формують міцний імунітет *проти жадібності, скупості* тощо. Красномовною в цьому плані є казка видатного педагога павлівської школи "Страшний черв'ячок". Сухомлинський пропонує задуматися над цією казкою тому, в кого десь у душі поселився маленький і дуже страшний черв'ячок – пожадливість [271, с. 214] (додаток К.4).

Цілеспрямованістю, *бажанням досягнути мети* пронизана казка В. О. Сухомлинського "Легенда про Золоте Зернятко", в якій два брати – старший і молодший – шукають у горі Золоте Зернятко Істини. Через деякий час молодший брат зневірився і поселився на березі річки: курінь збудував, рибу

ловить і юшку варить. А старший брат копає і копає, кожен жменю землі у порошок розтирає, Золоте Зернятко Істини шукає. Десять років копав він гору, жодного дня не відпочивав і нарешті, коли вся гора була розкопана й пересипана на нове місце, знайшов старший брат на самому дні гори Золоте Зернятко Істини. Воно було маленьке, як мачинка. Поклав старший брат зернятко на долоню, і яскраве світло Істини осяяло весь світ. І дізнався він, для чого людина живе на світі, землю копає і ниву засіває, споруджує будинки й про зірки думає. Пішов старший брат по Землі, побудував Щастя для всіх людей. І став Могутнім і Непереможним. Тому що він – Вільна Людина. А молодший брат живе в убогому курені, одяг на ньому порвався, відро, в якому він юшку варив, продірявилось, їсть він сиру рибу і водою з болота запиває. Тому що він – безвільний раб. Раб свого ледарства, неробства і невігластва. Тому що справжня свобода – в умінні працювати день і ніч для того, щоб пересунути гору з місця на місце, побудувати Щастя для людей [254, с. 60-62] (додаток К.5).

У цьому контексті доречно викласти думки німецького філософа польського походження Фрідріха Ніцше про раба і пана. Раб – це нероба, невіглас, який ні до чого не прагне, його світ – це наїстися і добре поспати, його ніщо не цікавить, і світ для нього пустий, а Пан – це людина творча, яка перемагає лінощі, збагачує себе, долає різні перешкоди на шляху до світлої мети і т.д., тому що він пан над психологією нещастя і безвілля [332, с. 150]. Відкидаючи численні ідеологічні нашарування навколо особистості Ніцше (зрештою часто хибні), саме такою Людиною хотів бачити своїх вихованців видатний педагог В. О. Сухомлинський, саме такою була його концепція творення з маленького школяра великої, гуманної особистості.

Багатовікова невичерпна уява та фантазія українського народу є джерелом багатьох прекрасних духовних витворів. Як вважає О. Бріцина, "найбільш архайчними є казки про тварин і фантастичні, дещо пізніше побутові" [37, с. 5].

Казкові ситуації допомагають дітям розкрити життєві суперечності, акцентують увагу на тому, що головне, а що другорядне в житті дитини. О. Бріцина зауважує, що незвичайність притаманна не лише казковим подіям,

вона пронизує всю художню картину твору. Проте в побутовій казці, на відміну від фантастичної, герой, простір і час існують не конкретно *десь*, а взагалі. Побутова казка, навпаки, підкреслює буденність зображуваного, не безпосередньо відтворює дійсність, а передає прагнення і сподівання народу [37, с. 5-6].

Варто наголосити, що за своїм змістом *соціально-побутові казки* завжди мають глибокий соціальний підтекст, де добро завжди перемагає зло. І ця боротьба добра і зла в соціально-побутовій казці завжди розвивається на соціальному ґрунті (сімейно-побутовому, суспільному). Для дитини казка є реальною подією, в яку вона вірить так, як дорослі, наприклад, в закони Ньютона або існування атома [142, с. 35].

Майже всі авторські казки В. О. Сухомлинського мають глибокий *соціальний зміст*, який унаочнює дитині побачене, почуте, пережите, робить зрозумілішим усі складні процеси суспільного буття. Школяр нібито прикладає те, що є в дійсності, до того, про що говорить казка. І вона ніби висвітлює події в їх чистому виді. Від того, як наголошував видатний педагог-гуманіст, що відкрилося дитині в оточуючому світі в роки дитинства, що її захопило і викликало подив, що примусило плакати і переживати (не від особистої образи, а від переживання за долі інших людей), залежить, яким буде ваш вихованець. Перед учнем початкових класів із особливою силою відкривається багатоманітний світ з усіма його суперечностями і складностями. Дитина бачить в ньому красиве і потворне, справедливе і несправедливе, шляхетне і підле, щастя і горе тощо.

У статті "Кімната казки", В. О. Сухомлинський наголошував, що казка для дітей – це не просто оповідання про фантастичні події; це цілий світ, у якому дитина живе, бореться, протиставляє злу свою добру волю. Слово в казці, як зазначає педагог-гуманіст, знаходить свою реальну форму вирішення духовних сил дитини, як у грі – рухи, в музиці – мелодія. Дитині хочеться не тільки слухати пісню, а й самій співати, не тільки спостерігати за грою, але й брати в ній участь.

Без казки, на думку педагога-новатора, не може бути й мови про соціалізацію

особи. У ній накопичено багаторічний досвід людства, а ідеї, закладені в казках стосовно добра і зла, стають надбанням людини за умови, коли вона прочитає про них і засвоїть вербально чи невербально в дитячому віці. В. О. Сухомлинський вважав, що без казки в житті людини випадає величезний пласт її існування як особи. Без перебільшення можна сказати, як наголошував він, що читання казок в дитинстві – це шлях до серця дитини, дотик до людської шляхетності, проникнення в найпотаємніші куточки дитячої душі. Слово, яке розкриває благородні ідеї, назавжди відкладає у дитячому серці крихти людяності, розширює кругозір, гуманізує людину, тобто створює осередок того, що ми називаємо соціалізацією. Значний вплив на цю соціалізацію здійснює соціальний побут. Його вплив на дитину проявляється у всіх його формах. Від народження на дитину впливає сукупність матеріальних і духовних умов, що виявляється у всіх видах побуту. І залежить це від найрізноманітніших факторів, одним із яких є вікові особливості дитини. У дитинстві, частково в юності, на формування і розвиток особи вирішальний вплив має домашній побут і погляди, які домінують в сім'ї (в тому числі й казки). Зауважимо, що в зрілому віці такий вплив здійснює виробнича і суспільна сфера. Початок життя дитини в суспільстві є початком її формування як особи, де домашній побут (приготування їжі, прибирання квартири, забезпечення сім'ї продуктами, прикрашання оселі, спілкування з родичами, друзями і колегами тощо) значно впливає на світогляд особи.

Батьківська діяльність у сім'ї, на думку В. О. Сухомлинського, як зазначає В. Федяєва, повинна бути передусім спрямована на виховання дітей, формування у них поглядів відповідно до вимог соціуму в умовах сьогодення [299, с. 342].

У домашньому побуті дитина інтенсивно розвивається, формує свій характер, абсорбує батьківську і материнську любов до себе. У побуті відбувається залучення особи до культурних цінностей у духовній сфері. Світоглядно-ціннісні пріоритети знаходять своє відображення у власній символічно-знаковій системі дитини. Адже саме у побуті формується і задовольняється значна система соціальних потреб та інтересів людини, які,

проникаючи в духовний світ людини, створюють своєрідне "Я", яке є автономним і тісно пов'язаним із життям дитини в родині.

Уже факт народження людини, як зазначає Р. Малиношевський, є актом входження індивіда (на елементарному рівні) в складну систему суспільних відносин, яка по відношенню до нього самого постає як даність і впливає на його розвиток [159, с. 190].

Соціально-побутові казки є настільки зрозумілими дитині, наскільки духовним є рівень конкретної сім'ї та її оточення. Але навіть тоді, коли цей рівень відносно невисокий, казка ніби засвоює в своєму змісті все краще, що є в родині і підносить його в свідомості дитини, робить її кращою, справедливішою, відповідальнішою. Зауважимо, що сьогодні казка є чи не єдиною перепорою для інформаційного перевантаження людини в побуті, в приватному житті дитини. Якщо до цього додати обмеження прав і свобод школяра, віртуалізацію навколишнього світу, радикальні деформації інституту сім'ї, надмірну технізацію побуту з її шкідливими наслідками для здоров'я дитини, стає цілком зрозуміло, що казка є чи не єдиним засобом для збереження внутрішнього стану дитини, міцною опорою її духовного життя.

В уяві дитини засобами казки формується почуття пошани, справедливості, відповідальності тощо. Казки, почуті від батьків, дідуся і бабусі, "відточують" ці почуття. Зафіксований у казках зміст справедливості, честі, порядності, відповідальності, добра, гідності набуває унаочненої форми і фіксується вже не як необхідність, а стає устоєм життя дитини. Домашній побут, на відміну від виробничого, більш різноманітний. Його сфера широка і разом з тим життєвоконкретна. Саме завдяки казкам, почутим у домашній атмосфері, дитина активно вступає в світ, набуває соціального досвіду, збагачує свою духовну парадигму, одночасно звіряючи свої дії, погляди з нею.

Зазначено, що провідною ідеєю казок В. О. Сухомлинського є боротьба добра і зла, адже саме завдяки домінуванню добра йде розвиток суспільства, групових відносин у виробничих і освітянських колективах, у сімейних стосунках. Український педагог був переконаний, що зло в світі діється саме

собою, а добро треба творити, і цього можна і треба постійно вчити [79, с. 38]. Деструктивна місія зла особливо небезпечна в побуті, де найбільше виразні й безпосередні прояви любові, дружби, справедливості, гідності, відповідальності тощо і тому, як вважав В. О. Сухомлинський, казки в соціально-побутовому середовищі не тільки є інтеграторами позитивних емоцій, але й спрямовують світогляд дитини в позитивне русло. Так, наприклад, сповнена *ідеєю добра і розуміння* казка "Чому опадає листя з дерев", в якій дівчинка в наративній формі передає своє враження від дива природи [274, с. 140] (додаток К.6).

Дитина, прочитавши казку, розуміє, що є закони природи, яких не можна змінити, їх тільки треба прийняти.

На побутовому рівні казки В. О. Сухомлинського недвозначно дають зрозуміти дитині, *хто є хто в цьому світі*. Однією з таких є казка "Жаба й Соловейко". Щовечора Жаба виходить з болота і кумкає, вважаючи, що це найкращий спів. Але одного разу на болото прилетіла сіренька пташка Соловейко, сіла на вербу і заспівала. Усі завмерли, а Жаба запитала: "Хто це такий?" Закохані, які сиділи під вербою, відповіли, що це соловейко. Жаба здивувалася, бо такого на болоті не знають. Хлопець, який сидів поряд із дівчиною і каже: "Щоб знати соловейка, треба бути не болотяним жителем" [264, с. 148] (додаток К.7).

У час, коли в педагогіці панував принцип виховання від колективу до особистості, В. О. Сухомлинський приходить до висновку, що шлях до дитини засобами казки повинен іти від особистості до колективу.

У казковій творчості В. О. Сухомлинського істина завжди *конкретна*. Так, наприклад, у казці "Радість Гороблички" розповідається про особисте щастя маленької птахи, яка знесла яєчко і радіє з того, що з нього народиться горобчик, який буде її втіхою. У цій казці В. О. Сухомлинський говорить не про абстракцію, а словами Гороблички про конкретне явище, *щастя індивідуальної особи, яке є частинкою загального щастя* [258, с. 49-50] (додаток К.8).

Павлиський педагог вважав, що сформована особистість, сублімуючись у колективі, робить його повноцінним, життєздатним. Але коли людина ще не

сформована, вона без колективу зазнає невдач, її переслідують фрустрації, а іноді й найгірше, що може чекати самотню людину. Так у казці "Пелюстка і квітка" *засуджується гордия, пихатість* в образі Пелюстки, яка загордилася: "Я найкраща. Без мене і квітка не квітка. Я найголовніша. Ось візьму і піду – що мені?". Ходила Пелюстка до вечора й засохла. А квітка цвіте. У цій повчальній авторській казці В. О. Сухомлинський подає приклад того, що може чекати кожного, коли він "випадає" з колективу [257, с. 65-66] (додаток К.9).

Зазначимо, що казка "Пелюстка і Квітка" викликає в серцях учнів 3-4 класів особливе відчуття. Вони "прикладають" її зміст до анексії Росією Криму, зокрема фальсифікаторів "волі" кримчан (додатки Л.4; Л.5; Л.6).

Людина живе в суспільстві й абсорбує все, що в ньому є. Розвиток суспільства детермінує розвиток особи. І остання на кожному етапі свого розвитку бере і нове, і старе. Іноді це *старе навіть домінує в нові часи*. Про це нагадує молоді авторська казка В. О. Сухомлинського "Павутиння" [268, с. 206] (додаток К.10).

Казка, повинна бути обережною, виваженою. Відомо, що маленькі дитячі душі завжди *протестують проти жорстокості*. Їх єство схильне до справедливості. Авторські казки В. О. Сухомлинського часто загострюють це почуття жалю навіть тоді, коли воно неспівставне з необхідністю. Красномовним прикладом є казка "Вербу зрубали" [260, с. 211] (додаток К.11).

Динамічно розглядаючи все сутнє, педагог намагався прищепити дітям, що в природі все є гармонійним і не може бути чогось зайвого, непотрібного. Чудовим прикладом співіснування всього живого є казка для учнів початкової школи "Соловей і Жук". Соловейко і Жук полетіли до дівчинки і запитали:

– Скажи, дівчинко, кого треба залишити в світі – Солов'я чи Жука?

– Хай будуть і Соловей, і Жук, – відповіла дівчинка. Тоді подумала і додала: – Як же можна без Жука?" [280, с. 68] (додаток К.12).

Про *самопожертву матері* діти чують у розмовах, читають у дитячих книжках, дивляться фільми. І найбільш виразно простежується ця думка в коротенькій казці В. О. Сухомлинського "Кашу варила, дітей годувала". Без

патетики, без емоційних сплесків педагог розповідає, як мати дбає про дітей і повинна дбати [265, с. 22] (додаток К.13). Проста, лаконічна фабула, але для дитини 6-7 років вона важливіша, ніж десятки сентенцій, настанов тощо.

Прищепити *турботу про іншого* вже з найменших років є одним із основних пріоритетів вихователя. Способів такого виховання є безліч, але саме в казці ця ідея висловлена просто, ясно і зрозуміло. Вона закладена в глибокій за змістом казці "Орач і Кріт", де в казковій формі розкрито *моральну суть людини, її духовні орієнтири* [256, с. 68-69] (додаток К.14).

Як бачимо, авторські казки В. О. Сухомлинського часто "приземлені", мають особливий побутовий характер, який пов'язаний із життям людей вдома, з батьками тощо. Житло як частина побуту, як зазначають українські педагоги, є візитною карткою України [140, с.104]. Дім, житло для українця – це джерело духовного споріднення сім'ї, поколінь. Житло, хата – це, за висловом українського педагога В. Кузя, природне середовище, який впливає на людину впродовж усього її життя. Житло є реліквією, затишком, якій створив багато років тому дід чи прадід. Саме в хаті дитина довідується про життя своїх предків, що стало особливо актуальним сьогодні, коли молоді члени сім'ї почали активно шукати свої родинні корені, вшановувати не тільки прямих предків, але і двоюрідних, троюрідних тощо.

Казка падає на благодатний ґрунт тоді, як писав В. О. Сухомлинський, коли він уже підготовлений перед цим. І саме таким ґрунтом є народні звичаї й традиції. Захоплення народною педагогікою у Василя Сухомлинського було таке сильне, як зазначає М. Стельмахович, що він збирався навіть написати про неї фундаментальну наукову працю [230, с. 32]. В одному з листів до відомого чуваського педагога Г. Волкова павлівський педагог-гуманіст писав, що під безпосереднім впливом "... Вашої книги я задумав написати книгу про українську народну педагогіку. Не знаю, що вийде. Збираю матеріали. Багато труднощів і найголовніше з них – це брак чіткої межі між народною мораллю і народною педагогікою" [230, с. 32]. На жаль, реалізувати задум видатний український педагог не встиг: смерть зупинила його на злеті педагогічної діяльності.

Прогресивна етнопедагогіка українського народу орієнтувала В. О. Сухомлинського на пропаганду ідей виховання у дітей любові до матері, батька, рідних, поваги до старших, сердечної чуйності до оточуючих, дбайливого ставлення до природи, пошани до праці. Разом із тим, павлиський педагог умів ненав'язливо *висміяти хвалькуватість, гординю, самозакоханість*. Особливо вдало він передавав своє ставлення до негативних явищ у казках, які юний слухач (читач), не задумуючись над високим теоретизуванням, емоційно-чуттєво сприймав. Так казка "Хвалькуватий черв'як", уміло висміює того, хто видає себе не за того, ким він є насправді [272, с. 248] (додаток К.15).

У соціально-побутових казках, як ми вже зазначали вище, розкривається пласт народної творчості, який є найбільш зрозумілим і дійовим. Казка в колективі (а сім'я є специфічним колективом) виконує роль різця, який відточує найтонші риси індивідуального мислення кожної дитини і розкриває дитячі серця, творить тонкі інтелектуальні взаємини в колективі, навіть якщо ця дитина є "важкою".

"У нас у школі (як і в кожному навчальному закладі) є діти, – пише В. О. Сухомлинський, – яким дуже важко вчитися. Це малюки з ослабленими, уповільненими процесами мислення й дуже слабкою пам'яттю. Вони були б нещасними, знедоленими, вони втратили б віру в свої розумові сили й стали б недоучками, людьми з убогими, обмеженими інтересами, якби не спеціальна робота з дитячим колективом, метою якої є радість інтелектуальних взаємин, якби не казка. Казка, що народжується з уст учителя ось тут, серед природи, – для них яскравий промінь, що пробивається до найпотаємніших куточків пам'яті, краплина живодатної вологи, що падає на спраглу землю" [232, с. 510].

Багатолітня практика виховної роботи, дослідження розумової праці й багатогранного духовного життя людей переконали павлиського педагога в тому, що причини того, що дитина є важкою у навчальній і виховній сферах, кореняться в умовах життя і виховання в ранньому віці. Це означає, що маленька істота у віці від 1-го до 7-8 років не отримала чогось істотного для свого розвитку. У школі справа ще більше загострюється, коли учитель не знає, що

відбувається в голові дитини, яка напружує всі свої розумові сили і не може осилити істин науки [282, с. 261-262]. Це викликає у дитини розпач. *Але є засіб*, який дає крила дитині, ставить її в один ряд із більш підготовленими дітьми. Це – казка.

Зауважимо, що у творчості видатного педагога жанр *героїко-патріотичної казки* відіграє велику роль у вихованні патріотизму і відповідальності школярів молодших класів.

У науковій педагогічній літературі виховання патріотизму в молоді займає чільне місце, яке, як наголошував В. О. Сухомлинський, треба розпочинати з ранніх років життя дитини. На думку авторів політологічного енциклопедичного словника, патріот (від гр. *patriotes* – батьківщина, вітчизна) – це людина, у якої сформоване почуття відповідальності за долю вітчизни, готовність і здатність служити її інтересам та сприяти її успіхам у сферах внутрішнього життя і на міжнародній арені [183, с. 407]. Патріотизм, як наголошував Гегель, базується не на розрахунку, що я буду мати від того, коли буду дотримуватися патріотичних поглядів і дій, а на усвідомленні вищого, загального блага [57, с. 70]. Такий умонастрій, тобто віддати своє майно і життя заради цілого, загального, є свідченням рівня довіри народу до держави як політичної організації суспільства. Для Гегеля і Платона патріотизм визначався довірою, любов'ю громадян до держави, для Аристотеля – до суспільства. Такої ж позиції дотримувався і педагог В. О. Сухомлинський. У його працях патріотизм – це служіння народу, суспільству, державі, рівень довіри до яких визначає рівень патріотизму окремої людини. У плані роботи Павлиської середньої школи формування патріотизму перебувало в центрі навчально-виховної роботи [364, с. 2; 370, с. 4-5; 371, с. 2; 374, с. 1]. Така інтерпретація патріотизму суперечила офіційній радянській педагогіці. Як зазначає донька видатного педагога-мислителя О. Сухомлинська, наприкінці 50-х – на початку 60-х років XX ст. Василь Олександрович створює свою концепцію, що йшла всупереч як із загальновизначеною у Союзі практикою, так і з її теоретичним обґрунтуванням. "Відкидаючи авторитарно-адміністративне, – пише О. Сухомлинська, – Василь

Олександрович розвивав ідеї, не властиві для радянської педагогіки, і серед них – *ідеї виховання свободи вибору, свободи волі, самостійності й неповторності* кожної окремої особистості, що призвело до протистояння з офіційною педагогікою, до дискусії з її консервативним крилом. Цей конфлікт підірвав його життєві сили, став причиною ранньої смерті" [286, с. 2].

Аналізуючи особливості формування патріотизму в школярів у концепції В. О. Сухомлинського, В. Кіндрат зазначає, що патріотизм належить до складних почуттів і має кілька духовних пластів. Перший – поверхневий, у якому зосереджена любов до свого народу як до великої родини, любов до рідного слова, природи. Другий пласт – це усвідомлення розумом свого святого обов'язку – захищати Батьківщину, її інтереси. Саме так розумів патріотизм учений-педагог В. О. Сухомлинський. Він вважав, що патріотизм – це сплав почуття і думки, осягнення святині – Батьківщини – не тільки розумом, а й передусім серцем. Третій, основний, пласт патріотизму – це такий рівень, коли почуття любові йде від самого серця, переплітається з думкою про особисту відповідальність перед народом за його ідеали з готовністю служити Батьківщині, готовністю працювати задля її блага [124, с. 56-57].

Вказуючи на роль учителя у вихованні в дітей любові до Батьківщини, В. О. Сухомлинський наголошував, що слово про Вітчизну, про рідну землю, її честь і гідність – могутнє знаряддя виховання в руках чуйного наставника. Для того, щоб це знаряддя не втратило своєї гостроти, щоб слово не перетворилося для дитини в пусті звуки, треба, щоб воно було пройняте палкими почуттями, переживаннями, прагненнями – працею, творчістю, творінням для Вітчизни [259, с. 16].

"Ми добиваємося, щоб із малих років, – писав В. О. Сухомлинський, – у дитини розвивалося патріотичне бачення поганого, щоб у неї боліла душа, коли вона побачить учинок, який ослаблює могутність нашої Батьківщини. Ми вчимо учня у малому, на перший погляд непомітному і незначному, бачити велике" [259, с. 17]. Варто наголосити, що патріотизм завжди був тісно пов'язаний з українською народною традицією. Яскравим свідченням цього можуть бути

приказки та прислів'я козацької доби. Наведемо деякі з них: "Рідний край – зелений рай", "Де рідний край, там і під ялиною рай", "Свій край – як рай, а чужа країна – як домовина", "Дон Доном, а найкраще дома", "Всюди добре, а дома найліпше", "За рідний край – хоч помирай", "За рідний край легко й померати" [101, с.136].

Відомі вітчизняні педагоги минулого підкреслювали, що у формуванні в дітей патріотичних почуттів величезна роль школи. Так С. Русова наголошувала, що не можна виховати у дітей патріотизму, коли вчитель сам не є патріотом. "У національній школі, – писала вона, – вчитель не може не бути патріотом, щирим і глибоким. В усьому навчанні він повинен додержуватися правди. Правда мусить бути єдиним ґрунтом, на якому він будує своє навчання і виховання" [198, с. 368].

В. О. Сухомлинський, вихований на патріотичних поглядах Б. Грінченка, К. Ушинського, С. Русової, М. Коцюбинського та інших корифеїв науки і літератури, намагався прищепити дітям патріотизм усіма доступними йому засобами. На переконання великого українського педагога, публіциста і поета, Батьківщина – це найдорожче в житті людини. В одному із своїх віршів він писав [122, с.15]:

"Я був на далекій чужині,	І сонце Вітчизни моєї
Там небо таке ж голубе,	Яскравіше в небі горить.
Там тільки немає Батьківщини,	Я слухав пісні на чужині –
нема там, Вітчизно, тебе.	Хороші думки в тих словах,
Бо в ріднім краю над землею	Але то не крила орлині,
Чистіша і глибша блакить,	Що є в наших рідних місцях".

Для В. О. Сухомлинського патріотизм – це спрямованість свідомості, волі, почуттів, діалектично пов'язаних з освіченістю, етичною, естетичною, емоційною культурою, світоглядною стійкістю, творчою працею.

"Казка, – наголошував В. О. Сухомлинський у праці "Кімната казки", – є благодатним джерелом виховання любові до Батьківщини, яке нічим не можна замінити. Патріотична ідея казки – в глибині її змісту; створені народом казкові

образи, що живуть тисячоліття, доносять до серця й розуму дитини могутній творчий дух трудового народу, його погляди на життя, ідеали, прагнення. Казка виховує любов до рідної землі вже тому, що вона – творіння народу. Коли ми дивимося на чудові фрески Київської Софії, ми сприймаємо їх як частку життя народу, творіння його могутнього таланту, і в нашій душі пробуджуються почуття гордості за творчий дух, думку, майстерність" [240, с. 177]. Аналогічно впливає на душу дитини, як зазначав педагог В. О. Сухомлинський, і народна казка. Здається, як він писав, що казка побудована на чисто "побутовому" сюжеті: дідусь та бабуса посадили ріпку, дідусь вирішив обманути вовка, зробив солом'яного бичка тощо, але кожне слово цієї казки – як найтонший штрих на безсмертній фресці, в кожному слові, в кожному образі – гра творчих сил народного духу. Казка, як наголошував В. О. Сухомлинський, – це духовні багатства народної культури, пізнаючи які, дитина пізнає серцем життя народу [240, с. 178].

Видатний педагог-гуманіст зазначав, що не можна все багатство патріотичного виховання передавати школі. Виховувати в дітей почуття патріотизму, палку любов до Батьківщини – завдання не тільки школи, а й сім'ї [117, с. 100]. Саме в родинному колі дитина уважно слухає батьків, слово "Батьківщина" набуває в її думках і почуттях конкретного характеру, викликає живі образи. Зауважимо, що В. О. Сухомлинський у сім'ї вбачав перше джерело, з якого починається велика ріка патріотичних почуттів і переконань [226, с. 21]. Цілком зрозуміло, на його переконання, що і в класі дитина почує багато з того, що можуть сказати їй батьки. Та коли вікно у світ розчинятимуть не тільки вчителі, а й найближчі люди, то почуття патріотизму формуватиметься в дитини на особливо міцній основі [163, с. 128]. Але для того, щоб діти абсорбували патріотичні ідеї, батьки *самі* повинні сповідувати патріотизм як одну з найважливіших духовних *цінностей*. На думку вчених, сім'я може бути як позитивним, так і негативним фактором виховання [143, с. 9; 144, с. 4]. Коли в сім'ї панує бездуховність, абсолютизуються споживацькі цінності, батьки говорять протилежне тому, що вчить учитель у школі, дитина опиняється на роздоріжжі. Цілком зрозуміло, що про патріотизм тут не може бути й мови. Хіба

що згодом, коли дитина перейде в юність, а пізніше в дорослий вік. А для того, щоб слово вчителя було вагомим, на думку В. О. Сухомлинського, він повинен говорити правду, не прикрашати життя, але і не подавати його в чорних барвах. У своєму практичному житті, в своїх педагогічних працях, у настановах учителям павлівський педагог підкреслював, що в житті є сумірні й несумірні цінності. У праці "Як виховати справжню людину" він писав, що є святині, які ні з чим не можна порівнювати, зіставляти. Це такі прості слова, як Батьківщина, Вітчизна, відданість тій землі, де народився і осмислив сам себе, вдячність тому народові, який створив тебе як людину, особистість. Ця думка видатного педагога має глобальний зміст. Не випадково в дошкільних закладах Польщі кожен маленький поляк знає простий, але виразний віршик:

Kim Ty Jesteń ?	Ким ти є ?
Polak mały.	Малий поляк.
Jaki znak Twój ?	Який знак твій?
Orzeł biały.	Орел білий.

Прищеплення дитині любові до рідної природи, державних символів, як зауважують українські дослідники, виховує в неї пошану до держави, до її історії [16, с. 56-57].

Для педагога-новатора В. О. Сухомлинського патріотичне виховання дитини – це не якийсь один аспект педагогічної діяльності. Воно має багато граней, і перша з них – це бачення світу. І все, що відкривається перед дитиною, найбільш доступне в казці. Усі казкові події дитина пропускає через свій власний світ, через своє оточення, надає йому цілісного, холістичного значення. З допомогою казки у дитини формується й система духовних цінностей, одним із компонентів якої є патріотизм [213; 214; 216; 217]. Саме завдяки казці ненав'язливо формуються почуття, поняття, які з часом змінюються, "шліфуються", стають переконанням дитини, а пізніше й дорослої особистості.

В. О. Сухомлинський переконував, що любов до Батьківщини починається з захоплення красою того, що бачить перед собою дитина, чим вона милується, у що вкладає частку своєї душі. Він писав, що захоплення красою землі, де жили

діди і прадіди, де судилося прожити життя, повторити себе в дітях, постаріти і піти в землю, яка народила, – це найважливіше емоційне джерело любові до Батьківщини. У світі є країни, де природа яскравіша за наші поля і луки, та рідна краса повинна стати для дітей найдорожчою. Вже з перших років життя дитини постають перед очима картини рідної природи, "і частіше починає битися серце, бо рідна природа увійшла в нашу душу, як чисте джерело, з якого ми вперше напилися живої води, з якого ми взяли і радощі нашого дитинства, і чудову мелодію рідної пісні, й казку про добру матір і злу Бабу-Ягу Костяну Нogu, і думи про минуле, сучасне і майбутнє нашого народу" [276, с. 5].

Треба, щоб діти не просто бачили, як дерева весною вкриваються білим серпанком, як над золотими дзвіночками хмелю літають бджоли, як наливаються яблука та червоніють помідори – все це, як наголошував видатний гуманіст, письменник і поет, вони повинні переживати як радість, як повноту свого духовного життя. Нехай дитинство пригадається їм у яскравих, сонячних образах: сад у білому вбранні цвітіння, неповторне звучання бджолиної арфи над полем гречки, глибоке, холодне осіннє небо з журавлиним ключем над обрієм, сині кургани в тремтливому мареві, багрянний захід сонця, верба, що схилилася над дзеркалом ставу, стрункі тополі край дороги – все це нехай залишить незабутній слід у серці, як краса життя у роки дитинства, як пам'ять про найдорожче [247, с. 256-257]. Ці слова видатного українського педагога-новатора перекликаються з думкою польського ідеолога селянства Я. Гмитрука, який пише, що з дитинства нас оточує природа, яка є піснею і, з одного боку, є найбільшою фабрикою без накриття, без даху, без бетону й електричної енергії, а з другого – полів і лук, які є пульсуючим її серцем. Селянин, землероб, фермер – це є найбільші патріоти своєї землі, які передають цей патріотизм молодому поколінню [296, с. 11]. Проте Я. Гмитрук підкреслює, що патріотом є не обов'язково селянин, землероб чи фермер. Ним може бути людина іншої професії, наприклад, поет, письменник, співак, інженер і т.д., який, побувши в селі, проймається патріотичними почуттями до рідної землі [296, с. 11].

На переконання В. О. Сухомлинського, краса рідної землі, виражена в

казці, захоплення усім дорогим, незрівняним, найтоншими рисочками навколишнього світу, подані в казковому виразі, стають першим джерелом патріотичної свідомості. Це ті іскри, які запалюють полум'я прекрасного, доброго, героїчного, справедливого. Усе це несе в собі казка, яка в доступній формі передає це полум'я учневі молодших класів. Казка, як постійно зазначав педагог, – це, образно кажучи, свіжий вітер, що роздмухує вогник дитячої думки і мови. Діти розуміють ідею лише тоді, коли вона втілена в яскравих образах. А казка є саме тим джерелом, де дитина може уявою доторкнутися до оточуючого її світу, рідної природи, проявів учинків оточуючих її людей, оцінити через призму казкових персонажів, що є добро і зло, чому так важливо бути гідним свого народу, своїй Вітчизни.

Педагог-гуманіст був переконаний, що формування національної свідомості найкраще здійснюється засобами казки, адже саме завдяки цьому жанру народної творчості починається пізнання і стає зрозумілим для дитини зміст таких понять, як Батьківщина, рідна земля, народ тощо.

Усі казки пронизані ідеями добра і справедливості, поваги до батьків і старших за віком людей, любові до рідної землі та народу. Казка в творчій спадщині павлівського педагога займає одне з чільних місць у формуванні духовного світу дитини в роки навчання її в молодших класах. Одним із компонентів духовного світу є патріотизм, який у дітей найбільш ефективно формується засобами казки. Саме вона несе в собі заряд чуттєво-надчуттєвого, передає суть інформації, яку школяреві молодших класів іноді важко збагнути. І тільки завдяки казці, її унаочненню стає зрозумілим те, що вимагає додаткового пояснення. Казка формує почуття патріотизму в дитини безпосередньо і в цьому, як вважав В. О. Сухомлинський, її творча, гуманістична місія.

Саме казка, на думку педагога, є тим своєрідним благодатним джерелом виховання любові до Батьківщини, яке з точки педагогічної теорії й практики нічим не можна замінити. Вже сама патріотична ідея казки – в глибині її змісту, а створені народом казкові образи, що живуть тисячоліття, доносять до серця й розуму дитини могутній творчий дух трудового народу, його погляди на життя,

ідеали, прагнення. Аналізуючи зміст казки, як зазначав видатний педагог, бачимо, що вона виховує любов до рідної землі саме тому, що вона – творіння народу [221, с. 177].

В. О. Сухомлинський постійно наголошував, що казки – це духовні багатства народної культури, пізнаючи які, дитина пізнає історію народу, його традиції, відмінне і спільне в розмаїтті різних етносів тощо. Через призму казки маленький школяр у найбільш яскравій формі вчиться розрізняти і усвідомлювати, що таке добро і зло, вірність і зрада, чесність і нечесність, справедливість і несправедливість тощо.

Казка, як наголошував педагог-новатор В. О. Сухомлинський, закладає в душу маленької дитини повагу до святинь, де чільне місце належить любові до Батьківщини. Тому не випадково в Законі України "Про загальну середню освіту" саме на цьому акцентується увага [99]. Ще виразніше думка про засади патріотичного виховання проходить у "Постанові про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення" [185, с. 218-236]. І, ніби перегукуючись з українськими законами і постановами сьогодення, в праці "Як виховати справжню людину" В. О. Сухомлинський наголошує, що серед різноманіття святинь є такі, які ні з чим не можна порівняти, це Батьківщина, Вітчизна, синівська вірність, відданість тій землі, де ти народився й осмислив сам себе, тому народові, який вигодував і зростив тебе" [236, с. 166].

На переконання відомого в м. Житомирі й області пропагандиста ідей гуманізму ксьондза Я. Павловича, патріотизм має такі риси: любов до Батьківщини; любов до ближнього; пошана до спадщини предків; турбота про спокій і свободу; відповідальність за свої дії, за оточуючих, серед яких людина живе і працює, за свій народ і країну [331, с. 237].

Глибоко патріотична ідея закладена в казках В. О. Сухомлинського, у яких він пише про любов до Вітчизни. Ці казки наповнені тихою ніжністю, якимось сумом і разом з тим вони є піднесеною мелодією *патріотичної любові до рідної землі*, яка яскраво виражена в казках "Що найтяжче журавлям", "Куди летять ластівки ", "Лелеки прилетіли" [266, с. 136; 267, с. 11; 275, с. 49-50] (додатки

К.16; К.17; К.18).

Туга за рідним краєм, любов до рідної землі постає зі змісту казки "Бо за морем – чужина". У ній йдеться про те, як один добрий господар Хлібороб мав родючу ниву, на якій з року в рік вирощував пшеницю. Щороку земля добре родила, залишалися колоски і для Журавля. Дякував долі Журавель, що має таку нагоду підживитися. Та ось настав важкий рік. Ціле літо не було дощу, пшениця згоріла на пні. І так було два роки поспіль. Журавель дорікав господарю, що він і зерно губить, і дітей голодом морить, пропонував іти з ним за море, де і земля краща, і засухи немає. Але Хлібороб, його дружина і діти рішуче відмовлялися покинути рідну землю і жити на чужині [278, с. 163-164] (додаток К.19).

Глибоким патріотичним змістом наповнена казка "Деркач і Кріт". Кроту незрозумілі думки Деркача, який покидає землю у теплих країнах, щоб побути бодай коротке літо на Батьківщині, бо тут усе миле, від запаху трав і голубого неба, і до рідного гніздечка [262, с.88] (додаток К.20).

Простою є фабула казки "Перепел і Кулик", але глибокий патріотичний зміст вона вкладає в голови малечі, що найкраще там, де ти народився і живеш [269, с. 267] (додаток К.21).

Підкреслимо, що казки павлиського педагога мають наративний характер і пронизані кордоцентризмом, який властивий українській педагогіці, філософії, художній літературі тощо. Тому не випадково, що вони легко засвоюються молодшими школярами і набувають у маленької людини не тільки емоційного, але і раціонального змісту.

Щоб з'ясувати ставлення сучасних школярів до казок павлиського педагога, ми провели дослідження серед учнів початкових класів у Новоград-Волинському колегіумі (див. підрозділ 3.1). Діти молодшої ланки в письмовій формі висловили своє ставлення до казок В. О. Сухомлинського. Так учениця 4-го класу Єва Весельська, розповідаючи про казку "Бо за морем – чужина", наводить слова Хлібороба, який, не зважаючи на негаразди (засухи на своїй ниві), стверджує, що ніколи за межі своєї країни не поїде, "Бо за морем – чужина". Подібну думку висловила й учениця цього ж класу Вікторія Калишина та інші (додатки Л.1; Л.2).

Декілька учнів як засіб патріотичного виховання виокремили казку "Пелюстка і квітка", про яку ми вже згадували. Учні порівняли пелюстку з авторської казки В. О. Сухомлинського з ситуацією в Криму, коли Росія, сфальсифікувавши "бажання" кримчан, анексувала півострів. "Крим без України – це не Крим!" (додатки Л.7; Л.8; Л.9).

В умовах широкої комп'ютеризації й глобалізації більшого значення набуває проблема відповідальності не тільки за свої дії, але й дії державних службовців, учених, культурологів тощо. Варто наголосити, що у контексті виховання учнів у школі *відповідальність* – це етико-педагогічна категорія, яка характеризує особу з точки зору виконання нею моральних вимог суспільства.

Проблема відповідальності мала різноманітні значення і рівні у всі епохи. Чим більше демократизоване суспільство, тим більша відповідальність його окремих членів [345, с. 119-120]. В українській науковій літературі відповідальність розглядається в її формалізованому значенні, коли людина з відповідальністю виконує якісь дії під впливом страху бути покараною за невиконання чогось та як виконання різних обов'язків (і не тільки) за покликом *душі й серця*. Саме в другому значенні розглядав відповідальність видатний український педагог, директор Павлиської середньої школи В. О. Сухомлинський. У своїх працях він намагався піднести цю ідею, особливо в казках про природу, казках побутового та героїчного жанру.

За останні десятиліття, а особливо в період з 2000 року по сьогодні, зростає величезна кількість досліджень творчості В. О. Сухомлинського, де чільне місце займають казки його авторства [24] та створені за його допомогою учнями Павлиської школи [357; 358; 359; 360; 363] (додаток Ж.7).

Проблема виховання відповідальності засобами казки в творчості В. О. Сухомлинського чи то в методологічному, чи то в практичному плані висвітлюється у всіх авторів, які тією чи іншою мірою аналізують духовну спадщину видатного педагога і гуманіста.

Спираючись на творчість В. О. Сухомлинського в казкотворчому жанрі, ми стверджуємо, що видатний український педагог із Павлиської школи вперше

довів, що виховання відповідальності людини необхідно починати (і особливо таким засобом як казка) з початкових класів. Учитель повинен усвідомити, що казка повинна бути для дітей не лише релаксовим заняттям, а й світоглядно формуючою зброєю, мати субстанціональне значення для подальшого становлення людини-громадянина, відповідальної не тільки за свої дії, але й дії людей, на яких вона має навіть найменший вплив.

Зазначимо, що проблема виховання відповідальності в учнів початкових класів завжди була в центрі уваги школи. Але особливо яскраво вона відображена в теорії й практиці українського педагога В. О. Сухомлинського, який вважав, що відповідальність – це одна з найважливіших сходинок людини в життя. Важко виховати відповідальність людини в зрілому віці, коли в неї вже сформовані духовні цінності, виключно суб'єктивно, а не суб'єкт-об'єктивно. Необхідно поставити процес на таку висоту, як наголошував видатний педагог, щоб домогтися повного розквіту особистості дитини, щоб утвердження моральних засад у хлопців і дівчат закладалися в ранні роки їх життя, виражалися в непримиримості до відступів від сформованих принципів суспільства [231, с. 240].

Підсумовуючи усе вищезазначене, зауважимо, що у творчості В. О. Сухомлинського казка для учнів молодших класів є не лише певним видом розваги, а могутнім засобом виховання добра, любові до ближнього, справедливості, гідності, патріотизму, відповідальності людини вже в дитячому віці за свої вчинки, за долю своєї сім'ї, інших людей і країни. Саме казка є найбільш доступним засобом виховання таких ціннісних орієнтирів, як патріотизм і відповідальність.

Висновки до розділу 2

У розділі розглянуто особливості формування засобами казки ціннісних орієнтацій учнів початкових класів у творчому доробку В. О. Сухомлинського. Доведено, що саме казка є найбільш дієвим і доступним для учня 1-4-х класів засобом їх реалізацій. У творчості В. О. Сухомлинського казка виконує роль засобу виховання поведінки і формування гуманістичних поглядів на світ. Вона є суттєвим чинником духовного розвитку дитини.

У розділі наголошено, що для молодших школярів казка була і є благородним і незамінним джерелом виховання любові до Вітчизни, виховальним засобом спілкування між людьми, формувань відповідальності за свої дії, джерелом добра, гідності й совісті, могутнім бар'єром супроти зла, негідних учинків людей.

У часи, коли офіційна педагогіка возвеличувала науково-технічну революцію і її позитивний вплив на людину, В. О. Сухомлинський, не заперечуючи її досягнень, закликав звернути увагу на виховання у дитини таких духовних цінностей, як: добро, гідність, совість, відповідальність, справедливість, патріотизм тощо.

Спираючись на філософську і педагогічну літературу, доведено, що духовні цінності, які несе казка, не можна ототожнювати з предметами, явищами і процесами матеріалізованого світу. Але разом із тим, інтерпретовані абстрактно і відірвані від людських потреб та інтересів, вони стають для дитини нецікавими.

Духовна цінність не може існувати як без свого предмета, так і без свого суб'єкта, яким є людина. У казкотворчій діяльності В. О. Сухомлинського ідея казки та її структура тісно пов'язані з конкретними матеріалізованими явищами, інтерпретація яких несе в собі глибоке і широке виховне значення. Звичні речі та явища, ушляхетнені ідеями казки, стають переконливою цінністю, здатною викликати почуття наслідування як у дитини, так і дорослої людини.

Детально розглянуто особливості казок відповідно до їх класифікації, зокрема: соціально-побутові, героїко-патріотичні та соціально-етичні.

Доведено, що В. О. Сухомлинський був мислителем, який спирався на ті

концептуальні ідеї, які не були стандартними. У нього яскраво виражена належність до педагогічної, літературної, традиційної творчості, до української культури, яка була завжди спрямована на любов до людини і природи. Система педагогічної роботи павлиського педагога ґрунтувалися на визнанні освітніх пріоритетів, де найвищою цінністю є особистість дитини.

Найближчим мікросередовищем для дитини є родина. Сьогодні батьківське піклування часто зводиться до споживацького рівня: одягнути, нагодувати, забезпечити іграшками тощо. Таке неправильне, спотворене виховання, на переконання В. О. Сухомлинського, веде до небезпеки *викривлених* бажань. Вона полягає в тому, що дитина з перших кроків свого свідомого життя не вчиться розрізняти бажання і потреби. Казка, як наголошував педагог, повинна формувати бажання і потреби не гіпертрофовані, а виходячи з реальних можливостей життя родини і суспільства.

Доведено, що стверджуючи добро, справедливість, совість, повагу до людей і т.д., авторські казки В. О. Сухомлинського виробляють імунітет до аморальності в серці й розумі дитини, вчать її боротьбі зі злом, несправедливістю. Однак, виробляючи імунітет тільки спекулятивним шляхом (суто словесними засобами, уможлядно), ми не завжди можемо досягти успіху. Необхідно виховати в маленької людини турботу до ближнього, відповідальність людини за людину, перед колективом, суспільством.

У творчій спадщині В. О. Сухомлинського простежується ідея переходу від емоційного засвоєння казки школярами початкових класів до раціонального обґрунтування у свідомості підлітків 10-12 років. Учень 1-4-х класів безпосередньо *відчуває* справедливість, гідність, любов до Батьківщини, відповідальність тощо, а в підлітковому віці дитина ці цінності *осмислює*, дає їм логічну оцінку.

Казки видатного педагога В. О. Сухомлинського пронизані любов'ю до Батьківщини. У більшості казок головна думка виражена в діях представників природи. Просто і доступно звірі пояснюють, чому їм так близька рідна земля, природа в цілому. На відміну від казок соціально-побутового жанру, де в

розміреному ритмі оповідання описуються реалії сьогодення, їх розвиток, у казках патріотичного жанру ідея казки звернена передусім до серця дитини, розкривається зміст любові до Батьківщини, її переваги над чужиною.

Подібне характерно для казок, в основі змісту яких – відповідальність, яка ненав'язливо поєднується зі змістом категорії свободи. Проблема відповідальності й свободи учнів початкових класів, яка перебувала в центрі уваги В. О. Сухомлинського, знайшла своє вирішення в сучасних теоретичних і практичних напрацюваннях педагогів, представників гуманістичної педагогіки, предтечею якої був видатний український Учитель, натхненний науковець і далекоглядний мислитель.

Виразною ознакою авторських казок В. О. Сухомлинського є акцент на боротьбі добра і зла. Способи тлумачення природи і сутності добра і зла в його казках істотно впливають на визначення майже всіх категорій етики: справедливості, відповідальності, гідності, совісті тощо. Саме за допомогою категорій "добро" і "зло" визначається моральний феномен, моральний аспект діяльності людини в її взаємодії в суспільстві, у ставленні до природи. Зміст авторських казок В. О. Сухомлинського спрямований на виховання в людині добра, гідності, справедливості тощо. Його казки – справжня енциклопедія гуманізму, проголошення доброго, світлого, але не є чимось зовнішнім до людини, вони звернені до її єства, душі, серця.

РОЗДІЛ 3

ОПТИМІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ЗАСОБАМИ КАЗКИ В УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

3.1. Сучасний стан виховання ціннісних орієнтацій засобами казки у початковій школі

У дисертаційному дослідженні вже зазначалося, що В. О. Сухомлинський активно застосовував принципи природовідповідності і культуровідповідності у процесі виховання у школярів початкових класів духовних цінностей засобами казки. При цьому варто пам'ятати, що не можна розвивати здібності у дитини, якщо її не навчили моральності.

На думку О. Вознюка, є суттєвим, щоб виховний процес завжди був тісно пов'язаний із викладанням предметів духовно-морального спрямування, із духовними традиціями соціуму. Завдання педагогів полягає в тому, щоб застерегти вихованців від впливу негативних факторів на їх фізичний, морально-психологічний розвиток та сформувати духовний світ на основі гуманістичних цінностей [53, с. 425-426].

Павлиський педагог не випадково послуговувався принципами природовідповідності й культуровідповідності, адже кожна вікова група учнів сприймає своєрідно. Разом із тим, багато залежить і від вихователя, від того, як він подає матеріал (казки) і як до цього матеріалу (казок) ставляться його вихованці. Щоб з'ясувати рівень знань про казку та особливості ставлення до неї ми провели в ряді шкіл (м. Житомира, м. Новоград-Волинського, м. Львова, смт. Делятин Івано-Франківської області) педагогічні дослідження серед учнів 3-4 класів і порівняли їх відповіді з відповідями учнів 6-7 класів.

З метою забезпечення репрезентативності наших досліджень, ми максимально дотримувалися основних *принципів* збору педагогічної інформації.

1. *Принципу "організованості" або "дисциплінованості"*. Для цього строго дотримувалися інструкції, щоб запобігти порушенням у процесі збору даних. Усі анкети мали однотипні питання; відповіді не займали більше 15-20 хвилин;

враховуючи, що респонденти – це діти 8-9 і 11-12 років, питання анкети були максимально простими і змістовними; анкети виключали "науково-подібні" формулювання та не були переобтяжені питаннями.

2. *Принципу "репрезентативності"*. Дослідник опитував учнів, для яких призначалося завдання.

3. *Принципу "конфіденційності"*. Дослідник не мав права розголошувати свої враження стосовно відповідей респондентів.

4. *Принципу "добровільності"*. Дослідник мав виявляти ввічливість, коректність і визнавати добровільний характер участі респондентів у опитуванні: учень у будь-який момент мав право відмовитися від відповіді як на будь-яке конкретне запитання, так і від подальшої участі в опитуванні.

5. *Принципу "уніфікації інформації"*. Під час заповнення анкети дослідник не підказував і не роз'яснював респондентам сенс запитання.

6. *Принципу "своєчасності"*. Заповнені анкети одразу подавалися досліднику.

7. *Принципу "якості"*. Якість інформації визначалася змістом інформації та правилами заповнення анкет згідно з інструкцією.

З метою вивчення рівня знань про казку в учнів початкових класів, з'ясування, наскільки захоплює учня казка, чи є бажання у дітей її слухати, яке місце вона займає в пізнанні світу порівняно з читанням книжок, переглядом телепередач і слуханням радіо та рівня зацікавленості школярів авторськими казками В. О. Сухомлинського нами були проведені педагогічні дослідження в школах м. Житомира, м. Новоград-Волинського, м. Львова, смт. Делятин. Вони охопили учнів 3-4 класів. З метою зіставлення рівня захоплення казками й особливостей сприйняття їх змісту було опитано й учнів 6-7 класів названих шкіл. Усього нами опитано 550 учнів (експериментальні групи (ЕГ) – 280 учнів, контрольні групи (КГ) – 270 учнів). Дослідження проводилися з участю 28 учителів відповідних класів (анкети вміщено у додатках А.1; А.2; А.3; А.4).

Дані паралельного дослідження ЕГ і КГ нами були чітко зафіксовані згідно з показниками: вихідні дані про стан явищ, які досліджуються; показники

початкових даних (статистичні); опис умов педагогічного процесу; остаточні дані після проведення експерименту; статистичні характеристики кінцевих даних [63, с. 182].

Відомо, що педагогічний експеримент буде результативним тоді, коли він спланований відповідно до вимог надійності, вірогідності, репрезентативності здобутих нами знань. Тому ці вимоги були актуальними при опитуванні школярів.

Також у дослідженні ми використовували вибірковий метод. Як зазначає С. Гончаренко, точність результатів, які ми отримуємо за допомогою вибіркового методу, залежить від способів вибору одиниць для спостереження, від сприйняття ознаки в сукупності та від числа одиниць, які ми спостерігаємо. У педагогіці ступінь залежності точності результатів вибірових методів від вказаних обставин визначає математична теорія, яка ґрунтується на законі великих чисел і теорії ймовірності.

За С. Гончаренком, щоб вибірка була репрезентативною, вона повинна максимально точно відображати структуру генеральної сукупності. Репрезентативний характер одиниць спостереження забезпечується за можливістю випадковим характером. Вибір об'єктів із генеральної сукупності дає всі підстави для ствердження, що одержані результати при дослідженні вибіркової сукупності не будуть суттєво відрізнятися від усієї сукупності [63, с. 187].

Як ми зазначали, казка – найбільш дієвий засіб виховання ціннісних орієнтацій учнів початкових класів. У дослідженні ми намагалися визначили, яку роль відіграє казка у вихованні школярів, тому насамперед з'ясували, як вони розуміють цей жанр народної творчості. Результати опитування подано у таблиці 3.1.

Результати опитування учнів щодо розуміння поняття "казка"

Зміст запитань до учнів		м. Житомир				м. Нов.-Волинський				м. Львів			
		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.	
		АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%
Це вид художньої прози, що походить від народних переказів	ЕГ	22	44,0	16	29,4	37	40,0	8	10,0	21	43,8	16	40,0
	КГ	11	45,2	7	27,3	8	41,0	2	9,0	10	40,1	6	38,2
Коротка розповідь про фантастичні події та персонажів	ЕГ	46	80,0	31	60,8	67	72,0	58	73,0	21	43,8	16	40,0
	КГ	20	82,2	15	61,1	14	70,0	16	71,0	10	40,6	7	41,0
Невеликий твір повчального характеру	ЕГ	28	4,0	14	21,6	8	8,6	6	7,6	3	6,3	7	17,3
	КГ	28	4,2	7	20,0	2	8,1	1	7,1	2	5,8	3	15,8

Примітка: учні могли обирати одночасно кілька позицій

Як бачимо з таблиці, відповіді дітей як в ЕГ, так і в КГ учнів початкових класів і учнів підліткового віку майже однакові. Дещо відзначаються відповіді школярів із міста Львова від відповідей учнів міст Житомира та Новоград-Волинського. Припускаємо, що тут спрацював чинник загальної освіченості міського населення, дітям якого притаманно краще визначати сутність явища, процесу, предмета.

Нами було виявлено, що в умовах комп'ютеризованого і глобалізованого сьогодення цікавість дітей до казок вельми висока. Так на питання анкети, чи з бажанням діти читають казки, ми отримали такі відповіді (табл.3.2).

Таблиця 3.2

Результати опитування учнів щодо бажання читати казки

Школи, де проводилося дослідження		Відповіді у %							
		Так				Ні			
		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.	
м. Житомир	ЕГ	55,1	98,5	34,5	82,3	1,4	2,3	7,3	18,8
	КГ	24,0	97,1	20,3	82,2	1,2	3,6	4,5	16,9
м. Нов.-Волинський	ЕГ	87,2	94,2	77,1	97,3	6,3	6,0	2,4	3,4
	КГ	19,4	95,4	16,1	96,7	1,5	5,7	1,2	4,3
м. Львів	ЕГ	43,0	90,0	33,6	72,6	4,7	10,4	11,1	28,2
	КГ	22,1	88,2	17,1	70,8	3,8	12,9	5,0	30,7

Сьогодні в ЗМІ, у виступах діячів культури, митців і т.д. часто звучать слова, лейтмотивом яких є думка, що діти дуже багато уваги надають комп'ютеру, перегляду телепередач тощо. Тому ми вирішили дослідити це явище шляхом анкетного опитування. Методом суцільного опитування нами було проведено дослідження в уже названих вище школах серед учнів початкових класів і 6-7-х класів. На питання анкети, щодо того, якому способу отримання знань, діти надають перевагу, були отримано такі відповіді (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Результати відповідей учнів на питання, щодо способу отримання знань

Зміст запитань до учнів		м. Житомир				м. Нов.-Волинський				м. Львів			
		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.	
		АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%
Читати і слухати казку	ЕГ	45	90,2	25	49,2	45	65,5	45	57,0	26	54,2	20	52,5
	КГ	20	80,0	12	46,5	13	64,3	9	56,2	5	54,2	8	52,5
Дивитися телевізор	ЕГ	1	2,0	11	22,0	18	20,4	12	15,0	5	10,4	7	17,5
	КГ	1	2,5	6	21,5	14	19,8	3	14,1	3	9,8	3	18,1
Працювати за комп'ютером	ЕГ	13	26,0	25	51,0	9	10,0	33	42,0	25	52,6	18	45,0
	КГ	16	25,8	13	50,2	8	10,0	7	38,2	13	50,2	8	46,0

Як свідчать дані опитування, в учнів початкових класів читання і слухання казок домінує над переглядом телевізійних передач і роботою за комп'ютером. Щоправда, певні застереження викликають значні розбіжності відповідей учнів, наприклад, у Житомирі й Львові (90,2 % і 54,2 %), однак це питання варто вивчати в іншому ракурсі, й воно не є предметом нашого дослідження. До цього варто додати, що сидіння дітей за комп'ютером та телевізором викликає цікавість у них тоді, коли транслюються казкові сюжети.

Можна помітити, що відсоток глядачів телевізійних програм і тих, хто працює з комп'ютером, значно вищий у підлітків, ніж у дітей 3-4-х класів. Це пояснюється більш раціоналізованим мисленням підлітків, у яких значно розвиненіша робота лівої півкулі кори головного мозку, тобто логічно-раціональне мислення, тоді як у школярів молодших класів домінують більше чуттєві аспекти сприйняття оточуючого світу, що зосереджує в собі казка.

З'ясовано, що учнів мало цікавлять соціально-побутові теми, наукові події, політична тематика, спортивні передачі (за деяким винятком учнів 6-7 класів) тощо.

Вивчаючи процес виховання в свідомості дітей ціннісних орієнтирів засобами казки, ми також з'ясовували, з яких джерел вони отримують найбільше знань. Результати вивчення засвідчили що, якщо в учнів початкових класів головним джерелом отримання знань є казка, то у школярів підліткового віку таким джерелом (із невеликою перевагою відповідей) є художня література. На питання, з яких джерел найбільше знань вони отримують, було отримано такі відповіді (табл.3.4).

Таблиця 3.4

Джерело максимального отримання знань

Зміст запитань до учнів		м. Житомир				м. Нов.-Волинський				м. Львів			
		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.	
		АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%
З читання казок	ЕГ	29	58,0	6	11,8	60	65,5	45	57,0	26	54,2	21	52,5
	КГ	13	56,5	3	10,6	13	64,7	4	56,6	13	52,6	8	51,4
З читання художньої літератури	ЕГ	23	46,6	34	66,0	61	66,6	46	58,0	32	66,0	30	75,0
	КГ	11	45,2	15	59,8	12	60,5	10	57,0	16	65,2	12	74,2
З телевізійних передач	ЕГ	4	8,0	23	45,0	14	15,0	21	26,5	8	16,7	4	10,0
	КГ	2	7,4	10	41,0	13	13,6	4	25,4	4	15,9	2	9,9
З прослуховування радіопередач	ЕГ	4	4,0	2	4,1	7	7,5	8	10,0	1	2,1	1	2,5
	КГ	1	3,8	1	3,9	1	6,2	2	9,8	1	1,9	1	2,0

Щоб виявити, чим зумовлений, порівняно з казкою, такий високий відсоток щодо отримання знань з художньої літератури, ми провели додаткове дослідження методом інтерв'ю. З'ясувалося, що учень слухає казку або її читає, не виходячи за зміст інформації, яку вона несе, тоді як читаючи художню книжку, дитина мимоволі знайомиться з її автором, роком і місцем видання, зв'язком даного інформативного матеріалу з іншими тощо, а цього немає в казці. Казка конкретна, вона дає знання на фоні вузького сюжетного поля.

Ми вже зазначали, що казки В. О. Сухомлинського виховують любов до Вітчизни, патріотизму. У нашому дослідженні, яке ми провели в ліцеї № 25 м. Житомира і в навчально-виховному комплексі (НВК) смт. Делятин Івано-Франківської області, щодо того, які казки В. О. Сухомлинського діти люблять, найвищий відсоток отримали казки про природу.

Таблиця 3.5

**Результати відповідей учнів щодо питання, які казки
В. О. Сухомлинського вони люблять**

Зміст запитань до учнів		м. Житомир, ліцей № 25				сmt. Делятин, НВК			
		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.	
		АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%
Казки про рідну природу, патріотичного жанру	ЕГ	50	89,3	16	49,0	16	60,7	25	75,5
	КГ	27	88,4	11	48,0	8	58,6	13	73,0
Казки соціально- побутового плану	ЕГ	9	16,1	4	38,1	9	32,2	7	21,2
	КГ	8	15,1	3	8,7	4	39,6	4	20,2
Не задумува(лась) вся	ЕГ	2	5,0	8	13,5	1	11,1	11	13,9
	КГ	2	4,5	6	14,0	1	1,8	7	6,8

Високий відсоток симпатій школярів початкових класів стосовно рідної природи можна пояснити тим, що у більшості авторських казок В. О. Сухомлинського йдеться саме про навколишній природний світ. Казка, як наголошував педагог, – благодатне джерело виховання любові до Батьківщини, рідної природи, оточуючого дитину середовища. Патріотична ідея казки – в глибині її змісту, створені народом казкові образи, що живуть тисячоліття, доносять до серця і розуму дитини могутній творчий дух народу, його погляди на життя, ідеали, прагнення [108, с. 10]. Враховуючи благодотворний вплив казок В. О. Сухомлинського на учнів початкових класів (та для порівняння 6-7-класів), ми поставили завдання з'ясувати, де дитину привчили до казок. Тому на питання, хто навчив любити казки В. О. Сухомлинського, ми отримали такі відповіді (табл.3.6).

Таблиця 3.6

Результати відповідей учнів на питання:**"Хто вас навчив любити казки В. О. Сухомлинського?"**

Зміст питань до учнів		м. Житомир, ліцей № 25				сmt. Делятин, НВК			
		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.	
		АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%
Школа	ЕГ	16	48,2	10	39,0	24	85,7	22	66,7
	КГ	12	47,7	9	38,8	12	84,4	12	62,8
Батьки	ЕГ	6	19,6	8	23,2	2	7,2	7	21,2
	КГ	5	18,6	9	22,3	1	6,0	7	20,3
Я сам(а) захопи(лась)вся казками В. О. Сухомлинського	ЕГ	10	37,5	9	22,0	3	10,7	9	27,3
	КГ	9	35,6	8	20,6	2	9,8	8	25,6
Випадково прочита(ла) в і захопи(лась)вся казками В. О. Сухомлинського	ЕГ	5	10,7	7	26,8	1	3,7	1	3,6
	КГ	3	9,8	6	25,2	1	2,8	1	3,9

Як свідчать дані опитування, саме школа є основним джерелом формування духовних цінностей засобами казки. І це не випадково. Адже у роки навчання в I-VII класах – від 7 до 12 років – відбувається, як наголошував В. О. Сухомлинський, становлення людини. Звичайно, цей процес не завершується після закінчення початкових класів, та саме на ці роки припадає найбільш інтенсивний період формування духовних цінностей. Дитина в цей час повинна не тільки готуватися до подальшого навчання, але й вчитися далі. Вона має жити багатим духовним життям. На думку видатного педагога, роки навчання в початкових класах – це період морального, інтелектуального, емоційного, фізичного, естетичного розвитку [246, с. 100].

Аналізуючи дані таблиці 3.6, можемо зробити висновок, що в процесі залучення дітей до казок значний резерв має сім'я. Лише 19,6 % молодших школярів і 22 % підлітків зазначили, що до читання казок педагога

В. О. Сухомлинського (можна бути впевненим, що й казок інших авторів –їх залучали батьки. Це типова картина в місті. Якщо ж брати сільську місцевість, то там лише 7,4 % молодших школярів і 22,2 % підлітків заявили, що до читання казок В. О. Сухомлинського їх залучали батьки.

Таблиця 3.7

**Результати опитування респондентів щодо питання, чи люблять вони
казки В. О. Сухомлинського**

Зміст запитань до учнів		м. Житомир				НВК смт. Делятин			
		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.	
		АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%
Так	ЕГ	54	96,0	30	53,6	54	96,0	39	69,5
	КГ	25	95,0	14	54,0	25	95,7	18	68,0
Ні	ЕГ	1	2,0	3	4,9	1	3,7	-	-
	КГ	1	1,0	2	5,0	1	4,0	-	-
Не задумува(лась)вся	ЕГ	1	2,0	3	4,5	-	-	17	30,5
	КГ	1	3,0	10	4,0	-	-	8	29,0
Усього	ЕГ	-	100	-	100	-	100	-	100
	КГ	-	100	-	100	-	100	-	100

Цілком закономірно, що 85,7 % молодших школярів і 66,7 % підлітків смт. Делятин зазначили, що ініціатором читання казок павлиського вчителя є школа. І це не випадково. Саме школа в селі є тим вогнищем знань, який шляхетно огортає не тільки юні серця молодших школярів, але й підлітків, і старшокласників, і навіть дорослих. Давно помічено, якщо закривається школа в селі – село вмирає, а через 15-20 років зникає з мапи району, області. Вражає достатньо високий відсоток дітей, які самі прийшли до ознайомлення з казковою спадщиною генія педагогіки. І тут, вважаємо, велика заслуга і відповідальність покладається на бібліотекарів, які повинні стати провідниками знань серед

населення. Особливо це характерно для села, де діяльність працівника бібліотеки безпосередньо включена в життя школи й опосередковано – в життя села.

Також ми поцікавилися, чи люблять респонденти саме авторські казки В. О. Сухомлинського, адже існує розмаїття казок різних авторів і народів. На запитання ми отримали такі відповіді (табл.3.7).

Щоб вивчити значення і вплив казок на учнів, ми поставили питання: "Як ти вважаєш, чи впливають на тебе казки В. О. Сухомлинського?" (Табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Результати вивчення впливу на учнів казок В. О. Сухомлинського

Зміст запитань до учнів		м. Житомир				м. Нов.-Волинський				м. Львів			
		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.	
		АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%
Дуже впливають	ЕГ	36	20,6	12	5,2	40	37,4	21	17,7	76	36,6	45	18,5
	КГ	35	9,7	13	4,1	39	8,6	20	3,9	75	19,8	44	8,7
Впливають	ЕГ	58	32,7	43	18,3	35	33,7	63	50,5	20	10,4	42	17,8
	КГ	59	15,3	43	12,8	34	7,8	62	11,4	19	5,3	41	7,9
Не задумува(лась) вся	ЕГ	6	3,6	45	18,6	25	23,2	16	13,3	3	1,3	12	5,0
	КГ	5	1,6	44	12,5	24	5,1	15	3,2	4	1,2	11	2,2

Результати відповідей засвідчують, що варіант "впливають" і "дуже впливають" обрали 94 % дітей зі шкіл м. Житомира, 75 % учнів м. Новоград-Волинського і 96 % школярів початкових класів м. Львова. Високий відсоток відповідей учнів 6-7 класів відповідно: м. Житомира – 55 %, м. Новоград-Волинського – 84 %, м. Львова – 87 %.

Казка, як наголошував В. О. Сухомлинський, має різні виміри. Це і засіб для релаксації й пізнання світу, і виховання цінностей, які є духовними орієнтирами тощо. Ми поставили перед учнями початкових класів і 6-7-х класів запитання: "Чим є для вас казка?". Дослідження проводили в ліцеї № 25 м. Житомира і НВК смт. Делятин Івано-Франківської області. У результаті опитування нами отримані такі відповіді (табл.3.9).

Таблиця 3.9

Результати відповідей школярів на запитання, чим є для них казка

Зміст запитань до учнів		м. Житомир, ліцей № 25				сmt. Делятин, НВК			
		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.	
		АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%
Казки як розважальний засіб	ЕГ	21	35,7	13	31,2	5	17,8	5	15,1
	КГ	9	34,0	10	34,2	2	16,9	2	15,7
Як процес пізнання світу	ЕГ	37	66,6	17	41,5	15	53,5	22	62,0
	КГ	17	67,1	12	42,3	7	52,9	8	61,4
Казки закликають любити людину	ЕГ	5	8,7	7	17,1	11	39,3	5	14,2
	КГ	3	11,0	5	18,1	6	40,2	2	13,8
Не задумував(лась)вся	ЕГ	4	7,4	3	7,4	-	-	3	8,2
	КГ	2	6,9	2	6,1	1	2,6	1	9,1

Як бачимо, в житті учнів початкової школи та підліткового віку казка є основним засобом не тільки пізнання світу, але й виховання духовних цінностей. Саме в цей час дитина пізнає світ через почуття. Значно меншою роль казки як засобу релаксації. І це цілком зрозуміло, бо казка не є суто розважальним заходом, як цього набувають інші жанри.

Аналізуючи духовні цінності в жанрі казки через призму категорій загального, одиничного й особливого, ми поставили запитання респондентам: "Що захоплює тебе в казках В. О. Сухомлинського?". Було отримано такі відповіді (табл. 3.10).

Вивчаючи відповіді дітей, приходимо до висновку, що такі духовні цінності, як доброта і справедливість (а надто остання), більше визнаються дітьми, порівняно з такою цінністю, "відповідальність".

**Розподіл відповідей учнів щодо сутнісних характеристик, які викликають
захоплення у казках В. О. Сухомлинського**

Зміст запитань до учнів		м. Житомир				м. Нов.-Волинський				м. Львів			
		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.	
		АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%
Доброта	ЕГ	26	52,0	17	33,3	57	61,2	42	53,1	18	37,5	11	27,5
	КГ	13	52,1	8	31,4	12	60,3	9	52,2	10	38,1	4	26,6
Відповідальність	ЕГ	13	26,0	5	9,8	39	42,0	6	7,6	1	2,1	2	5,0
	КГ	6	27,1	3	10,1	8	41,3	1	7,2	1	1,9	1	5,3
Справедливість героїв	ЕГ	8	76,0	38	74,5	64	69,0	51	64,5	33	68,8	24	60,0
	КГ	18	75,8	19	76,0	13	65,0	11	66,1	17	66,2	9	58,3

Такий вибір можна пояснити особливостями сприйняття дітьми оточуючого світу. Як ми зазначали, до 10-річного віку в дитини домінує емоційне сприйняття, тоді як на межі підліткового і юнацького віку – раціональне. Поняття доброти і, особливо, справедливості є домінуючою чуттєвою функцією правої півкулі головного мозку, тоді як поняття відповідальності охоплює широкий спектр пізнавального процесу. Тут зосереджені правові, моральні, політичні, культурологічні тощо аспекти. Їх розуміння вимагає спеціальної підготовки з різних галузей знань, що є непосильним не тільки для дітей молодшого шкільного віку, але й підлітків – учнів 6-7 класів.

Розглядаючи цей феномен через призму принципів природовідповідності і культуровідповідності, можна сказати, що висловлюючись кантівськими поняттями "речі в собі", що з часом, у процесі опанування шкільним матеріалом у старших класах, вони стануть "речами для нас", тобто осмисленою, пізнаною всебічно духовною цінністю. В. О. Сухомлинський з особливою силою наголошував, що ми повинні не тільки бачити людину такою, яка вона є, але й проектувати розвиток її інтелекту, духовної культури в майбутньому [251, с.

449].

Наші висновки стосовно того, що саме справедливість як вираження емоційного сприйняття дій людини є центральною цінністю, знаходимо у відповідях дітей, які відображені в таблиці. На питання, яким казковим героєм уявляють себе учні, ми отримали такі відповіді (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Відповіді учнів на питання, яким казковим героєм вони себе уявляють

Зміст запитань до учнів		м. Житомир				м. Нов.-Волинський				м. Львів			
		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.	
		АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%
Мужнім	ЕГ	16	32,0	7	13,7	46	40,8	16	20,0	13	27,0	6	15,0
	КГ	18	33,4	3	12,8	8	39,7	3	20,0	7	28,2	2	13,6
Справедливим	ЕГ	36	72,0	37	73,1	64	57,0	31	40,5	98	58,4	23	57,5
	КГ	18	73,1	19	75,2	11	56,8	7	41,0	15	58,1	9	58,0
Благородним	ЕГ	15	30,0	45	29,4	38	34,4	12	16,4	9	18,8	3	7,5
	КГ	7	30,1	8	30,2	7	32,9	3	17,2	5	18,2	1	7,7
Відповідальним	ЕГ	13	26,0	11	21,0	57	61,0	15	26,5	9	18,8	11	27,5
	КГ	6	25,4	5	21,2	12	61,3	4	25,2	5	18,0	4	27,1

Як бачимо, показники таблиці 3.11 переконливо свідчать, що поняття справедливості у всіх респондентів 3-4-х і 6-7-х класів м. Житомира, м. Новоград-Волинського та м. Львова набуває більшої значущості аніж інші характеристики.

Великого значення учні початкової школи і підлітки надають такій цінності, як "добро". Воно є своєрідною цементуючою категорією в педагогічній палітрі казок. Так на питання анкети, про які якості йдеться у казках, учні 3-4-х та 6-7-х класів у школах м. Житомира, м. Новоград-Волинського та м. Львова дали такі відповіді (табл. 3.12).

**Розподіл відповідей школярів щодо ціннісних якостей, які
схвалюються у казках**

Зміст запитань до учнів		м. Житомир				м. Нов.-Волинський				м. Львів			
		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.	
		АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%
Доброта	ЕГ	38	76,0	31	31,4	58	62,3	41	52,3	17	35,0	14	36,4
	КГ	18	73,4	10	62,3	12	61,9	47	51,9	6	36,4	6	37,7
Непримиримість до зла	ЕГ	14	28,0	49	80,4	31	33,3	25	31,3	22	46,0	14	35,2
	КГ	7	30,3	20	81,4	7	32,8	24	30,0	10	39,7	6	35,1
Відповідальність людини за свої вчинки	ЕГ	10	20,0	14	27,5	33	35,8	31	38,5	18	16,7	14	36,3
	КГ	5	21,2	15	28,1	7	32,6	31	38,8	4	17,1	6	37,5
Патріотизм	ЕГ	13	26,0	17	33,4	44	47,2	39	49,5	18	36,1	8	20,8
	КГ	6	26,5	8	34,2	10	48,1	40	50,1	9	35,6	20	20,0

Тут поняття "добро" введено в інші питання, воно пронизує їх зміст. Так, наприклад, 80,4 % респондентів 6-7-х класів м. Житомира відповіли, що в казках їх захоплює боротьба добра зі злом. Тут добро зіставляється зі злом і саме себе виокремлює, хоч і не є присутнім у питанні (не випадково найближчою категорією в протиставленні є добро і зло).

Учениця колегіуму м. Новоград-Волинського Юля Ньюкало написала: "Мені дуже подобаються казки В. О. Сухомлинського, і подобаються тому, що вони відображають боротьбу добра зі злом, відповідальність людини за свої вчинки, любов до рідного краю... В його творах головними героями є не тільки люди, але і звірі. Це розмаїття образів допоможе дитині відчувати все, що є у світі, бо не всюди можна побачити щедрість і жадібність, радість і смуток, вірність і зраду, велич учителів або їх жалюгідність. Коли читаєш В. Сухомлинського, то захоплюєшся так, що важко відірватися".

Центральним мотивом казок В. О. Сухомлинського є добро, боротьба добра зі злом тощо. З метою вивчення думки дітей стосовно висвітлення цієї норми в

казках павлиського вчителя, ми провели відповідне дослідження. Так на питання, про що твори В. О. Сухомлинського, учні дали такі відповіді:

Таблиця 3.13

Результати опитування учнів щодо змісту творів В. О. Сухомлинського

Зміст запитань до учнів		м. Житомир				м. Нов.-Волинський				м. Львів			
		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.	
		А	%	А	%	А	%	А	%	А	%	А	%
Про боротьбу добра і зла	ЕГ	26	52,0	16	51,2	39	42,1	20	25,5	20	27,3	20	50,1
	КГ	12	50,1	13	53,0	7	40,8	4	26,0	7	26,6	8	48,0
Про відповідальність за свої вчинки	ЕГ	17	34,0	15	30,1	48	52,2	30	38,1	27	56,0	11	27,3
	КГ	7	30,6	7	29,0	10	50,0	6	37,0	14	54,2	5	28,0
Про працю	ЕГ	13	26,0	13	52,0	49	53,0	10	13,1	7	14,2	2	5,7
	КГ	6	24,8	13	53,0	10	51,1	2	12,0	4	15,1	1	7,0
Про природу	ЕГ	11	22,4	21	41,0	34	37,0	27	34,1	27	56,0	7	17,1
	КГ	6	23,0	10	41,0	8	36,0	5	30,0	13	52,9	2	15,4
Про взаємини між дітьми і дорослими	ЕГ	20	40,4	5	10,0	41	44,0	3	35,0	3	6,3	2	5,1
	КГ	10	42,0	2	8,4	8	41,2	2	33,2	2	7,0	1	4,4

Дані опитування засвідчують, за найбільшу кількість виборів таких тверджень, як боротьба добра і зла та відповідальність людей за свої вчинки.

Визначені нами межі рівнів сприйняття казок В. О. Сухомлинського учнями початкової школи дають підстави стверджувати, що в варіантах відповіді "Про боротьбу добра і зла" та "Про відповідальність за свої вчинки", результати в середніх школах м. Житомира та м. Новоград-Волинського мають високий і середній показники. Дещо нижчий показник результатів відповідей школярів у варіанті "Про боротьбу добра і зла", але показник ЕГ 52 % та КГ 50,1 % відповідей учнів 6-7-х класів – майже на рівні високого відсотка в школах м. Житомира і м. Новоград-Волинського.

З метою об'єктивізації відповідей ми поставили питання дещо в іншому

ракурсі: "Що подобається тобі в казках В. О. Сухомлинського?". Результати відповідей були такими (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

**Результати відповідей учнів на питання,
що подобається їм у казках В. О. Сухомлинського**

Зміст запитань до учнів		м. Житомир				м. Нов.-Волинський				м. Львів			
		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.	
		АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%
Боротьба добра і зла	ЕГ	30	60,0	12	24,2	29	31,1	25	32,1	13	27,0	20	50,4
	КГ	14	58,5	6	25,2	6	30,0	5	31,3	7	26,0	8	51,2
Відповідальність людей за свої вчинки	ЕГ	24	48,1	14	26,2	46	49,2	48	61,1	27	56,0	10	26,1
	КГ	12	50,1	7	27,0	10	48,0	11	62,2	14	54,1	4	25,3
Патріотизм героїв казки	ЕГ	9	18,2	14	28,0	34	37,1	28	34,5	4	9,0	6	20,3
	КГ	4	17,3	7	26,5	8	38,2	27	32,5	3	10,2	3	19,2
Заклик до доброго, світлого	ЕГ	10	20,2	17	34,4	44	47,1	20	26,2	8	17,1	14	35,0
	КГ	5	21,2	9	35,0	9	46,2	8	15,9	5	18,1	5	32,9
Зв'язок з життям	ЕГ	9	18,0	10	20,3	48	51,0	20	25,0	10	25,5	5	13,6
	КГ	5	20,2	5	19,5	10	49,3	4	24,3	4	24,1	2	13,0

Враховуючи вищенаведені показники, приходимо до висновку, що в учнів початкових класів м. Житомира, м. Новоград-Волинського та учнів-підлітків м. Львова домінує середній рівень усвідомлення сутності таких понять, як добро і зло (табл. 3.15).

Дещо невисокий показник сприйняття в казках В. О. Сухомлинського патріотичних цінностей свідомістю дітей можна пояснити тим, що ці цінності вимагають більш абстрактного осмислення, інтелектуальної підготовки, почерпнутої з історії, педагогіки, політології, філософії, етнографії тощо, а з цими дисциплінами учні початкових класів (та й підлітки) ґрунтовно ознайомлюються пізніше.

Рівні усвідомлення учнями змісту понять добра і зла

Зміст запитань до учнів		м. Житомир				м. Нов.-Волинський				м. Львів			
		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.	
		Рівень	%	Рівень	%	Рівень	%	Рівень	%	Рівень	%	Рівень	%
Про боротьбу добра і зла	ЕГ	вис .	52,7	вис .	51,4	сер.	42,6	сер.	25,6	сер.	27,3	вис .	50,7
	КГ	вис .	50,1	вис .	53,2	сер.	40,8	сер.	26,8	сер.	26,5	сер.	48,2
Про відповідальність за свої вчинки	ЕГ	сер.	34,8	сер.	30,8	вис .	52,9	сер.	38,9	вис .	56,2	сер.	27,9
	КГ	сер.	31,9	сер.	29,5	вис .	50,1	сер.	37,1	вис .	54,7	сер.	25,5

Варто зазначити, що такі духовні цінності, як доброта, чуйність, відповідальність тощо, пронизують казковий доробок видатного педагога. Відтак, ми поставили питання, які риси своїх вихованців прагнув бачити В. О. Сухомлинський. Нами одержані такі відповіді (табл.3.16).

Таблиця 3.16

Розподіл відповідей учнів щодо того, які риси своїх вихованців прагнув бачити В. О. Сухомлинський

Зміст запитань до учнів		м. Житомир				м. Нов.-Волинський				м. Львів			
		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.		3-4 кл.		6-7 кл.	
		АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%	АЗ	%
Доброта	ЕГ	33	66,1	33	65,1	59	63,3	51	65,0	32	67,2	25	63,2
	КГ	15	64,6	16	65,0	13	64,3	11	64,4	17	65,0	10	63,0
Чуйність	ЕГ	20	40,3	18	35,5	42	45,0	27	34,0	21	43,0	14	35,0
	КГ	10	41,2	9	36,3	10	49,2	8	35,0	13	40,3	6	36,1
Працьовитість	ЕГ	31	62,2	24	34,5	57	61,0	51	34,0	21	54,2	10	26,1
	КГ	14	60,1	8	33,2	13	66,2	5	32,4	14	56,3	7	35,0
Відповідальність за свої вчинки	ЕГ	17	34,4	18	36,0	29	31,5	28	36,3	17	35,0	13	32,4
	КГ	18	35,2	8	32,0	6	32,0	6	33,3	9	34,0	6	35,5

Аналізуючи відповіді учнів початкових класів і підлітків, можна зробити висновок, що у визначенні ними поглядів В. О. Сухомлинського на виховання духовних цінностей має домінувати такі характеристики, як "доброта" і "працьовитість", дещо нижчу кількість виборів отримані якості "чуйність" і "відповідальність за свої вчинки".

Таблиця 3.17

**Ставлення учнів до казок В. О. Сухомлинського до та після
формульованого етапу експерименту (у відносних частотах)**

№ п/п	Твердження	До експер. ЕГ	До експер. КГ	Після експер. ЕГ	Після експер. КГ	Різні від частот після експер.
1	Мені дуже подобаються казки В. О. Сухомлинського	0,33	0.35	0.56	0.44	0.12
2	Я люблю казки патріотичного жанру	0.21	0.19	0.47	0.33	0.14
3	Я люблю казки соціально-побутового жанру	0.16	0.17	0.41	0.22	0.19
4	Я пізна(ла)в казки педагога завдяки школі	0.21	0.23	0.49	0.32	0.17
5	Я полюб(ла)в казки завдяки батькам	0.23	0.21	0.46	0.28	0.18
6	Я випадково захопи(лась)вся казками В.О. Сухомлинського	0.27	0.26	0.63	0.46	0.17
7	Я люблю казки про рідну природу	0.19	0.17	0.48	0.26	0.22
8	Казка – це процес пізнання світу	0.32	0.34	0.66	0.51	0.15
9	Казки закликають любити людину	0.23	0.21	0.52	0.41	0.11
10	Казки В. О. Сухомлинського виховують доброту	0.16	0.18	0.46	0.24	0.22
11	Казки В. О. Сухомлинського допомагають ставати більш відповідальним	0.26	0.25	0.58	0.34	0.24
12	Казки В. О. Сухомлинського допомагають бути більш справедливим	0.39	0.41	0.73	0.52	0.21
13	Казки В. О. Сухомлинського розповідають про добро	0.17	0.19	0.61	0.32	0.29
14	Казки В. О. Сухомлинського розповідають про боротьбу зі злом	0.24	0.22	0.51	0.34	0.17
15	Казки В. О. Сухомлинського виховують любов до свого народу та країни	0.19	0.20	0.58	0.39	0.19
16	Казки В. О. Сухомлинського виховують любов до праці	0.22	0.21	0.62	0.41	0.21

Повторне вивчення рівнів усвідомлення учнями ціннісних характеристик казок В. О. Сухомлинського після формувального етапу роботи (аналіз змісту, театралізація казок, хореографічна інсценізація, ігрові методи роботи, ілюстрування казок тощо) засвідчило позитивну динаміку такого рівня (табл.3.17).

Вивчаючи казкотворчу спадщину В. О. Сухомлинського, ми прийшли до висновку, що казка у школярів початкових класів і підлітків має домінуюче значення порівняно, наприклад, із переглядом дітьми телевізора і захопленням комп'ютером.

До результатів діагностичного вивчення рівня усвідомлення учнями початкових класів ціннісного знання казкотворчого доробку педагога-новатора В. О. Сухомлинського застосуємо математичну перевірку достовірності зрізу. Достовірність отриманих результатів після формувального етапу експерименту перевіримо за допомогою t-критерію Стьюдента.

Означимо статистичні гіпотези:

H_0 – кількість учнів, у яких ставлення до казок В. О. Сухомлинського не змінилося після формувального етапу експерименту.

H_1 – кількість учнів, у яких ставлення до казок В. О. Сухомлинського змінилося у позитивному напрямку після формувального етапу експерименту.

Маємо: $f_e=0,52$; $f_k=0,41$; $n_e=368$; $n_k=173$.

$$1. \quad S_{fe} = \sqrt{\frac{0,52 \cdot (1 - 0,52)}{368}} = 0,026,$$

$$S_{fk} = \sqrt{\frac{0,41 \cdot (1 - 0,41)}{173}} = 0,037.$$

$$2. \quad S_{fe.-fk.} = \sqrt{0,026^2 + 0,037^2} = 0,046.$$

$$3. \quad te. = \frac{0,52 - 0,41}{0,046} = 2,39.$$

$$4. \quad k = 368 + 173 - 2 = 539.$$

$$5. \quad t_e = (0,52 - 0,41) / 0,046 = 2,39.$$

$$6. k=368+173-2=539,$$

$$2,39 > 1,93 (t_{\text{екс}} > t_{\text{кр}}) \text{ для } p \leq 0,05.$$

Отже, H_0 – відхиляється. Приймається H_1 . Кількість учнів, у яких ставлення до казок В. О. Сухомлинського набуло позитивної динаміки для $p \leq 0,05$.

Оцінка кожної ознаки проводилася за 5-бальною шкалою. Бал 5 – означає наявність ознаки на високому рівні, 4 – на достатньому, 3 – на середньому, 2 – на низькому, 1 – дуже низькому.

Достовірність отриманих результатів після формувального етапу експерименту вже перевірено за допомогою t-критерію Стюдента.

Визначимо статистичні гіпотези:

H_0 – кількість учнів, у яких ставлення до казок В. О. Сухомлинського не змінилося після формувального етапу експерименту.

H_1 – кількість учнів, у яких ставлення до казок В. О. Сухомлинського змінилося у позитивному напрямку після формувального етапу експерименту [176].

Сьогодні й творча спадщина В. О. Сухомлинського, і його авторські казки в нових історичних умовах демократичної незалежної України набувають нового ціннісного осмислення. Це відродження йде за двома напрямками. Перший – інсценізація казкових сюжетів у хореографії, кіноіндустрії, в драматургії та введення їх у художню творчість тощо. Ми є свідками того, як казки займають домінуюче місце у виховній і позакласній роботі вчителів початкових класів, у програмах телебачення і т.д. Другий – це, як слушно зазначають українські вчені Г. Васянович і В. Онищенко, утвердження творчості В. О. Сухомлинського в ноологічних вимірах [42, с. 11-12].

Сучасна людина, як наголошує О. Сухомлинська, має глибоку потребу мати ідеали, які є основою її життя. Як справедливо зазначає донька видатного українського педагога і наголошують вже згадані нами Г. Васянович і В. Онищенко, оскільки кількість цінностей обмежена для сприйняття й

усвідомлення особистістю людини, то великою теоретичною проблемою є залучення дитини до цінностей, що мають універсальне значення, абсолютний і об'єктивний характер і, що найважливіше для виховання, позитивну спрямованість. Ноологія, як переконливо доводять Г. Васянович і В. Онищенко, органічно об'єднує виділені О. Сухомлинською універсальні цінності людського життя: діяльність, свободу, волю, справедливість, сміливість, правдивість, щирість, любов до ближнього, патріотизм, відповідальність, відданість тощо [42, с. 11].

Чим більше і глибше відбувається процес демократизації українського суспільства, тим більше йде затребування духовних цінностей, центром яких для учнів початкових класів є казка.

3.2. Ціннісний потенціал змісту казок В. О. Сухомлинського у навчанні молодших школярів

У державних документах визначається сучасний зміст виховання як науково обґрунтована система загальнокультурних і громадських цінностей та відповідна сукупність соціально значущих якостей особистості. Система цінностей і якостей особистості розвивається і виявляється через її власне ставлення.

Сьогодні набула системності й масштабності діяльність освітян України щодо наукового вивчення і практичного впровадження ідей видатного педагога В. О. Сухомлинського. Літературна спадщина павлівського педагога – його казки, есе, оповідання, як зазначає академік О. Я. Савченко, Голова Української асоціації Василя Сухомлинського, віце-президент НАПН України, широко подані в нових підручниках з мови і читання ("Читанка" 1, 2, 3, 4 класи), у підручниках "Я у світі" та у вивченні інтегрованого курсу "Я і Україна" (3-4 класи), з етики для початкової школи, підручнику для 5-го класу "Основи християнської етики". Створено ряд Програм для середньої загальноосвітньої школи [168] (додатки Б.1; Б.2; Б.3; Б.4). Важливе значення має календарне планування, яке складене відповідно до чинних *"Навчальних програм для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1-4 класи" (2011 р)* та підручників для

1-4 класів. Програма вивчення літературних творів підібрана за підручниками М. Вашуленка, О. Вашуленка [109], О. Савченко [110; 111; 112].

Засвоєння дитиною навколишнього світу починається вже з перших років її життя, але особливо активним воно є останні роки перебування в дитячому садку і в початковій школі. Початкова школа – загальноосвітній навчально-виховний заклад для дітей, що дає початкову освіту – елементарні знання з рідної мови (вміння читати і писати), математики, а також про природу й суспільство. По-перше, в цей період життя дитини саме казки є для учнів початкових класів вікном у світ, формуючи їх здатність через єдність гносеологічного, онтологічного холістичного охоплення навколишнього середовища. По-друге, загальна підготовка школяра початкових класів є достатньою для вироблення чіткого уявлення про ціннісні орієнтації, усвідомлення поняття про добро і зло, гідність, справедливість, відповідальність, патріотизм, свободу тощо. У наступних класах зміст цих понять глибше раціоналізується і набуває як високої абстракції так і конкретизації.

З плином часу ми не віддаляємося від Василя Сухомлинського, бо його книжки і приклад подвижницького життя дедалі глибше і переконливіше розкривають сучасникам у різних країнах прогностичність думок педагога, зміцнюють переконання, що майбутнє суспільства тільки за гуманною особистісно зорієнтованою школою [202, с. 11-12].

Як свідчать останні дослідження в царині історії, філософії, педагогіки, постійно і нерухомо розвиток суспільних відносин у більшості країн світу незмінно веде до глобального висновку: людська особистість потребує більше уваги до себе. Тому педагогічний процес має постійно і всебічно враховувати природу особистості, її своєрідний внутрішній світ, її потреби, інтереси. Тож не випадково цій справі видатний педагог Василь Сухомлинський присвятив усю свою творчу діяльність, усе своє життя. Його ідеї звучать сьогодні особливо актуально, тому що нинішня епоха поставила в центрі життя Людину, а це було основним смислом педагогіки видатного Учителя. Коли в 1970 р. В. О. Сухомлинського не стало, інтерес до його творчості не зник, а навпаки

проявився з більшою інтенсивністю. Цьому сприяло те, що школа потребувала докорінних змін, учителі шукали шляхи виходу з кризової ситуації й у пошуках зверталися до напрацювань педагога В. О. Сухомлинського. Повсякденна, клопітка праця, аскетичний спосіб життя, попри всю його популярність, високі моральні якості, які накладалися на його творчість, викликали великий інтерес до педагога. У педагогічній спадщині павлиського педагога сучасна школа знаходить відповіді на питання, пов'язані з прилученням учнів до естетики оточуючого середовища, вчителі керуються ідеями В. О. Сухомлинського про роль мовлення в розвитку особистості дитини, виховання гуманістичних поглядів, любові до Батьківщини тощо [345, с. 164; 371, с. 2]. Як зазначає А. Розенберг, виховна система видатного педагога склалася в результаті тривалого колективного експерименту в природних умовах [195, с. 11-12].

Зауважимо, використовуючи педагогічну спадщину В. О. Сухомлинського, варто пам'ятати, що вона є холістичною виховною системою, спрямованою на керування гармонійним розвитком особистості та всебічне звеличення Людини. Тому не випадково видатний педагог фундаментом педагогічної системи розглядав організацію інтелектуального життя дитини як серцевини її духовного світу [195, с. 19].

Варто зазначити, що коли ми пов'язуємо педагогічну спадщину павлиського новатора з сучасною реформою освіти, кардинальною зміною філософії освіти, то маємо на увазі його погляди на роль школи, учителя в царині виховання і навчання.

Видатний педагог, говорячи про школу, про вчителя, передусім ставив завдання сформувати особистість дитини, дати можливість використати її внутрішній природний потенціал. Розбудовуючи українську систему освіти, ми маємо пам'ятати про це. В. О. Сухомлинський постійно наголошував, що висока педагогічна культура, яку він культивував, є необхідною запорукою успіху.

Численні психологічні дослідження доводять, що дитина чутлива до добра і зла, до правди і фальші. Саме стратегія добра повинна бути абсолютним орієнтиром у формуванні особистості на кожному її віковому етапі. У зв'язку із

цим Василь Олександрович наполягав, щоб уже маленька дитина розуміла і серцем відчувала, що кожен її крок, кожен учинок відбиваються на духовному житті того, хто перебуває поруч із нею: товариша, батька, матері, вчителя, зовсім незнайомої, "чужої" людини [196, с. 5]. Утвердження гуманізму, за В. О. Сухомлинським, – це утвердження почуття любові, яке є найсвятішим у людському світі. Саме воно становить духовний стрижень людини.

Дбаючи про розвиток освіти, про високу культуру в нашій державі, ми маємо пам'ятати пророчі слова Василя Сухомлинського, що школа – це духовна колиска народу, чим більше піклування про свою колиску виявляє народ, тим блискучіше його майбутнє [196, с. 5]. Справжній учитель на кожному уроці, як зауважує С. Сивак, має прагнути пробудити творчу уяву школярів, дати поштовх їхній думці, вчити логічно, самостійно міркувати [222].

Авторські казки В. О. Сухомлинського мають неоціненні можливості щодо виховання ціннісного ставлення дитини до власного "Я": самоповага, скромність, вимогливість, самокритичність, гордість, товариськість, справедливість тощо [379]. Читаючи повчальні казки й оповідання педагога, діти надихаються бажанням працювати, надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує, стають вимогливішими до себе та відповідальнішими за результат особистої чи колективної праці.

Завдяки творчій спадщині педагога В. О. Сухомлинського, за словами Р. Малиношевського, формується цілісне виховне середовище, яке є могутнім осереддям поглядів і дій людини [160].

Відома дослідниця педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського О. Савченко визначає такі художні особливості оповідань, казок, етюдів видатного педагога: а) майже в усіх творах сюжет дуже чіткий, читач може відразу зрозуміти, де, коли і як відбувається подія, скільки дійових осіб, хто вони; б) основою сюжетів є опис короткотривалих ситуацій спілкування і взаємодії між дітьми, дитиною і батьками, учнями і вчителями, між казковими істотами тощо, в процесі якого постає значуща морально-етична або пізнавальна проблема; в) націленість сюжету на таку проблемність часто підказують

заголовки текстів; г) моральна ідея не завжди визначається автором у тексті, вона є прихованою, її сутність мають виявити читачі самостійно "у діалозі" з автором [203, с. 443]. Саме тому привертають увагу вчителів, вихователів, авторів підручників художні твори В. О. Сухомлинського, які є справжньою абеткою моральної культури дитини [354; 355; 362]. Зі змістом деяких казок та оповідань діти знайомляться на заняттях у дошкільних закладах, а також на уроках читання в початковій школі. Варто зауважити, що в підручники з читання для 1-4-х класів включено двадцять два твори (казки, оповідання, легенди) В. О. Сухомлинського, які сприяють вихованню в дітей найкращих людських якостей та почуттів, формують перші навички взаємин між однолітками, вчать із повагою ставитися до старших.

Усі художні твори, написані видатним педагогом, спонукають школяра до глибоких моральних роздумів, аналізу вчинків героїв творів, а також власної поведінки. У зверненні до дітей В. О. Сухомлинський писав, що не треба завдавати своїми вчинками, своєю поведінкою болю, кривди, турботи, тяжких переживань іншим людям. Треба уміти підтримати, допомогти, підбадьорити людину увагою, добрим словом, емпатією.

В. О. Сухомлинський написав близько 1500 авторських казок і оповідань. Їх актуальність за майже 60-70 років не затьмарила, а навпаки з кожним роком висвічує новими гранями.

Зауважимо, що на сьогодні казковий доробок інших казкарів безкінечно різноманітний. Це казки-поеми, казки-новели, казки-оповідання, казки-легенди, казки-перекази, казки-алегорії, казки, наближені до притч, байок, ліричних віршів, навіть казкові епопеї [200, с. 231].

У казках українських письменників, що представлені у "Читанках", тематика дуже різноманітна. Учні читають казки І. Франка, Л. Українки, О. Пчілки, М. Підгірянки, М. Трублаїні, Л. Костенко, Ю. Ярмиша, О. Буцень, А. Дімарова, О. Зими, В. Скомаровського, В. Нестайка, М. Слабошпицького, І. Калинця [200, с. 231]. З поміж них, своєю своєрідністю вирізняються авторські казки В. О. Сухомлинського. Вони, як вже зазначалось, аналізовані через призму

категорій загального, особливого, одиничного, є *особливим*. У цих казках індивідуальне виховання з часом (у 7-10 класах) поступається інколи колективному.

Відомо, що найважливішою функцією вивчення читанки у початкових класах є формування в учнів морально-оцінної діяльності, яка передбачає поглиблений аналіз тексту, роздуми щодо мотивів і характеристик дійових осіб.

Уся творчість В. О. Сухомлинського, як дитячого письменника, є своєрідною програмою виховання і розвитку дитини. Кожна казка, кожне оповідання, що включені до підручників, є основою для морально-етичних роздумів, висловлювання учнями власних оцінних суджень, імпульсом для самоаналізу. В останні роки саме за творами В. О. Сухомлинського учителі часто подають описи своїх уроків у журнали, готують відкриті уроки, бо їх сюжети хвилюють і сучасних дітей. Це зумовлено тим, що в цих казках і оповіданнях піднімаються вічні проблеми людського спілкування [200, с. 292].

На уроках в учнів початкових класів, як радить О. Савченко, має домінувати поглиблене розуміння твору В. О. Сухомлинського, проникнення у його підтекст. Тут не повинно бути поспішних висновків, оцінних суджень. Бажано, як вважає науковець, щоб учні самі висловлювали свої міркування, з приводу того чи іншого твору, а в нашому випадку – казки. [200,с. 292].

Зауважимо, що кожна, навіть невелика за об'ємом, авторська казка В. О. Сухомлинського має глибокий зміст. Прикладом може слугувати твір "Деркач і Кріт", а ще – казка "Соловей і Жук", ціннісний зміст якої визначають науковець О. Савченко та учителька початкових класів школи № 10 м. Ніжина В. Божок [27, с. 10; 200,с. 28]. Ця казка – своєрідна філософська притча для дітей – є настановою, у якій утверджуються вічні цінності: у природі все взаємопов'язано, немає поганих і гарних тварин, рослин, усі мають право на життя. Якщо перенести ці думки на наше сьогодення, ще більшою стає їх актуальність. Казка видатного педагога утверджує найважливішу вимогу нашого часу – захист природи і людини від насилля у будь-якій формі. Отже, тематична різноманітність віршованих і розповідних казок, їх художня і виховна цінність

дають основу для організації особистісно значущої читацької діяльності учнів [200, с. 28].

Виховання авторськими казками В. О. Сухомлинського має передусім гуманістичну основу. Тому не випадково стаття І. Сухоярської, вчительки початкових класів школи № 10 м. Києва, так і називається "Гуманізм як основа педагогічної системи В. Сухомлинського". Автор статті наголошує, що концепція виховання особистості В. О. Сухомлинського ґрунтується на положенні про самоцінність людини, її праві на вибір і свободу, гідність як неповторної індивідуальності. Педагог висунув і розвинув концепцію відносної автономії конкретної особистості, її права на вибір, що базується на власній совісті [292, с. 7].

Зазначимо, що проблема формування моральних основ людської особистості в авторських казках В. О. Сухомлинського розглядається крізь призму глибоких людських почуттів та переживань. Вони спрямовані на виклик в душі людини емпатії. Як наголошує відомий житомирський етик М.Тофтул, *емпатія* – це глибоке, майже безпомилкове сприйняття внутрішнього світу іншої людини, її прихованих емоцій і смислових відтінків; емоційна співзвучність з її настроєм, і переживаннями; здатність усієї глибиною своєї душі розуміти(розумом і серцем) цю людину в її інтересах [296, с. 151].

В. О. Сухомлинський своєю літературно-педагогічною творчістю, засобом художнього слова впливав на дітей як тонкий знавець дитячих душ, їхньої психології. Його художні твори, написані для молодших школярів, позбавлені прямого дидактизму. Вони спонукають розум і почуття дитини до аналізу вчинків літературних героїв, до відповідних висновків, викликають бажання наслідувати їх або, навпаки, чинити по-іншому [43, с. 3].

Відомо, що одне з найбільш значущих людських почуттів, яке робить людину людиною, є совість. Непросто сформулювати уявлення про це почуття, розуміння його сутності у молодших школярів. Досягається це поступово, у результаті переживання дитиною різних морально-етичних ситуацій, у яких проявляється її або чиясь совість. Василь Олександрович засобами оповідання-

казки "Як Наталя у Лисиці хитринку купила" дає дітям уявлення про совість у протиставленні з хитрощами, які між собою є несумісними [43, с. 3] (додаток К.22).

Широка і багатобарвна школа мислення, навчання у якій часто відбувалася на природі, під блакитним небом, школа радості В. О. Сухомлинського стала відомою у всьому світі, а його методика виховання серцем, у душі скovorодинської традиції — дороговказом для сучасної педагогіки та майбутніх поколінь [191].

Своєю творчістю В. Сухомлинський виховував молоде покоління національно свідомими українцями. Його гуманістичні заповіді, які висловлені в казках, спрямовані на виховання Справжньої Людини, якій притаманні найкращі якості: висока мораль, гуманістичні ідеали, любов до народу, до Батьківщини [44].

Світлий, теплий, мистецький талант В. О. Сухомлинського дарує дітям початкових класів вічні цінності — загальнолюдського й національного — у найвищих злетах думки й слова, душі й серця. Наголошуємо, що творчість видатного педагога на належному рівні оцінювана і введена до програми початкової школи, однак вважаємо, що і середня школа має долучитися до вивчення високохудожніх творів педагога-новатора В. О. Сухомлинського [44].

На уроках у школярів початкових класів формується національна свідомість через казки Василя Сухомлинського, розвивається національне мислення, оживає національна пам'ять. Адже саме з казки і починається пізнання дитиною таємничого і, на перший погляд, непізнаного, світу природи і суспільного буття. У казках видатного педагога домінують гуманістичні почуття любові до людей, прагнення бути їм потрібним, за будь яких обставин прийти на допомогу [44].

Саме з казкою приходить мудрість життя, яка згодом навчить маленьку людину бути чуйною до чужого горя, доброзичливою з оточуючими та жити в злагоді із цілим світом [122, с. 14]. У казках В. О. Сухомлинського немає "рецептів" від поганих учинків, але вони "лікують" своєю педагогічною спрямованістю, моральністю, гуманністю [122, с. 17].

Душевною теплотою наповнюють маленькі душі зміст праць педагога В. О. Сухомлинського. Прикладом може бути невелике оповідання "Добре слово" в змісті нормативної дисципліни "Основи християнської етики". Десятирічна Оля занедужала і злягла. Лікарі були безсилі, рідні в розпачі, ніщо дівчинці не допомагало. І коли біля ліжечка зібралися всі родичі, двері хати відчинилися і зайшла столітня прабабуся Надія. Взяла Олину ручку в свою зморщену руку та й каже: "Принесла я тобі, моя мила правнучко, один-однісінький подарунок: щире бажання. Одне бажання лишилося у мене в серці – аби ти, моя квіточко, видужала й знову раділа ясному сонечку".

Така могутня сила любові була в цьому доброму слові, що маленьке Олине сердечко забилося частіше, щічки стали рум'яні, в очах спалахнули радісні вогники.

– Ось чого не вистачало Олі для одужання, – сказав дід Панас. – Доброго слова [253, с.164-165] (додаток К.23).

Як ми вже неодноразово зазначали, основною категорією казок В. О. Сухомлинського є добро. Дослідники його творчості зазначають, як наголошує М. Тофтул, що доброта виражається у характері нашого ставлення до людей і навколишнього світу, в тому, що ми залишаємо після себе, у всій своїй діяльності, яка залежить від нас. У наших силах залишити після себе список добрих, гідних для наслідування вчинків і справ чи прояви байдужості, зневаги чи й відвертої злоби однієї до одної чи й рідного народу, рідної землі. Доброта людини, на думку В. О. Сухомлинського, виявляється в повазі до автономії особистості, піклуванні про неї, сприянні її вдосконаленню. І таке ставлення до людей повинно ґрунтуватися на принципах добра, толерантності, милосердя, любові. Він пов'язує сутність добра з безпосередньою діяльністю людини в суспільстві, як "засіб і зброю" в боротьбі людини за торжество справедливості, як діяльність, працю, волю у непримиренності насамперед до зла. Ідею добра В. О. Сухомлинський пов'язував з патріотичним вихованням. Людина стає патріотом, якщо ідея добра стає частинкою її істоти, бо вона невіддільна від думок, поглядів, переконань особистості. Тому він пропонував упроваджувати в

життя дітей "уроки доброти" та "уроки великодушності" [296, с.571].

Зазначимо, що педагогічні, літературні твори видатного педагога відзначаються високим рівнем духовності, демократизмом, гуманізмом, спрямовані на творчий розвиток дитини, сприяють утвердженню пріоритетів загальнолюдських і національних цінностей у суспільстві.

Таблиця 3.18

Система формування ціннісних орієнтацій школярів засобами казок

В. О. Сухомлинського

<i>Казки В. О. Сухомлинського</i>	<i>Напрями процесу виховання</i>	<i>Методи, які використовуються у процесі вивчення казок</i>
1. Скрипка і Місячний Промінь	Виховання справжніх і "симулякривних" (хімерних) цінностей	Пояснення, розповідь, бесіда
2. Віл і Садівник	Виховання працею	Метод стимулювання поведінки
3. Орач і Кріт	Виховання працею, турбота до близьких людей	Метод організації діяльності
4. Кашу варила, дітей годувала	Виховання родинних цінностей	Метод стимулювання поведінки і діяльності
5. Радість Гороблички	Виховання родинних цінностей	Пояснення
6. Чому опадає листя з дерев	Виховання любові до рідної природи	Розповідь, бесіда
7. Вербу зрубали	Виховання любові до живої природи	Бесіда, пояснення
8. Соловей і Жук	Виховання любові до різноманіття світу	Розповідь, бесіда
9. Хризантема і Цибулина	Виховання любові до різноманіття світу	Розповідь, пояснення
10. Легенда про золоте зернятко істини	Виховання цілеспрямованості, бажання досягти мети	Спостереження
11. Жаба і Соловейко	Виховання пошани до рівня освіти, вихованості, системи цінностей	Бесіда, розповідь
12. Пелюстка і Квітка	Засудження гордині, пихатості	Самооцінка, самоконтроль

13. Хвалькуватий черв'як	Виховання іронічного ставлення до пихи і хвалькуватості	Самооцінка, самоконтроль
14. Страшний черв'ячок	Засудження жадібності, скупості	Спостереження
15. Добре слово	Виховання людяності	Бесіда, власний приклад
16. Гірший за гадюку	Засудження зла, несправедливості	Суспільна думка
17. Павутиння	Старе, віджиле, проникаючи в сьогодення, зтягують особу в болото минулого	Суспільна думка колективу
18. Деркач і Кріт	Виховання любові до Батьківщини	Бесіда, розповідь
19. Що найтяжче Журавлям	Виховання любові до Батьківщини, рідного краю	Бесіда, розповідь
20. Бо за морем чужина	Виховання патріотизму, любові до рідного краю	Бесіда, розповідь

Аналіз казкотворчого доробку В. О. Сухомлинського дозволив побудувати систему формування ціннісних орієнтацій його казок (Табл. 3.18).

Відтак, читаючи й оповідаючи казки В. О. Сухомлинського, варто пам'ятати, що успіхам у практичній і творчій науково-педагогічній діяльності сприяло глибоке знання педагогом народної педагогіки. У багатьох своїх творах він радив учителям, батькам брати в користування все цінне, практично-корисне, створене народною педагогікою, і створювати умови морального виховання дітей, які століттями діяли в українських родинах. Знаючи це, В. О. Сухомлинський широко використовував казки, оповідання, приказки і прислів'я, пісні, народні традиції й обряди у повсякденній учительській роботі. Педагог у своїх творах систематично доводив їх доцільність у духовному зростанні учнівської молоді, формуванні особистості людини. У праці "Серце віддаю дітям" він наголошує, що діти розуміють ідею лише тоді, коли вона втілена в яскравих образах. Вагому методичну цінність має теза В. О. Сухомлинського, що казка – благородне і нічим не

замінне джерело виховання любові до Вітчизни. Патріотична ідея казки – в глибині її змісту, створені народом казкові образи, що живуть тисячоліття, доносять до серця і розуму могутній творчий дух трудового народу, його погляди на життя, ідеали, прагнення. Казка виховує любов до рідної землі вже тому, що вона – творіння народу.

На переконання В. О. Сухомлинського, справжнє народження громадянина, мислячої, одухотвореної благородними ідеями людини, трудівника відбувається завдяки тому, що він є сином народу; в ньому, як сонячне світло в краплі води, відбивається його багатовікова історія, його велич і слава, його любов і надія, його нерозривна єдність з тими дорогими серцю куточками, які входять у життя як вічне, незнищенне, незгасне. "Мати, – слушно зазначає павлівський педагог у праці *"Як виховати справжню людину"*, – народжує плоть дитини, Вітчизна народжує її людську, громадську душу" [236, с. 166].

Педагог-гуманіст В. О. Сухомлинський наголошував, що він, як учитель і вихователь, прагнув до того, щоб перекласти в юні серця моральні цінності, створені й завойовані людством протягом багатьох століть, – любов до Батьківщини і свободи, непримиренність до поневолення й гноблення людини людиною, готовність віддати свої сили і життя в ім'я високих ідеалів щастя, свободи людей. "Дуже важливо, щоб високі слова про Батьківщину й величні ідеали, – наголошував він, – не перетворилися в свідомості наших вихованців на гучні, але пустопорожні фрази, щоб вони не знебарвилися, не злиняли, не стерлися від частого вживання. Нехай діти не часто говорять про високі ідеали, нехай ці ідеали живуть у гарячому трепеті юного серця..." [238, с. 218].

Кожен новий день віддаляє нас від того часу, в якому жив і творив В. О. Сухомлинський, але, як це завжди буває, думки і справи видатних людей з часом не тільки не застарівають, не тільки не втрачають свого значення, а стають ближчими, потрібнішими новим поколінням. Так і гуманістична педагогіка В. О. Сухомлинського продовжує активно втілюватися і

розвиватися в житті сучасної української школи [40, с. 46].

М. Вашуленко підкреслює, що постать В. О. Сухомлинського сприймаємо як активного співучасника у вирішенні наших сучасних соціально-педагогічних проблем державної ваги. Тому ще тривалий час він буде залишатися не тільки нашим сучасником, а й сучасником майбутніх поколінь педагогів [43, с. 5].

3.3. Шляхи та перспективи впровадження в навчальний процес початкової школи казок В. О. Сухомлинського

Сьогодні в педагогічній науці доведено, що орієнтація на творчі підходи є світоглядною установкою на сучасну систему освіти і виховання з особливим акцентом на школярів молодшого віку. Саме в цьому віці формуються ті риси, які були закладені дитині в сімейному середовищі, дошкільних закладах. У цей час, як довели психологи, бурхливо розвивається уява дитини, її прагнення пізнати світ у всіх його проявах. Одночасно з уявою, яка часто набирає фантазійних форм, розвивається мова, яка є матеріальною оболонкою думки. Дитина в 6-8 років якісно відрізняється в понятійному осмисленні процесів оточуючого її світу від 3-4-річної [9, с. 3-7]. Для більш швидшого прискорення розвитку розумових дій дитині необхідні яскраві, доступні засоби, які з необхідністю формують категоріально-понятійне мислення, яке в свою чергу дає можливість як на емоційному, так і раціональному рівні визначити, що таке добро, зло, справедливість, відповідальність, свобода, честь, совість тощо. Дитина, як зазначав Гельвецій, у 7-8-річному віці ще об'єктивно не може оцінити світ у всій його багатобарвності, але логіка пізнання сприяє тому, що вона шукає відповіді на питання через призму предметного мислення [60, с. 47].

Учені довели, що молодший шкільний вік характеризується багатою уявою, де чільне місце займають казкові образи. Казки, з якими діти знайомляться, розповіді про боротьбу добра і зла, несправедливість, про захист немічних, про дружбу, перемогу сильних, добрих і мудрих,

викликають почуття радості, душевний відгук. Яскравість образів, емоційність викладу змісту казки захоплюють школяра, він вірить казці й разом з її героями бореться за справедливість, переживає кожен етап боротьби, всією душею бажає перемоги добра над злом. Дитина намагається зрозуміти і взаємовідносини персонажів. Полюбивши одних і зненавидівши інших (злих), вона повинна бути впевненою (з допомогою вчителя), що зробила правильний вибір. Не випадково в казках так чітко визначено, хто "добрий", а хто "поганий" [126, с. 6]. Коли дітям доводиться шукати вихід із складних життєвих ситуацій, вони підсвідомо, а часто і свідомо користуються знаннями, почерпнутими з казок. У казках завжди добро перемагає зло. Казка вчить перемогати зло в ім'я правди і щастя на землі. Вона глибше і зрозуміліше за інші жанри народної творчості розвиває творчу фантазію, вона – початок будь-якого руху. Кожен винахідник майбутньої машини на початку бачить її у своїй уяві, фантазії, й виглядає вона незвично казковою, а вже потім стає справжньою машиною. Ось і виходить, як пише Є. Чеповецький, що винахідник на початку теж казкар [309, с. 3]. Зауважимо, що, попри низку досліджень місця і ролі казки в формуванні світоглядних орієнтирів засобами казки, в українській і зарубіжній літературі маємо в цій сфері недостатньо вивчений пласт культурного напрацювання, що вимагає копіткого дослідження, узагальнення результатів, отриманих цілою плеядою вчених.

Обираючи такий засіб формування цінностей як казка, вихователь повинен мати план, у якому напрямку повинен іти її переказ, на чому особливо акцентувати оповідачеві увагу, як повернути розмову, коли діти не зосереджені на змісті казки чи байдужі до нього [336, с. 374-375].

Дитина, молодший школяр перебувають у багатогранному світі й, передусім, у конкретній родині, середовищі, суспільстві з освітянськими процесами, речами, думками. Це все, залежно від віку дитини, її виховання в сім'ї та школі, має для неї більше або менше значення [212; 218; 130, с. 277-279].

У початковій школі, як вважають сучасні педагоги, не повинно

домінувати лише навчання, залишаючи поза увагою виховання. Знання можна перевірити, відзначити оцінкою. І разом з тим, неможливо виміряти душу, достовірно визначити рівень чесності, порядності, доброти людини [352; 380]. Одним із засобів виховного впливу на особистість, як наголошує С. Сивак, є творчість В. О. Сухомлинського. Слово Великого Добротворця, звернене до дітей, є ефективним засобом формування їхньої духовності, невичерпною криницею життєтворчої енергії особистості [222, с. 34].

Директор В. Деркач зазначає, що вчителі Павлиської школи нагромадили чималий досвід підготовки дітей до самостійного складання казок. Тематика їх досить різноманітна: квіти і рослини, дерева і кущі, тварини і птахи. Початківці працюють не тільки над змістом учнівської казки, а й над збагаченням словникового і фразеологічного запасу школярів. Для колективного складання казки обирається одна спільна тема. Учні з радістю розповідають про те, як вони уявляють основні казкові події, складають кілька варіантів початку і кінця казки. Окремі учні розповідають складені ними казки, інші – доповнюють, удосконалюють їх. Найкращі казки, "знайдені" серед природи, записуються у спеціальні "Павлиські казки" і передаються до педагогічно-меморіального музею В. О. Сухомлинського. Вчителі початкових класів зберігають дитячі казки і тільки на випускному вечорі дарують їх на згадку своїм вихованцям [76, с. 7].

Сьогодні цікаві ідеї та традиції, започатковані видатним педагогом, продовжують *жити і розвиватися* в Павлиській школі. Саме в цій школі ще працюють учителі, які розпочинали свою педагогічну діяльність під керівництвом В. О. Сухомлинського, що накладає на них і нас особливу відповідальність. Сьогодні зусилля всіх учителів школи спрямовані на збереження, творче *впровадження і поширення* ідей видатного педагога.

Ще на зорі своєї педагогічної діяльності, В. О. Сухомлинський підкреслював, що кожна школа, незалежно від місця її діяльності, повинна мати обличчя: свої звичаї і традиції вироблені роками. Багато зусиль докладають учителі початкових класів до того, щоб роки навчання для

наймолодших були справжньою школою радості, як і радив В. О. Сухомлинський. Школа радості існує тоді, як наголошує директор Павлиської загальноосвітньої школи В. Деркач, коли учням цікаво навчатися. А вихованцям початкових класів у Павлиській школі дійсно і цікаво, і радісно, і весело. І це тому, що класоводи, за пропозицією В. О. Сухомлинського, обирають найкращий шлях до сердець малюків через казку, цікаві ігри, музику, дитячу творчість. Найголовнішим джерелом розвитку своїх вихованців учителі вважають природу, тому що серед природи, багатої на живі образи, як вважав Василь Олександрович, легше думається, краще фантазується, швидше добираються слова з найтоншими відтінками [76, с. 6].

Молодші підлітки *продовжують* знайомство з творами педагога В. О. Сухомлинського на уроках етики, формулюють свої власні думки, висловлюють особисте ставлення до матеріалу, який вивчався, оцінюють отримані знання та вміння, ставлять перед собою нові завдання [377]. На уроках школярі розглядають фундаментальні етичні категорії: мораль, добро, зло, совість, гідність, честь, щастя, дружба тощо. Основну увагу зосереджують на таких зовнішніх проявах людської культури, як вихованість, дотримання етикетних норм, правил спілкування, звичаїв, традицій тощо. Учні вчаться оперувати такими поняттями, як моральні цінності людини й суспільства, цінність людського життя, духовність, духовна краса, ідеал, почуття, справедливість, правда, щирість, милосердя, які спрямовані на формування духовної культури учнів.

У творчій спадщині В. О. Сухомлинського казки хоч й імплементовані в його доробок, але їх варто поставити дещо окремо, ніж оповідання, притчі, легенди тощо. Педагогічні казки В. О. Сухомлинського – дивосвіт малят, розкритий очима мудрого наставника, який не повчає дітей, не спонукає чи заохочує їх, він не виголошує сентенцій, а просто йде поруч дітлахами, інколи ніби ще й десь позаду за молодшими школярами, постійно радіючи разом з ними кожному новому спільному відкриттю.

Як зазначають українські науковці, педагогічні казки видатного педагога

В. О. Сухомлинського нібито опосередковано, непомітно зовні, але активно й ефективно виховують у дітей дошкільного і молодшого шкільного віку найкращі людські почуття щирості й любові до всього прекрасного, формують перші навички людяності у взаєминах між юними особистостями [13, с. 340; 327].

Створена В. О. Сухомлинським "Школа радості" мала за мету ввести дітей у світ живої природи, світ спостереження і мислення, дослідити процес розвитку дітей у дошкільному віці. Під впливом педагогіки В. О. Сухомлинського М. Капиніс пише: "Я буду так вводити малюків у навколишній світ, щоб вони кожного дня відкривали щось нове, щоб кожен наш крок був мандрівкою до джерела мислення і мови, до чудової краси природи. Дбатиму, щоб кожний мій вихованець зростав мудрим мислителем і дослідником, щоб кожний крок пізнання облагороджував серце і гартував волю" [118, с. 3].

Про вирішальну роль початкової школи говорять багато, але треба розуміти, що саме в роки навчання у I-IV класах – від 7 до 12 років – відбувається становлення людини. Ні для кого не є секретом, як пише І. Горідько, що саме на ці роки припадає найбільш інтенсивний відрізок людського життя. Дитина в цей період повинна не тільки готуватися до подальшого навчання, накопичувати багаж умінь, щоб успішно навчатися далі. Вона має жити багатим духовним життям [66, с.129].

Як відомо, "Школа радості" видатного педагога спрямована на втілення в педагогічну практику шкіл ідей розвивального навчання, теоретичною розробкою яких займалися такі педагоги, як Н. Бібік, В. Бондар, С. Гончаренко, В. Давидов, А. Заков, Я. Коменський, Г. Костюк, В. Паламарчук, О. Савченко, К. Ушинський та ін. [66, с.129].

В. О. Сухомлинський ставив собі за мету домогтися того, щоб навчання було частиною багатого духовного життя, яке б сприяло розвитку дитини, збагачувало її розум. Не зубріння, а цікаве, різноманітне інтелектуальне життя, що проходить у світі казки, гри, краси, музики, фантазії творчості –

таким повинно бути навчання його вихованців. Школа під блакитним небом виконувала велику методичну роль. Вона вчила педагога відкривати перед дітьми вікно в навколишній світ, і цю науку життя і пізнання вчитель повинен був донести до всіх учнів [66, с.129-130].

В. О. Сухомлинський ділився з учителями своїми думками про "подорожі до першоджерел живого слова" – так він назвав яскраві, короткі, емоційно насичені розповіді малюків про предмети і явища навколишнього світу, які вони бачать своїми очима [356]. Учителі початкових класів за прикладом павлиського педагога почали здійснювати такі самі "подорожі" [66, с. 129-131].

Педагог В. О. Сухомлинський, працюючи з дітьми, переконався, що лише той учитель, який сам добре володіє словесною творчістю, здатний розкрити перед учнями красу живого слова [361]. Праця над творами, казками – це не тільки розвиток, наприклад, мовлення, а й виховання почуттів, це загальнопедагогічна проблема, від вирішення якої залежить розумовий розвиток учнів, багатство їхнього духовного життя. На думку педагога-гуманіста, цю роботу треба розпочинати зі спілкування з природою [170, с. 7]. Діти, милуючись красою, повинні шукати у рідній мові слова, що передають красу навколишнього світу [376, с. 9-12]. У їх думках і почуттях утверджується емоційне забарвлення слова, а без цього, на переконання великого педагога, немає мислення [377; 382; 383]. Робота над розвитком мислення, усного і писемного мовлення у 1-4-х класах потребує особливого вміння і старанності з боку вчителя [373, с. 1-8].

Павлиський педагог вважав, як зазначає О. Новак, що без живої, яскравої казки, яка заволоділа свідомістю і почуттями дитини, неможливо уявити дитячого мислення і мовлення як певного ступеня розвитку людини. Завдяки казці дитина пізнає світ не тільки розумом, а й серцем, відгукується на події та явища навколишнього світу, виражає своє ставлення до добра і зла. З казки черпаються перші уявлення про справедливість і підступність. Казка виховує любов до рідної землі, вона – творіння народу і колыска рідного слова

[353;377, с. 15-16].

Без казки, гри, уявлень дитина не може жити, без них навколишній світ перетворюється на гарну, але все ж намальовану на полотні картину, а казку цю картину оживляє [170, с. 8]. На думку В. О. Сухомлинського, дитина навчиться складати твір тільки тоді, коли кожне слово перед нею – як готова цеглинка, якій заздалегідь приготовлене місце. І діти вибирають ту єдину цеглинку, яка підходить у цьому випадку. Сукупність своєрідних цеглинок, як вважав В. О. Сухомлинський, виводить молодших школярів на вищий рівень складання казок. Педагог наголошував, що казка є тим різцем, який відточує найтонші риси індивідуального мислення кожної дитини і в той же час розкриває дитячі серця назустріч одне одному, творить тонкі інтелектуальні взаємини дитячого колективу.

Як відомо, процес складання казок завершувався в павлівській школі Святом казки, яке проводили наприкінці навчального року. Класні кімнати вчителі та учні переобладнували на кімнату казки, де встановлювали ілюстрації до казок. Наявність великої кількості найрізноманітніших казкових атрибутів для сюжетно-рольових ігор давала змогу дітям перетворювати гру в творчість. Малюки ставали казковими героями, а ляльки в їхніх руках допомагали краще передати думки і почуття. Діти жили у світі казки. Вони не просто повторювали слова дійових осіб, а творили, вносячи в казку гру своєї уяви, фантазії, думки [34, с. 23].

Як зазначає О. Гордійчук, казка не приходить до дитини сама по собі. Казковий світ багатоаспектний, різноманітний, мудрий. Осягнути його учням початкових класів нелегко, тоді як казки вони засвоюють і запам'ятовують напрочуд швидко. Школярам важко осягнути метафоричність жанру, його емоційний підтекст, тобто справжню казку. І саме на це має бути спрямована допомога дорослого. Вона буде дієвою, якщо педагог, ознайомлюючи учнів із казкою, сам відчуватиме її мелодію, особливу інтонацію, забарвлення; співпереживатиме героям, уявлятиме просторову і часову організацію казкових подій, вдихатиме аромат слова і передаватиме його вихованцям за

допомогою міміки, інтонації та ін. Але щоб "увійти" в казку, вчителю самому треба знати її на найвищому рівні: вміти орієнтуватися в складному казковому якісно неоднорідному світі, від якого залежить тип казки, і вибирати відповідні прийоми роботи, щоб допомогти дітям сприйняти своєрідність цього світу. До того ж сьогодні школі потрібен творчий учитель, який володіє методами науково-дослідницької роботи, глибокими знаннями у сфері навчання, розвитку особистості учнів, організації спілкування в навчальній діяльності, вмінням застосовувати інноваційні методи і технології [108, с. 8].

Варто пам'ятати, що молодшим школярам властиві здатність і прагнення не тільки відтворювати, але й придумувати казку чи її кінцівку. І це створює передумову для ефективного виховного впливу через казку, бо читаючи казку, ми породжуємо нову діяльність – творче мислення. Саме учитель В. О. Сухомлинський, як стверджує Г. Бондаренко, створив, обґрунтував і реалізував на практиці систему навчання молодших школярів творчо мислити [35, с. 84]. Казка, що її творить дитина під впливом збудженої фантазії й емоцій, захоплює дитячий розум, уяву, волю, тобто тоді діють усі сфери її духовного життя, а творчість формує саму особистість дитини.

В. О. Сухомлинський говорив, як наголошує Г. Ткаченко, що у подорожах за рідним словом не тільки збагачувалась мова дітей, розвивалося їх мислення. На лоні природи вивчався духовний світ кожної дитини, особливості сприймання і мислення [294, с. 86].

Надзвичайно великих зусиль вимагає від учителя навчання дітей читати. Якою ж майстерністю має володіти педагог, щоб не тільки підтримувати у дітей інтерес до казки, до її читання, а й розвивати його на кожному уроці! На жаль, на уроках нерідко можна почути від учителя: "Читай далі, читай голосніше, читай ще раз...". Це трапляється тоді, коли педагог недостатньо володіє прийомами роботи над змістом тексту [108, с. 15-16].

На думку М. Антонця, В. О. Сухомлинський усього себе подвижницьки віддавав дітям, школі. Тому нині варто більше говорити про його спадщину як про авторську систему гуманістичних поглядів, що вже стали органічною

складовою розвитку сучасної освіти й педагогічної науки в Україні та вдосконалення діяльності школи. Аналізуючи творчу спадщину педагога В. О. Сухомлинського, варто мати на увазі, що він жив і творив у непросту епоху. Він був сином своєї доби, але, на жаль, не всі з його сучасників, як зазначає М. Антонєць, змогли піднятися до розуміння й досягнення істинного сенсу сповідуваних ним гуманістичних ідеалів.

Павлиський педагог створив психолого-педагогічну систему, в якій усе зосереджено навколо дитини-людини. Ця надзвичайно потужна і напрочуд гуманістична педагогіка побудована на утвердженні філософської істини, що освіта, виховання й розвиток людини – це утвердження гармонії розуму і серця, де серцю, за образним висловлюванням Василя Олександровича, належить найніжніша і найтонша мелодія [6, с. 5].

Зауважимо, що ідейною основою для методичної та виховної роботи Чернігівської ЗОШ № 25 стала педагогічна спадщина видатного українського педагога. Учителька цієї школи Т. Каверіна найголовнішим своїм завданням вважає перетворення навчання на радісне для дитини заняття, прищеплення бажання вчитися. "Не раз, перечитуючи твори Василя Сухомлинського, думала про створення таких занять, на яких уроки перепліталися б із святами, звучала б чарівна музика, рідна мова, щоб серця вихованців захоплювалися казкою, національним обрядом, народною піснею та грою", – пише вона [107, с. 37].

Творчість її вихованців почалась із казок і творів-мініатюр видатного педагога В. О. Сухомлинського. Діти створили свою чарівну книгу, в якій зібрали казки, що написані учнями за мотивами казок Павлиського Добротворця. "За мотивами казок В. О. Сухомлинського якось наче з душі з'явилися вірші, які я написала для моїх вихованців, які дуже подобаються дітям" [107, с. 38]. Як приклад можна навести казку "Хризантема і цибулина", де господиня виражає своє захоплення Хризантемою.

Потім жінка нахилилась, вирвала Цибулину, роздивилася й вигукнула:

– Яка гарна Цибулина!

Хризантема нічого не могла збагнути. Вона собі думала: "Невже й Цибулина може бути гарна?" [273, с. 82] (додаток К.24).

У художній формі Т. Каверіна передала взаємодію красивого і корисного, що перегукується з віршем М. Рильського "Троянда і виноград".

На думку педагога М. Вашуленко, у навчальному процесі треба постійно підкреслювати, що творча спадщина В. О. Сухомлинського має холістичний характер. Саме це повинно бути в центрі методичної роботи з вивчення творчості великого педагога. Цілу низку оповідань і казок павлиський педагог присвячує темі філософії життя, місцю кожного у цьому житті на землі. Письменник-педагог дитячими вустами ставить запитання, на які школярам треба шукати відповідь разом із учителем, батьками, своїми ровесниками [43, с. 3].

Художні твори вчителя-новатора спонукають розум і почуття дитини до аналізу вчинків літературних героїв, до відповідних висновків, викликають бажання наслідувати їх або, навпаки, чинити по-іншому [27, с. 8-9].

Для прикладу наведемо методику проведення вивчення авторських казок В. О. Сухомлинського вчителькою початкових класів В. Божок. На її уроці діти не просто читають казки, а й шукають образні вислови, порівняння, зачитують речення, які висловлюють головну думку казки. Учитель пропонує школярам скласти свою казку. Краще, коли учні попрацюють у групах. Кожна група презентує свою казку, а інші учні висловлюють зауваження, побажання, визначають вдало вжиті вислови, речення, вчитель допомагає усунути недоліки [27, с. 12].

Як свідчить методична практика, успішне засвоєння казок здійснюється за допомогою театралізації казкового матеріалу. Вміло подає сценарій свята-театралізації за творами педагога В. О. Сухомлинського вчителька початкових класів Н. Кулібаба, про яку пише вчителька СШ № 3 м. Умань Л. Гуня.

Мета сценарію: розширити уявлення про творчість В.О. Сухомлинського; розвивати артистизм, творчі здібності; виховувати любов до природи.

Для прикладу візьмемо казку "Соловей і Жук".

Дійові особи: Соловей, Жук, Дівчинка, автор.

На сцені декорації – яблуневий сад. Дівчинка сидить на стільчику, уважно читає.

Під спів солов'я говорить автор. Виходить Соловей, проходить гордовито поміж деревами.

Автор: У саду співав Соловей. Його пісня була дуже гарна. Він знав, що його пісню люблять люди. Того й з погордою дивився на квітучий сад, на синє небо і на маленьку дівчинку, яка сиділа в саду і слухала його пісню.

Соловей дивиться на сад, небо, дівчинку. Дівчинка піднімає голівку і заслуховується піснею солов'я. Під фонограму "Пісня солов'я" Соловей виконує пісню з імітацією рухів.

Мою пісню солов'їну

Чують діти у саду.

Прославляю Україну

І природу чарівну:

Віть-віть, тьох-тьох –

Лине пісенька моя,

Віть-віть, тьох-тьох –

Ясне сонечко сія.

Соловей ховається за дерево.

Під фонограму "Добрий жук" вбігає Жук і починає гудіти свою пісню, пробігаючи в таночку садочок. Соловей гордовито виглядає і свистить свою пісню, показуючи, що його пісня краща. Жук, побачивши Солов'я, тягне його танцювати, але той опирається. У цей час Жук запрошує до танцю Дівчинку, автора, і вони разом танцюють. Потім Жук продовжує крутитися біля Солов'я, спонукаючи його до танцю. Але марно – Соловей невдоволений піснею Жука.

Соловей: Припини гудіти. Ти заважаєш мені співати. Твоя пісня нікому не потрібна. Та й краще, Жуче, щоб тебе зовсім не було.

Гордовито позує перед Жуком, показуючи своє презирство і зверхність.

Жук робить здивований вигляд і на крок підступає до Солов'я.

Жук: Ні, Солов'ю. Без мене, Жука, неможливий світ, як і без тебе, Солов'я.

Соловей: Ось краще запитаємо Дівчинку. Вона скаже, хто потрібен людям (*показує на себе*), а хто ні (*відвертається від Жука і гордовито закидає голову*).

Автор: І полетіли Соловей та Жук до Дівчинки.

Соловей і Жук, взявшись за руки, "летять" до Дівчинки.

Соловей і Жук (*разом*): Скажи, Дівчинко, хто потрібен людям, Соловей чи Жук?

Дівчинка стає між Солов'єм і Жуком, уважно дивлячись то на одного, то на іншого.

Дівчинка: Хай собі буде і Соловей, і Жук. Як же можна без Жука? [72, с. 47; 382].

Також гарні результати засвоєння казок дають бінарні уроки, проведені в деяких школах України. Творчість В. О. Сухомлинського, як пишуть вчителька Ю. Рябчук і бібліотекар Н. Сергіна, сповнена любові до дітей і матерів, до природи, до рідного краю. Василь Олександрович учив бачити прекрасне, захоплюватися сонцем, небом, землею, бачити казку [199, с. 29].

Ми поїдемо до казки,

Щоб в оцю чудову мить

Зрозуміти, як прекрасно

Нам на білім світі жить...

Вікторина казок:

1. У якій казці лелеки прощаються з Україною? ("Лелеки прилетіли").
2. Як називається казка, в якій батько дає настанови життя синам? ("Батьківський заповіт").
3. У якій казці тварина співчуває птахові? ("Кріт і Жайворонок").

Як свідчить практика методичної роботи з казками видатного учителя В. О. Сухомлинського, вдалими засобами впровадження казки є не тільки

великі за обсягом вірші, але й вірші в кілька рядків, які подають Ю. Рябчук і Н. Сергіна.

Деркач на батьківщину прилетів,
 Крильця і лапки натрудив.
 Дорога з Африки на північ розстелялась,
 Для птаха рідною землею звалась ("Деркач і Кріт").
 Жив маленький Горобчик,
 Був допитливий він хлопчик.
 Маму він про все питав:
 Про траву, дерева, став,
 Про водицю, землю, пташку
 І малесеньку комашку ("Горобчик і вогонь").

"Казки – це дитинство людства і його мудрість, – зазначає бібліотекар Н. Сергіна. – Читайте і слухайте казки, легенди, пісні, прислів'я, приказки. Вивчайте їх, переказуйте. Нехай вони йдуть світом, нехай живуть серед нас і після нас, хай виховують синів і дочок нашої землі, нашого народу, вчать, як треба по правді жити" [199, с. 30].

На думку вчителя-методиста Української ЗОШ І-ІІІ ст. № 1 Обухівського р-ну Київської обл. М. Кальчук, особливу роль виконує казка при вивченні програмового матеріалу. У названій школі вона вже багато років використовує дидактичні казки як засіб навчання. Так до кожної теми на уроках української мови були створені дидактичні казки. Наприклад, 2-й клас: тема "Мова і мислення" – "Зайчик у школі"; тема "Звуки і букви, алфавіт" – "Як звірі вивчали мову букв", "Алфавітна галявина букв" і т.д. Як бачимо, дослідження Василя Олександровича щодо навчання грамоти сприяють тому, що вчителька вже протягом багатьох років використовує казку в період навчання грамоти, вивчення літер через виплітання їх зі стеблинок трави, малювання на піску, уявлення літер у вигляді певних істот. Використання казки, згідно з вченням В. О. Сухомлинського, сприяє тому, що навчання супроводжується почуттям піднесення, схвилюваності, подиву,

радості творчості [114, с. 9].

Практика роботи з учнями початкових класів у напрямку засвоєння казки свідчить про те, що це засвоєння йде значно глибше і ширше, коли діти перекладають зміст казки з української на іноземну (зокрема, англійську). Наочним прикладом цього може бути досвід учительки Н. Гаврилової (ЗОШ № 2 м. Артемівськ). Як приклад подаємо казку "Як бджілка ночувала в гарбузовій квітці" (додаток К.25), а також текст казки англійською мовою [55, с. 30-31] (додаток К.26).

В. О. Сухомлинський часто запитував себе, що є основним у вихованні, й тут же відповідав: "Єдність процесу навчання і виховання, всебічний розвиток дитини, єдність думки і почуття". Від того, як навесні засієш ниву, залежать і сходи, і проростання колосу, і майбутній урожай. Душа дитини – то своєрідна нива. І засівати її треба вчасно, коли вона жадібно вбирає в себе і насіння, і земні соки, і життєдайне тепло сонця.

Без мислення, без почуття немає дитини, як і людини взагалі. Особи, позбавлені цих якостей, виростають ніби будяччя. Завдання вчителя – прищепити дітям власне бачення світу, навчити їх мислити, відчувати. Адже це і є перший крок до творчості. Це породжує потяг до розумової праці, бажання зрозуміти, осягти те, що ще не зрозуміле.

Зауважимо, що В. О. Сухомлинський не тільки проводив із дітьми уроки мислення, а й виховував естетичні смаки, навчав любити красу, відчувати багатство слова. Що потрібно, щоб відповіді були не сухі, книжні, стандартні, вимучені? Щоб вони вчилися думати, відчувати те, що говорять. Хай це буде розповідь про шлях краплі води, про срібну росу на гілочці чи веселку в небі. Варто вчити дітей і цього. А якщо нема певних зразків, треба творити самому і привчати до цього учнів [55, с. 30-31].

Наведемо наше бачення форм і методів виховання, реалізованих у процесі вивчення казок, які створив видатний педагог (табл. 3.19).

**Форми і методи виховання, застосовані у процесі вивчення казок
В. О. Сухомлинського**

1	Читання казок за ролями; читання ланцюжком
2	Театралізація вибраних казок за завданням учителя (н-д, " <i>Деркач і Кріт</i> ", " <i>Соловей і Жук</i> ", " <i>Хризантема і Цибулина</i> " тощо); театралізація вибраних казок за бажанням учнів
3	Хореографічна інсценізація казок (" <i>Пелюстка і Квітка</i> ")
4	Перевірка рівня знання казок за допомогою використання тестів (додаток В.1)
5	Визначення казок за вибраними цитатами (додаток В.2)
6	Пригадай назву казок В. О. Сухомлинського (додаток В.3)
7	Приготування малюнків до прочитаних казок
8	Використання аудіозаписів казок, слайдів, відеоматеріалів

У колегіумі м. Новоград-Волинського ми зробили хореографічну інсценізацію казки "Пелюстка і Квітка". На сцені гурт Дівчаток-пелюсток 7-8 років захоплено, з посмішкою на обличчях, танцює. Навколо них літають бджоли і джмелі. Нарешті Дівчата-пелюстки скупчуються в єдине ціле, зображуючи квітку. Лише одна Дівчинка-пелюстка відірвалася від колективу і самотійно продовжує танок, привертаючи до себе увагу рухами. Дівчата-пелюстки в квітці продовжують розквітати, радіють сонцю, гукають до себе бджіл, джмелів і танцюють із ними. У цей час самотня Пелюстка здалека дивиться на них. Виходить із лісу Муравлик, дивується, що хвалькувата Пелюстка самотня. А вона сама танцює і з кожним рухом завмирає, втрачає яскравість. Світло поступово вимикається, музика стихає. На сцені темно... Нарешті світло вибухає. Квітка живе всіма барвами, а самотня Пелюстка стоїть осторонь засохла, знебарвлена.

У листі "Виховуйте розум дитини" до болгарського учителя В. О. Сухомлинський писав, що шкільне навчання має один дуже серйозний

недолік, а саме: з тієї хвилини, як дитина сіла за парту, учителі класними стінами, дошкою, зошитами відгороджують її від природи, від лісу і саду, тихої діброви і зеленого луку тощо, а це збіднює світ дитини [381, с. 25].

Розкриваючи методику введення казкового матеріалу в свідомість молодших школярів, В. О. Сухомлинський не тільки сам складав чудові, захоплюючі казочки, а й навчав цього мистецтва своїх колег та учнів. Він постійно наголошував, що казка – це дитяча творчість, властива дитині. Без казки, як він, стверджував, не можна уявити дитинство. Тому першими творчими роботами, які складає дитина в початкових класах, мають бути саме казки про те, що бачить дитина, що її оточує, що вона переживає, що бере близько до серця.

Однак, як наголошує О. Коломийченко, діти ніколи не складуть казку, якщо їх не надихнути на це, якщо на їхніх очах учитель сам її не створить [128, с. 1-2].

Зазначимо, що сучасна педагогіка розглядає В. О. Сухомлинського і його педагогічну спадщину в контексті сучасної дійсності. Величезне значення і *сьогодні, й у майбутньому* має і матиме його літературно-педагогічна творчість [27, с. 1-2].

Необхідно підкреслити, що, з одного боку, ми прославляємо В. О. Сухомлинського, а з іншого – його безцінна педагогічна спадщина ще й досі залишається *невикористаним резервом* для вдосконалення навчально-виховного процесу в школі.

Мабуть, найкращим подарунком В. О. Сухомлинському стало б те, як зазначає український учений О. Коломийченко, якби у найближчий час його педагогічна та методична спадщина була детально вивчена й належним чином використана для модернізації освіти в Україні. І тоді можна було б сказати: ми не канонізуємо видатного педагога В. О. Сухомлинського, він – з нами [128, с. 1-2].

Насамкінець цього підрозділу зауважимо, що вся казкотворча діяльність В. О. Сухомлинського була пронизана філософією для дітей в її гносеологічному й онтологічному вимірах. Нині філософія для дітей, як наголошує донька

видатного педагога Ольга Василівна Сухомлинська – це жива і затребувана педагогіка і практика, яка включає школи і дошкільні заклади, учених-дослідників і вчителів. Вона спрямована на формування рефлексивного, творчого і критичного мислення, усвідомленого прийняття моральних правил і норм, вірців духовної культури, вміння слухати і чути іншого, спілкуватися з іншими, передбачає розвиток мовлення. Усе зазначене вище знаходимо у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського [277, с. 7].

Ідеї видатного педагога були актуальні в його епоху, в нашому сьогоденні та, як свідчить логіка розвитку педагогічної науки, будуть розвиватися широко і всебічно в близькому і далекому майбутті.

Висновки до розділу 3

У розділі розглянуто сучасний стан виховання ціннісних орієнтацій засобами казки у загальноосвітній школі, доведено, що попри сучасні досягнення в сфері науки, техніки і царині культури поряд із новаціями кінця ХХ і початку ХХІ ст. в арсеналі виховних засобів значна роль належить казці. Ренесанс цього жанру став викликом глобалізації й комп'ютеризації, які за останні 30-40 років охопили весь світ, заповнивши людей інформацією і комунікативністю, значно обмеживши духовний світ людини. Поряд із нечуваними перевагами в глобалізації й комп'ютеризації проявилася низка негараздів, до яких людська цивілізація не була готова. І лише казка виявилася найбільш життєздатною, життєстверджуючим феноменом у вихованні духовних ціннісних орієнтацій. Проста за сюжетом, глибока і мудра за змістом, доступна для розуміння, вона своїми настановами захоплює дітей молодшого шкільного віку і підлітків, стверджує в їх свідомості ідеали, які в дорослому віці закріплюються на раціональному рівні, дошліфовуються, добудовуються, систематизуються і тим самим створюють холістичні погляди на світ, на людей у ньому, формують своєрідний імунітет проти негативів сьогоdnішнього урбанізованого світу.

З'ясовано, що казка як один із видів духовної творчості в швидкоплинному цивілізованому світі має майбутнє. Результати соціологічних досліджень учнів засвідчили, що абсолютна більшість молодших школярів (90,2 %) і більшість підлітків (60,3 %) надають перевагу казкам, а не перегляду телепередач і прослуховуванню радіо. Припускаємо, що в майбутньому ситуація мало зміниться, адже людська природа відносно консервативна стосовно змін у свідомості духовних орієнтирів і засобів їх вираження. Казка завжди залишатиметься для дитини вікном у світ.

Визначено ціннісний потенціал змісту казок В. О. Сухомлинського у навчанні молодших школярів.

Обґрунтовано шляхи та перспективи впровадження в навчальний процес початкової школи авторських казок В. О. Сухомлинського, узагальнено

особливості виховання з допомогою казки духовних орієнтирів в учнів початкових класів. З'ясовано, що найбільш ефективними формами і методами виховання ціннісних орієнтацій у процесі вивчення казок педагога В. О. Сухомлинського є: використання вчителями уроків на природі, уроків мислення, складання казок, проведення бінарних уроків, театралізації казкового матеріалу, хореографічні інсценізації казок, проведення конкурсів і вікторин, читання казок за ролями, приготування малюнків на теми улюблених казок, проведення ігор, екскурсій тощо.

ВИСНОВКИ

1. На основі аналізу історіографії проблеми виховання учнів початкових класів засобами казки в творчій спадщині В. О. Сухомлинського визначено провідні ціннісні орієнтації, імплементовані в процес виховання школярів початкових класів, періоду діяльності видатного педагога та сучасної української школи. Розглянуто процес виховання молодших школярів засобами казки як педагогічну проблему. З'ясовано, що близько 1500 казок і оповідань, які складають творчу спадщину В. О. Сухомлинського, розкривають такі найбільш вагомі й дієві ціннісні орієнтації, як гуманізм, добро і зло, гідність, відповідальність, патріотизм, справедливість тощо.

Простежено казкотворчість видатного педагога на кожному з етапів його педагогічної діяльності. На першому етапі – творча діяльність зі створення казок, написаних В. О. Сухомлинським і молодшими школярами під його керівництвом, які оформлювалися у рукописні збірники та випуск перших друкованих збірок його казок. На другому – значними тиражами виходять праці видатного педагога, у тому числі, й нові збірки казок. На третьому етапі видаються збірки казок, спрямовані на формування у дітей відповідних ціннісних орієнтацій, що базуються на філософській рефлексії і науковому світогляді. Педагогічні ідеї в казках В. О. Сухомлинського широко впроваджуються в шкільні навчальні програми, підручники з української мови, читання, етики.

З'ясовано, що ще за життя педагога і до часів незалежності України відбувається розширення сфери досліджень його творчої спадщини. Предметом наукових пошуків дослідників є як праці самого вченого, так і його послідовників. Із 60-х років минулого століття до тепер їх кількість і якість зростає. Виявлено, що дослідники відкривають нові грані творчості педагога в цілому і в сфері використання авторської казки зокрема.

Доведено, що розвиток спадщини В. О. Сухомлинського набуває особливого значення з початку XXI століття: сухомлиністика творчо охопила всі школи нашої держави, з'явилась низка наукових праць, в яких творчі ідеї

педагога набули нового звучання відповідно до умов українського сьогодення, які можна розглядати крізь призму сучасної філософії освіти.

2. У результаті категоріально-понятійного аналізу апарату проблемного поля дослідження: з'ясовано зміст поняття "казкотворчість", "казка", "міф", "байка", "билина", "притча", "легенда", розкрито роль цінностей та специфіку ціннісних орієнтацій у казках В. О. Сухомлинського.

Визначено основні наукові підходи (синергетичний, персоналістичний, герменевтичний, порівняльний, екзистенціальний, аксіологічний), реалізація яких забезпечила всебічне розкриття ролі і місця дидактичних принципів (природовідповідності, культуровідповідності, зв'язку теорії з практикою, принципу свідомості й активності, наочності).

Окреслено основні групи методів, завдяки яким здійснено аналіз виховання ціннісних орієнтацій засобами казки в учнів початкових класів, а саме: методи аналізу спадщини В. О. Сухомлинського в цілому (метод контент-аналізу, метод "відсікання" Оккама); методи, які використовував видатний педагог безпосередньо в своїй творчій діяльності з метою виховання духовних цінностей у свідомості учнів (методи прикладу впливу на учня початкових класів, організації діяльності та поведінки, морального стимулювання поведінки учнів, методи контролю і самооцінки). Обґрунтовано два взаємопов'язаних аспекти казки: релаксовий (розважальний) і навчальний (накопичення знань про різні форми буття).

Доведено, що педагогічний доробок В. О. Сухомлинського сьогодні глибоко вивчають не тільки в Україні, але і далеко за її межами. Особливо актуальними в його творчості є питання формування в школярів гуманістичних ціннісних орієнтацій, які у видатного педагога знаходяться на лінії біфуркації добра і зла.

3. На основі аналізу педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського обґрунтовано методику формування у дітей ціннісних орієнтацій засобами казки. У своїй педагогічній діяльності видатний педагог звертається до педагогічних форм виховання, які характеризуються виразністю, доступністю,

яскравістю, ясністю. Доведено важливість формування ціннісних орієнтацій у свідомості і діях школярів для творчого мислення на лоні природи, екскурсій в ліс, на луки та поля, бесіди в "зелених класах", праці в теплиці, спостереження за природою, що давали багатий матеріал для розвитку мовлення, розширення словникового запасу молодших школярів, їх образного світу. Цей процес знаходив реалізацію як у рефлексивно-мовленнєвій активності дітей у ході обговорення змісту казок, у колективній діяльності школярів щодо організації свята Казки, так і у сфері художнього втілення результатів цієї активності у відповідних збірках педагога та його учнів.

З'ясовано, що педагог-новатор створив та реалізував методику гуманістичного виховання: систему методів організації діяльності (створення педагогічних ситуацій, імплементація добрих справ тощо); виховання словом (засвоєння моральних понять, ціннісних орієнтацій, переконання, створення казкових образів, які спонукають до шляхетних вчинків та відносин); виховання особистим прикладом, що передбачає гуманне ставлення до людей, природи та навколишнього середовища; постійне самовдосконалення та розвиток дитини з метою цілісного виховання особистості.

В. О. Сухомлинський широко використовує казку як ефективний засіб виховання – уроки слова, мислення стосовно сутності явищ природи, "подорожі" до джерел думки, урок розвитку, малюнки дітей, інсценізація казкового матеріалу, формування таких ціннісних орієнтацій, як відповідальність, доброзичливість, справедливість, чесність, гідність, пошана до старших, патріотизм тощо.

4. Визначено виховний потенціал казки в процесі навчання в початковій школі. Наголошено, що процес виховання казкою в творчості В. О. Сухомлинського йде від індивідуально-конкретного до загального, казка пробуджує в учнів початкових класів фантазію, їх особисту причетність до явищ, подій, завдяки чому це стає внутрішнім "Я" людини, її переконаннями. З часом ці переконання набувають логічно-абстрактних форм і стають важливими духовними орієнтирами в усіх сферах життєдіяльності людини.

Підтверджено, що твори, написані видатним педагогом, спонукають школяра до глибоких моральних роздумів, аналізу дій героїв, а також до вияву засвоєних цінностей у власній поведінці. З'ясовано, що виховний процес засобами казки дає позитивний результат тоді, коли він тісно пов'язаний із викладанням предметів духовно-морального спрямування, із традиціями соціуму. Завдання педагогів полягає в тому, щоб застерегти вихованців від впливу негативних факторів на їх фізичний, морально-психологічний розвиток та сформувати холістичну особистість на основі гуманістичних цінностей. З'ясовано, що казки В. О. Сухомлинського для школярів початкових класів мають непересічне значення.

Доведено, що нині набула системності й масштабності діяльність освітян України щодо наукового вивчення і практичного впровадження ідей В. О. Сухомлинського. Зазначено, що ідеї видатного педагога розвивають й упроваджують не лише вчителі Павлиської школи. Таким досвід набув сьогодні планетарного рівня, свідченням чого є наукові праці педагогів країн Європи, Азії, Латинської Америки та інших країн світу.

5. Визначено шляхи імплементації гуманістичного змісту казок В. О. Сухомлинського в навчально-виховний процес початкової школи. Розкрито способи використання казки у теорії й практиці діяльності вчителів і учнів початкових класів з метою визначення духовних орієнтирів, а саме: уроки на природі, уроки мислення, читання художньої літератури, театралізація казкового матеріалу, хореографічне інсценування казкових сюжетів, проведення конкурсів на знання казок та виконання малюнків за тематикою улюблених казок, ігри, екскурсії тощо.

Виявлено, що вся казкотворча діяльність В. О. Сухомлинського пронизана філософією для дітей у її гносеологічному й онтологічному вимірах. Доведено, що сьогодні філософія для дітей – це жива і затребувана педагогікою теорія і практика, яка охоплює школи і дошкільні заклади, учених-дослідників та вчителів. Вона спрямована на формування рефлексивного творчого і практичного мислення, усвідомлення моральних

правил і норм, взірців духовної культури, уміння слухати і чути іншого, а також сприяє розвитку мовлення та навчає спілкуватися з іншими.

З'ясовано, що останні дослідження в царині історії, філософії, педагогіки постійно і динамічно стимулюють розвиток суспільних відносин у більшості країн світу, незмінно ведуть до глобального висновку: людська особистість потребує більше уваги до себе. У зв'язку з цим педагогічний процес має всебічно враховувати природу особистості, її своєрідний внутрішній світ, її потреби, інтереси.

Дослідження не вичерпує проблеми виховання ціннісних орієнтацій школярів молодших класів. На сьогодні ще повною мірою не визначено місце і роль казок видатного педагога з метою формування особистості молодої людини в загальноосвітніх навчальних закладах; численні нові дослідження у цій сфері в недалекому майбутньому розкриють нові аспекти щодо вирішення актуальних завдань педагогічної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аасаама І. Як себе поводити / І. Аасаама. – К. : Вид-во "Молодь", 1974. – 190 с.
2. Азаров Ю. П. Искусство воспитывать : книга для учителя / Ю. П. Азаров. – [2-е изд., испр. и доп]. – М. : Просвещение, 1985. – 448 с.
3. Александрова О. Роль і місце ціннісних орієнтацій у сучасній теорії виховання / О. Александрова // Вісник Запорізького національного університету. – 2012. – № 1 (17). – С. 92-95.
4. Антонєць М. Я. Славетний український педагог-гуманіст / М. Я. Антонєць // Педагогіка і психологія . – 2003. – № 2. – С. 36-44.
5. Антонєць М. Книга В. О. Сухомлинського "Як виховати справжню людину" в контексті діалогу щодо духовно-моральних цінностей / М. Антонєць // Рідна школа. – 2009. – № 8-9. – С. 11-13.
6. Антонєць М. Творча спадщина В. О. Сухомлинського у діалозі з актуальними проблемами сучасної початкової освіти / М. Антонєць // Початкова школа. – 2008. – № 4. – С. 5.
7. Антонєць М. Дидактичні проблеми загальноосвітньої школи у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського : [монографія] / М. Антонєць. – К. : Вища школа, 2008. – 247 с.
8. Антонєць М. Проблеми діяльності вчителя у педагогічній спадщині Василя Сухомлинського: [монографія]. / М. Антонєць. – [3-є вид.]. К. : Четверта хвиля, 2010. – 212 с.
9. Антонєць М. Проблема наступності між дошкільною і початковою освітою та вихованням у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / М. Антонєць // Початкова школа. – 2011. – № 9. – С. 3-7.
10. Антонова О. Е. Вплив мистецтва на становлення особистості: [зб. наук. праць] / за ред. О. А. Дубасенюк, Н. Г. Сидорчук. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 127-133.

11. Антонова О. Е. Він прожив за життя три життя / О. Е. Антонова // Гуманізація педагогічної взаємодії у творчості Василя Сухомлинського : [зб. наук. праць] / за заг. ред. проф. М. В. Левківського. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 6-18.
12. Антоненко-Давидович Б. Д. Бабині казки : оповідання, новели / Б. Д. Антоненко-Давидович. – Львів : Каменяр, 1991. – 152 с.
13. Артемова Л. В. Педагогічна спадщина Василя Сухомлинського /Л. В. Артемова // Історія педагогіки України : підручник. – К. : Либідь, 2006. – 424 с.
14. Бакуліна С. Ю. Роль народної та літературно-музичної казки в морально-естетичному вихованні молодших школярів / С. Ю. Бакуліна // "Сучасна початкова школа : проблеми, пошуки, знахідки" / Матеріали міжнар. наук. – практ. конф. – Тернопіль : Інститут педагогіки АПН України, 1996. – С. 53-55.
15. Березовський І. Геройко-фантастичні казки. / І. Березовський; [упоряд., передм. та примітки І. Березовського] – К. : "Дніпро", 1984. – 368 с.
16. Березюк О. С. Культурологічний аспект педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського / О. С. Березюк // Гуманізація педагогічної взаємодії у творчості Василя Сухомлинського : [зб. наук. праць] / за заг. ред. проф. М. В. Левківського. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 53-58.
17. Безлюдна Н. В. Ідеї розвивального навчання молодших школярів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Наталія Валентинівна Безлюдна. – Київ, 1988. – 210 с.
18. Бех І. Виховання особистості : [у 2-х кн.] / І. Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 1. – 280 с.
19. Бех І. Життя як цінність у культурно-виховній інтерпретації В. О. Сухомлинського / І. Бех // Рідна школа. – 2007. – № 1. – С. 7-9.
20. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності: навч. посіб. / І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2009. – 248 с.

21. Белан Г. В. Формування системи ціннісних орієнтацій молодших школярів у спадщині В. О. Сухомлинського / Г. В. Белан // Педагогічний дискурс. – 2011. – № 10. – С. 48-51.

22. Білецький А. Міфи Еллади. Передмова / А. Білецький // Крилатий кінь. Міфи давньої Греції. – К. : Веселка, 1983. – Передмова С. 5-12.

23. Білецький Л. Т. Основи української літературно-наукової критики / Л. Т. Білецький; [упоряд., передмова М. М. Ільницький]. – К. : Либідь, 1998. – 247 с.

24. Бобровницька Н. С. Методична система виховного впливу видатних педагогів А. С. Макаренка і В. О. Сухомлинського / Н. С. Бобровницька // "Національна освіта у контексті творчості А. С. Макаренка" (матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 115-річчю від дня народження А. С. Макаренка). – Житомир, 2003. – С. 67-68.

25. Богачевська І. Християнська наративна традиція : Методологія філософсько-релігійного дослідження: [монографія] / І. Богачевська. – К. : Світ знань, 2005. – 235 с.

26. Богуславский М. В. Жизнь и бессмертие Василия Сухомлинского [Електроний ресурс] [http: // www.enlightening.ee/ articles/ rus _ 20121225. htm](http://www.enlightening.ee/articles/rus_20121225.htm)

27. Божок В. І. Іскра живої думки. Використання творчості В. Сухомлинського для виховання учнів засобами художнього слова / В. І. Божок // Початкова освіта. – 2008. – № 23-24. – С. 8-13.

28. Большунова Н. Я. Место сказки в дошкольном образовании / Н. Я. Большунова // Вопросы психологии. – 1995. – № 5. – С. 39–43.

29. Бондар Л. С. О. Сухомлинський : дитинство – найважливіший період людського життя / Л. С. Бондар // Початкова школа. – 2011. – № 10. – С. 6-8.

30. Бондар Л. С. Виховання свободи і відповідальності в школярів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського / Л. С. Бондар // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 4. – С. 115-121.

31. Бондар Л. Система шкільно-сімейного виховання в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / Л. Бондар // Рідна школа. – 2002. – № 11. – С. 22.

32. Бондар Л. Методологічна основа гуманістичних ідей духовності в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / Л. Бондар // Рідна школа. – 2006. – № 9. – С. 11-13.

33. Бондаренко А. Ритміка і танець у 1-4 класах загальноосвітньої школи / А. Бондаренко. – К. : "Музична Україна", 1989. – 232 с.

34. Бондаренко Г. Про формування творчої особистості молодшого школяра засобами слова / Г. Бондаренко // Початкова школа. – 1998. – № 9. – С. 22-24.

35. Бондаренко Г. Л. Формування творчої особистості молодшого школяра в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського : дис. ... кандидата пед. наук : спец. 13.00.01 / Геннадій Леонтійович Бондаренко. – Уманський держ. пед. унів. ім. Павла Тичини. – Умань, 1999. – 201 с.

36. Ботюк О. Використання спадщини В. О. Сухомлинського в трудовому вихованні молодших школярів / О. Ботюк // Початкова освіта. – 2008. – № 9. – С. 17-19.

37. Бріцина О. Світ мрій і сподівань / О. Бріцина // Соціально-побутова казка. Народна творчість. – К. : Вид-во художньої літератури "Дніпро", 1987. – 282 с.

38. Брандес В. М. Казка як важливий чинник розвитку людства / В. М. Брандес, О. В. Вознюк, М. М. Забродський // Вісник ЖДУ ім. І. Франка. – 2001. – Випуск № 6. – С. 96-100.

39. Будник О. Б. Професійна підготовка майбутніх учителів початкової школи до соціально-педагогічної діяльності : теорія і методика: [монографія] / О. Б. Будник. – Дніпропетровськ : Середняк Т.К., 2014. – 484 с.

40. Бухлова Н. Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського у контексті сучасності / Н. Бухлова // Рідна школа, № 7, 2012. – С. 44-46.

41. Васянович Г. П. Виховна роль праці у педагогічних поглядах Василя Сухомлинського і Тадеуша Новацького / Г. П. Васянович // Гуманізація педагогічної взаємодії у творчості Василя Сухомлинського : [зб. наук. праць / за заг. ред. проф. М. В. Левківського. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 18-24.

42. Васянович Г. Ноологія особистості : навчальний посібник для студентів і викладачів / Г. Васянович, В. Онищенко. – Львів, "Сполом", 2007. – 217 с.

43. Вашуленко М. Літературна творчість В. О. Сухомлинського в нових підручниках для початкової школи / М. Вашуленко // Початкова школа. – 2003. – № 9. – С. 3-5.

44. Виходцева Н. Національне виховання молодшого школяра на уроках українського читання [Електронний ресурс] : teacher.at.ua/publ/nacionalne_vikhovannja_molodshogo_shkoljara_na_urokakh_ukrajinskogo_chitannja/39-1-0-7498

45. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / О. Вишневський. – Дрогобич : Вид-во "Коло", 2006. – 604 с.

46. Власенко О. М. Проблема цінностей у педагогічній системі А. С. Макаренка / О. М. Власенко // Національна освіта у контексті творчості А. Макаренка : [зб. наук. праць] / за ред. проф. М. В. Левківського. – Житомир : ЖДЦНТІЕІ, 2003. – С. 64-66.

47. Власенко О. М. Проблема формування моральних цінностей особистості у майбутніх учителів у вищих педагогічних закладах / О. М. Власенко // Вісник ЖДУ ім. І. Франка, 2005 р. – № 22. – С. 88-91.

48. Вознюк А. В. Изменение традиционной парадигмы преподавания точных дисциплин: от мифа и сказки к подлинному пониманию Вселенной / А. В. Вознюк // Изменение традиционной парадигмы преподавания точных наук. – Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия педагогика, психология. – 2010. – № 2 (2) – С. 32-36.

49. Вознюк А. В. Интегральная концепция соматического и духовного здоровья личности / А. В. Вознюк. – Житомир. Изд-во ЖДУ им. И. Франка, 2013. – 717 с.

50. Вознюк А. В. Философские основания педагогической аксиоматики / А. В. Вознюк, А. А. Дубасенюк. – Житомир : Вид-во ім. І. Франка, 2011. – 564 с.

51. Вознюк О. В. Місце казки в освітньому процесі // PADDHATI міждисциплінарний методологічний мережевий журнал http://dominionindigo.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=161:2011-09-26-12-50-47&catid=71:2011-3&Itemid=161

52. Вознюк О. В. Місце казки в дошкільному вихованні та початковій освіті / О. В. Вознюк // Інноваційний досвід педагогів дошкільної та початкової освіти Житомирщини: [зб. наук.- мет. праць] / за заг. ред. В. Є. Литнєва, Н. Є. Колесник. – Житомир : ФОП Левковець, 2012. – С. 30-38.

53. Вознюк О. В. Педагогічна синергетика : генеза, теорія і практика. [монографія] / О. В. Вознюк. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2012. – 708 с.

54. Габітова І. Казка як засіб духовно-морального виховання дошкільнят [електронний ресурс] : ditsad.com.ua/konsultac/konsultac/2149.html

55. Гаврилова Н. В. Ідеї гуманної педагогіки В. Сухомлинського у навчанні англійської мови / Н. В. Гаврилова // Англійська мова та література. – 2007. – № 13. – С. 30-31.

56. Гагарін М. Критерії добору української народної казки для виховання морально-естетичних почуттів / М. Гагарін // Початкова школа. – 2006. – № 1. – С. 55-58.

57. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет. В 2-х томах: научное издание. – Т. 2. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1971. – 630 с.

58. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа и логика // Работы разных лет. В 2-х томах: научное издание. Т. 2. / Г.В. Ф. Гегель – М. : Мысль. – 1971. – С. 79-122.

59. Гегель Г. В. Ф. Философия религии // Работы разных лет. В 2-х томах: научное издание. – Т. 2. / Г.В. Ф. Гегель М. : Мысль. – 1971. – 630 с.

60. Гельвеций К. А. Причины различий между людьми, лежащие в их воспитании / К. А. Гельвеций // Мудрость воспитания. Книга для родителей. – М. : Педагогика, 1986. – С.46-49.

61. Герасимчук А. А. Курс лекцій з філософії / А. А. Герасимчук, З. У. Тимошенко. – К. : Вид-во Європ. Ун-ту, 2005. – 422 с.

62. Гетманец М. Ф. В гостях у сказки. Русские народные сказки / М. Ф. Гетманец // Предисловие "Чем нам дороги сказки", изд. 2-е : Харьков "Прапор", 1989. – 167 с.

63. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження : методичні поради молодим науковцям / С. У. Гончаренко. – Київ-Вінниця : ДТВ "Вінниця", 2008. – 278 с.

64. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. – К. : Либідь, 1997. – 269 с.

65. Горбушкина В. Жертвы одаренности / В. Горбушкина // Родительский комитет. – 2013. – № 3. – С. 9.

66. Горідько І. "Школа радості" В. О. Сухомлинського в початковій школі : навчаючи, розвиваємо дитячий розум! / І. Горідько // Студентський історико-педагогічний альманах. Випуск 1. Ідеї педагогів минулого в освіті сьогодення : [збірн. наук. праць молод. дослідн.] / за ред. О. Є. Антонової, В. В. Павленко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – 208 с.

67. Гребінь С. М. Дитинство як соціокультурний феномен : соціально-філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філос. наук : спец. 09.00.03 / Світлана Миколаївна Гребінь. – Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2014. – 20 с.

68. Грейвс Р. Мифы древней Греции / Р. Грейвс. – М. : Прогресс. –1994. – 624 с.
69. Гринчишин О. Формування у молодших школярів ціннісних орієнтирів за творами В. О. Сухомлинського [Електронний ресурс] : referat-best.ru/refs/sourcereferat-6124.html
70. Грицай М. С. Українська народно-поетична творчість / М. С. Грицай, В. Г. Бойко, М. Ф. Дунаєвська [за ред. проф. М. С. Грицай]. – К. : Вища школа, 1985. – 359 с.
71. Громя'к Р.К. // Літературознавчий словник-довідник / Р. К. Громя'к, Ю. І. Ковалів – К. : Вид-во "Академія", 1997. – 752 с.
72. Гуня Л. Театр казок. Свято-театралізація за творами В. Сухомлинського / Л. Гуня // Початкова освіта. – 2008. – № 23-24. – С. 45-47.
73. Гундертайло Ю. Д. Особистісна міфологія / Ю. Д. Гундертайло // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 6–7. – С. 11–14.
74. Гур'єв Б. Леонід Іванович Глібов / Б. Гур'єв // Глібов Л. І. Вибрані твори. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1957. – Передмова С. 3-26.
75. Дем'янчук О. Н. Специфіка естетичного виховання дошкільника з вадами психофізичного розвитку / О. Н. Дем'янчук // Гуманізація педагогічної взаємодії у творчості Василя Сухомлинського : [зб. наук. праць] / за заг. ред. проф. М. В. Левківського. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 28-32.
76. Деркач В. Примножуючи спадщину Павлиського добротворця. Ідеї і традиції Василя Сухомлинського продовжують жити у Павлиші / В. Деркач // Початкова школа. – 2000. – № 9. – С. 6-7.
77. Деркач В. Павлиська загально-освітня школа Василя Сухомлинського / В. Деркач // Директор школи, ліцею, гімназії : всеукр. наук.-практ. журнал. – 2008. – № 4. – С. 46-52.

78. Деркач Д. Жанр байки в українській літературі / Д. Деркач // Українська байка / Д. Деркач, В. Косяченко. – К.: Вид-во художньої літератури "Дніпро", 1983. – С. 3-27.

79. Дічек Н. П. Діалог етичних дискурсів: повчальність у спадщині В. О. Сухомлинського як продовження культурної традиції / Н. П. Дічек // Педагогіка і психологія. – 2003. – № 3-4. – С. 31-40.

80. Дічек Н. Духовні домінанти В. О. Сухомлинського / Н. Дічек // Рідна школа. – 2008. – № 9. – С. 5-7.

81. Дічек Н. Універсальність педагогічного новаторства В. О. Сухомлинського / Н. Дічек // Рідна школа. – 2010. – № 3. – С. 8-11.

82. Довідник цікавих фактів та корисних знань [Електронний ресурс] :<http://dovidka.biz.ua/riznitsya-mizh-literatyrna-kazka-ta-narodna-kazka/>
Довідник цікавих фактів та корисних знань [odovidka.biz.ua](http://dovidka.biz.ua)

83. Дробницкий О. Г. Мир оживших предметов. Проблема ценностей и марксистская философия / О. Г. Дробницкий // Философская энциклопедия. – М.: Госнауиздат "Советская энциклопедия", 1970 г. – Т. 5. – 740 с.

84. Дробницкий О. Г. Ценность / О. Г. Дробницкий // Философская энциклопедия. – М.: Госнауиздат "Советская энциклопедия", 1970. – Т. 5. – 740 с.

85. Дубасенюк О. А. Практикум з педагогіки: навчальний посібник: Вид. 3-тє, пер. і доп. / О. А. Дубасенюк, О. С. Березюк [за заг. ред. О. А. Дубасенюк]. – Київ: "Центр навчальної літератури", 2004. – 462 с.

86. Дубасенюк О. А. Життя і педагогічна діяльність видатного єврейського педагога Януша Корчака (Генріка Гольшміта) як духовний і моральний подвиг О. А. Дубасенюк // Ідеї педагогів минулого в освіті сьогодення: [зб. наук. праць молод. досл.]. – Житомир. – Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 73-75.

87. Дубасенюк О. А. В. О. Сухомлинський про інтелектуальний розвиток вчителя / О. А. Дубасенюк // Гуманізація педагогічної взаємодії у творчості Василя Сухомлинського: [зб. наук. праць] / за заг. ред. проф.

М. В. Левківського. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 32-37.

88. Дубасенюк О. А. Теоретичні і прикладні аспекти розвитку креативної освіти у вищій школі: [монографія] / за ред. О. А. Дубасенюк. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – 284 с.

89. Дубинин Н. П. Генетическая программа и черты личности / Н. П. Дубинин // Мудрость воспитания: книга для родителей. – М. : Педагогика, 1988. – С. 39-41.

90. Дунаєвська Л. Колиска добрих див / Л. Дунаєвська // Українські народні казки. – К. : Веселка, 1990. – Передмова. С. 3-16.

91. Дунаєвська Л. Скарб нашого дитинства / Л. Дунаєвська // Золота книга казок. – К. : Веселка, 1990. – 430 с.

92. Дунаєвська Л. Ця казка на білих лапах... / Л. Дунаєвська // Українські народні казки. – К. : Веселка, 1992. – Передмова. С. 5-12.

93. Дьоміна В. В. Виховний потенціал епістолярного жанру в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата пед. наук: 13.00.01 / Вікторія Володимирівна Дьоміна. – Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького. – Мелітополь, 2012. – 20 с.

94. Дьяур Г. Теоретичні підходи до обґрунтування цінностей сучасного українського виховання / Г. Дьяур // Рідна школа. – 2006. – №7. – С. 22-25.

95. Еременко А. М. Событие бытия, событие сознания, событие текста / А. М. Еременко // Человек. – 1995. – № 3. – С. 36–51.

96. Жуковський В. Філософія томізму і морально-етичне виховання в американській школі в 1950-1960 рр. / В. Жуковський // Людинознавчі студії: [зб. наук. праць] Дрогобицького держ. пед. унів. ім. І. Франка / ред. кол. Т. Біленко (головний редактор), В. Мельник, В. Мовчан, В. Кремінь та ін. – Дрогобич : Вимір, 2001. – Вип. 4-й. – 256 с.

97. Забродський М. М. Казка як засіб та важливий чинник соціалізації підростаючого покоління / М. М. Забродський, В. М. Брандес, О. В. Вознюк // Педагогічна Житомирщина. – 1999. – № 2. – С. 14-16.

98. Закон України "Про освіту" (1996 р.), ст. 6. Основні принципи освіти // Загальна середня освіта : зб. нормат.-прав. док. Ч. I., К. : ЗАТ "НІЧЛАВА", 2003. – 434 с.

99. Закон України "Про загальну середню освіту" (Закон № 1642- III 06.04. 2000) ст. 5 // Загальна середня освіта : зб. нормат.-прав. док. Ч. I., К.: ЗАТ "НІЧЛАВА", 2003. – 434 с.

100. Запорожец А. В. Значение ранних периодов детства для формирования детской личности / А. В. Запорожец // Принцип развития в психологии. – М. : Наука, 1978. – С. 243–267.

101. Зіновієв К. Приказки та прислів'я козацької доби / К. Зіновієв // Історія української школи і педагогіки: [хрестоматія]. / за ред. В. Г. Кременя; укладач О. О. Любар. – К. : "Знання". – 2005. – С. 136-142.

102. Зязюн І. А. Методологічна акцентуація аксіології в розвитку людини і культури / І. А. Зязюн // Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи : зб. матер. V Міжнар. наук.-практ. конфер. (Хмельницький, 22-23 жовт. 2009 р.) / За ред. Н. Г. Никало. – Хмельницький, 2009. – С. 6-12.

103. Ігнатенко П. Р. Аксіологія виховання : від термінології до постановки проблем / П. Р. Ігнатенко // Міжнародні науково-практичні читання : "Цінності у вихованні підростаючого покоління : проблеми, пошуки, перспективи" // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 118-125.

104. Ильенков Э. Единичное / Э. Ильенков // Философская Энциклопедия. – Т. 2. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия» – 1962. – С. 102-104.

105. Ильин И. Духовный смысл сказки / И. Ильин // Литература в школе. – 1992. – № 1. – М. : "Просвещение", – С. 3-10.

106. Кабінет Міністрів України. Постанова від 28 березня 2002 р. N349, Київ. Про затвердження Державної програми "Вчитель" // Загальна середня освіта : зб. норм.-прав. док. Ч. II., К. : ЗАТ "НІЧЛАВА", 2003. – 532 с.

107. Каверіна Т. А. Подорож до країни фантазії / Т. А. Каверина // Початкове навчання та виховання. – 2007. – № 29. – С. 37-38.

108. Казка в початковій школі : виховний аспект / [автор-упорядник

О. Гордійчук]. – К. : Редакція газет з дошкільн. та початкової освіти, 2012. – 96 с.

109. Календарне планування. 1 клас. / І. Жаркова.–Тернопіль : Вид-во – "Підручники і посібники", 2014. – 96 с.

110. Календарне планування. 2 клас./ І. Жаркова. – Тернопіль : Вид-во "Підручники і посібники", 2014. – 96 с.

111.Календарне планування для творчого вчителя для ЗНЗ з українською мовою навчання. 3 клас./ [укладач А. А. Назаренко]. – Харків, – Вид-во "Ранок", – 2014. – 112 с.

112.Календарне планування для творчого вчителя для ЗНЗ з українською мовою навчання. 4 клас. / [уклад. Н. В. Діптан, А. А. Назаренко]. – Харків, – Вид-во "Ранок", – 2013. – 78 с.

113. Калініченко Н. Історико-педагогічні дослідження спадщини педагогів-новаторів Кіровоградщини [Електронний ресурс] : prko-koirpo.edukit.kr.ua/

114. Кальчук М. Дидактична казка на уроках навчання грамоти : з досвіту використання ідей В. О. Сухомлинського / М. Кальчук // Початкова школа. – 2011. – № 10. – С. 8-12.

115. Кальчук М. Педагогіка В. О. Сухомлинського – педагогіка ХХІ століття / М. Кальчук // Початкова школа. – 2008. – № 9. – С. 1-3.

116. Кант И. Отличие труда от игры / И. Кант // Мудрость воспитания: книга для родителей. – М.: Педагогика, 1988. – С.237-238.

117. Капертехова Л. В. В. О. Сухомлинський видатний український педагог-новатор / Л. В. Капертехова, А. П. Ярош // Гуманізація педагогічної взаємодії у творчості Василя Сухомлинського : [зб. наук. праць] / за заг. ред. проф. М. В. Левківського. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 97-100.

118. Капиніс М. Школа – майстерня людяності та любові / М. Капиніс // Початкова освіта. – 2011. – № 43. – С. 2-4.

119. Каргин А. С. Воспитательная работа в самостоятельном художественном коллективе. – М.: Просвещение, 1984. – 224 с.
120. Кассиль Л. А. Семья и школа : навстречу друг другу / Л. А. Кассиль // Мудрость воспитания: книга для родителей. – М.: Педагогика, 1988. – С. 267-268.
121. Киричук О. Складові духовного розвитку учнів у спадщині В. О. Сухомлинського / О. Киричук // Рідна школа. – 2007. – № 7-8. – С. 27-29.
122. Кириєнко Т. М. Світ казок В. Сухомлинського / Т. М. Кириєнко // Шкільний бібліотекар. – 2012. – № 7 (19) – С. 14-119.
123. Кіліченко Л.М. Українська дитяча література / Л. М. Кіліченко, П. Я. Лещенко, І. М. Проценко. – К. : Вид-во "Вища школа", 1979. – 336 с.
124. Кіндрат В. К. Формування патріотизму в школярів у концепції В. О. Сухомлинського / В. К. Кіндрат // Педагогіка і психологія. Вісник АПН України. – 1998. – № 3. – С. 56-63.
125. Клепко С. Ф. Інтегративна освіта і поліморфізм знання. – Київ-Полтава-Харків : ПОППОП, 1998. – 360 с.
126. Книга в жизни ребенка // Хрестоматия для маленьких. – М. : Изд-во "Правда", 1982. – 412 с.
127. Коломиец Т. Очарование сказкой. Предисловие / Т. Коломиец // В мире сказки. – К. : Веселка, 1986. – С.5-10.
128. Коломийченко О. В. О. Сухомлинський у контексті сучасної дійсності / О. Коломийченко // Початкова школа. – 2009. – № 9. – С. 1-2.
129. Коменский А. Я. Первейший инструмент развития природных дарований / А. Я. Коменский // Мудрость воспитания: книга для родителей. – М. : Педагогика, 1988. – С. 244-245.
130. Кон И. С. Семейная среда и жизненный путь ребенка / И. С. Кон // Мудрость воспитания: книга для родителей. – М. : Педагогика, 1988. – С. 277-279.

131. Копнин П. В. Метод / П. В. Копнин // Философская энциклопедия. – Т. 3. – М. : Изд-во " Советская энциклопедия ". – 1964. – 409-416 с.
132. Корчак Я. Семейная среда и реакция ребенка на неё / Я. Корчак // Мудрость воспитания: книга для родителей. – М. : Педагогика, 1988. – С. 185-187.
133. Костецкий А. Казка житиме, поки є діти / А. Костецкий // Українські літературні казки / [упорядкув: О. Є. Шевченко, Т. Г. Качалова; передм. А. Г. Костецького]. – К. : Школа, 2003. – 192 с.
134. Костецкий А. Вступление / А. Костецкий // Наши сказки: сборник сказок русских советских писателей. – К. : Веселка, 1987. – С. 5-18.
135. Костів М. І. Довідник з теорії літератури. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2010. – 172 с. – ISBN 978-617-7009-19-0
136. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / під ред. Л. М. Проколієнко; [упорядкув. В. В. Андрієвська, Г.О. Балл]. – К. : Рад. шк., 1989. – С. 234.
137. Костюшко Ю. А. Модель розвитку педагогічних навичок у ході конструктивної міжособистісної взаємодії вчителя з дітьми / Ю. А. Костюшко // Професійна педагогічна освіта : інноваційні технології та методики : [монографія] / за ред. О. А. Дубасенюк. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 247-255.
138. Крымский С. Б. Культурные архетипы, или "знание до познания" / С. Б. Крымский // Природа. – 1991. – № 11. – С. 70–75.
139. Кузнєцова О. Дослідження ціннісних орієнтацій студентів педагогічних вищих навчальних закладів / О. Кузнєцова // Початкова школа. – 2003. – № 3. – С. 24-26.
140. Кузь В. Хата як виховний простір / В. Кузь // Проблеми української народної педагогіки. Теорія і практика: [зб. наук. статей]. – Івано-Франківськ : Плай, 2005. – 104-114 с.
141. Кузь В. Свобода і відповідальність учня у виховній системі В. О. Сухомлинського / В. Кузь // Початкова школа. – 2005. – № 9. – С.4-7.

142. Кульчицкая Е.И. Родители о воспитании культуры детей / Е. И. Кульчицкая. – К. : Радянська школа, 1980. – 126 с.
143. Лавроненко О. Гуманізм як домінанта виховної системи Василя Сухомлинського / О. Лавроненко // Рідна школа. – 2005. – № 1. – С. 9-11.
144. Лазарук А. Батьківська педагогіка Василя Сухомлинського: аксіологічний ракурс проблеми / А. Лазарук // Початкова школа. – 2004. – № 5. – С. 3-5.
145. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: підручник. – 4-е вид. – К. : Знання-Прес, 2006. – 591 с.
146. Левківська К. В. Ціннісні засади діяльності інноваційних загальноосвітніх навчальних закладів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата пед. наук: спец. 13.00.01 / Крістіна Валеріївна Левківська – Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2015. – 20 с.
147. Левківська К. В. Ціннісні засади діяльності інноваційних загальноосвітніх навчальних закладів України : дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Крістіна Валеріївна Левківська. – Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2015. – 257 с.
148. Левківський М. В. Гуманізація – суб'єкт-суб'єктної взаємодії у творчості В. О. Сухомлинського / М. В. Левківський // Гуманізація педагогічної взаємодії у творчості Василя Сухомлинського : [зб. наук. праць] / за заг. ред. проф. М. В. Левківського. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 38-42.
149. Леонтьев А. Н. Психология общения. Книга 1 / А. Н. Леонтьев. – М. : Владос, 2001. – 354 с.
150. Лесин В.М. Словник літературознавчих термінів. / В. М. Лесин, О. С. Пулинець. Вид. 3-є, пер. і доп. – К. : Вид-во "Радянська школа", 1971. – 488 с.
151. Лещенко М. Шкільне життя, казковий світ і особистість учня / М. Лещенко // Шлях освіти, 2002. – № 2. – С. 28-32

152. Ликов В. Дбайливе ставлення до дитини в народно-педагогічній концепції В. О. Сухомлинського / В. Ликов // Рідна школа. – № 12, 2005. – № 12. – С. 16-19.

153. Літературна казка [Електронний ресурс] : kazkar.info/ua/1_teraturna_kazka/

154. Литературные сказки / Под ред. С. П. Алексеева. – М. : Детская литература, 1982. – 544 с.

155. Луначарский А. В. Философия школы и развития /А. В. Луначарский // Мудрость воспитания: книга для родителей. – М. : Педагогика, 1988. – С. 43-44.

156. Любар О. О. Історія української педагогіки: навчальний посібник / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, А. Т. Федоренко [за ред. М. Г. Стельмаховича]. – К. : Інститут змісту і методів навчання М О України, 1999. – 357 с.

157. Макаренко А. С. Вы воспитываете его в каждый момент вашей жизни / А. С. Макаренко // Мудрость воспитания: книга для родителей. М.: Педагогика, 1988. – С.72-73.

158. Макаренко А. С. Лекции о воспитании детей / А. С. Макаренко // О воспитании в семье. Избранные педагогические произведения. – М. : "Педагогика", 1955. – С.50-60.

159. Малиношевський Р. Цілепокладання як складова соціально-педагогічних засад розбудови цілісного виховного середовища В. Сухомлинського / Р. Малиношевський // Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : [зб. наук. праць]. – Вип. 14. книга 2. – Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д. Г., 2010. – С. 188-198.

160. Малиношевський Р. Формування цілісного виховного середовища у педагогічній спадщині В.Сухомлинського / Р. Малиношевський //Соціальні цінності малої групи школярів [монографія]. за ред. Т. Ф. Алексєєнко. – К. : Педагогічна думка., 2012. – С. 119-135.

161. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.) : [хрестоматія] / упоряд. : Л. Д. Березівська та ін.; наук. ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Наук. світ, 2003. – 418 с.

162. Мальований Ю. Ідеї В. О. Сухомлинського завойовують світ / Ю. Мальований // Рідна школа. – 2002. – № 11. – С. 19.

163. Масляніцин В. І. В. О. Сухомлинський про формування громадянського обов'язку і відповідальності в контексті сучасності / В. І. Масляніцин // Гуманізація педагогічної взаємодії у творчості Василя Сухомлинського : [зб. наук. праць] / за заг. ред. проф. М. В. Левківського. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 125-128.

164. Мертон Р. К. Соціальна теорія і соціальна структура / Р. К. Мертон. – М. : АСТ. Хранитель, 2006. – 880 с.

165. Міфи України. Булашов Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Пер. Ю. Буряка – К. : Вид-во "Довіра", 2003. – 383 с.

166. Міхелі С. Педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського як концептуальна основа особистісно орієнтованого підходу / С. Міхелі // Початкова школа. – 2003. – № 9. – С. 5-11.

167. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка: навчальний посібник. [3-є вид, доп]. – К. : ВАТ "КДНК", 2001. – 608 с.

168. Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України 31.10. 2011 № 1243. Програма "Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів" .

169. Науменко Т. Авторська казка, що має наукову основу, як засіб екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку / Т. Науменко // Вісник інституту розвитку дитини. Педагогіка. [Електронний ресурс] : www.stattionline.org.ua/pedagog/85/15254-avtorska-kazka-shho-maye-naukovu-osnovu-yak-zasib-ekologichnogo-vixovannya-ditej-starshogo-doshkinogo-viku.html

170. Новак О. Твори-мініатюри та казки В. О. Сухомлинського в сучасній школі / О. Новак // Початкова освіта. – 2011. – № 9. – С. 7-11.

171. Новгородська Ю. Г. Розвиток ідей В. О. Сухомлинського в формуванні творчої особистості школяра в педагогічній теорії і практиці сучасної школи : дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Юлія Григорівна Новгородська – Ніжин, 2004.

172. Омельчук В. Психологічні аспекти спадщини В. О. Сухомлинського / В. Омельчук // Початкова школа. – 2004. – № 9. – С. 41-44.

173. Орлан-Лембрік Л. Е. Соціальна психологія : посібник. – К. : Академвидав, 2003. – 448 с.

174. Павленко В. В. Форми і методи розвивального навчання молодших школярів у спадщині В. О. Сухомлинського / В. В. Павленко // Гуманізація педагогічної взаємодії у творчості Василя Сухомлинського : [зб. наук. праць] / за заг. ред. проф. М. В. Левківського. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 137-143.

175. Пальчевський С. С. Педагогіка : навчальний посібник / С. С. Пальчевський. – К. : "Каравела", 2007. – 576 с.

176. Паніна Н. В. Технологія соціологічного дослідження / Н. В. Паніна. – К. : Наукова думка, 1996. – 233 с.

177. Пархета Л. Історіографія вивчення спадщини В. О. Сухомлинського [Електронний ресурс] : www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gom/vpm/2009-6/parheta.pdf

178. Пархета Л. П. Українська література як навчальний предмет у спадщині В. О. Сухомлинського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата пед. наук: 13.00.01 Любов Петрівна Пархета – Київ, 2006. – 20 с.

179. Паустовский К. Великий сказочник / К. Паустовский // Ханс Кристиан Андерсен. Сказки, рассказанные для детей. – Одеса : Маяк, 1993. – 400 с.

180. Пелешок Ю. А. "Школа емоційного життя" як джерело духовного розвитку в педагогічних поглядах В. О. Сухомлинського / Ю. А. Пелешок //

Естетичне виховання дітей та молоді. Теорія, практика, перспективи розвитку: [зб. наук. праць]. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 151-156.

181. Петронговський Р. Р. Розуміння патріотизму та його відображення у педагогічній творчості В. О. Сухомлинського / Р. Р. Петронговський // Гуманізація педагогічної взаємодії у творчості Василя Сухомлинського : [зб. наук. праць] / за заг. ред. проф. М. В. Левківського. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 146-150.

182. Пехота О. Впровадження спадщини В. О. Сухомлинського в сучасну педагогічну освіту/ О. Пехота // Науковий вісник МДУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки, 2014. – Випуск 1. 46 (108).

183. Політологічний енциклопедичний словник // за ред. Ю. С. Шемушенка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. [2-є вид, доп. і пер.] – К. : Вид-во "Генеза", 2004. – С. 477.

184. Попович М. Бути людиною / М. Попович – К. : Києво-Могилянська академія, 2011. – 233 с.

185. Постанова від 15 вересня 1999 р. № 1697, Київ. Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства // Загальна середня освіта : зб. норм.-прав. док. Ч. II., К. : ЗАТ "НІЧЛАВА", 2003. – 532 с.

186. Поцелуйко А. Релікти архаїчних індоєвропейських світоглядних уявлень у рефлексії класичної європейської чарівної казки / А. Поцелуйко // Людинознавчі студії : [зб. наук. праць]. – Дрогобич : Вимір, 2001. – С. 74-83.

187. Проблема морального виховання особистості в педагогічній спадщині Василя Сухомлинського [Електроний ресурс] : ua.textreferat.com/referat-13500-I.htm/

188. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л. : Изд. ЛГУ, 1986. – 365 с.

189. Противенська О. Г. // Українська література у схемах і таблицях /

О. Г. Противенська, М. Г. Мещерякова, Я. В. Теміз. – Х.: Країна мрій; 2002. – 100 с.

190. Пучинская Л. М. Демоны правого полушария / Л. М. Пучинская // Человек, 1996. – № 1. – С. 30–38.

191. Рак Л. Формування моральних цінностей у молодших школярів на основі педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського. Блог вчительки початкових класів Рак Любові Борисівні [Електронний ресурс] : <http://http://lyubarak.blog.com/2016/blog-post.html>

192. Рашидов С. Ф. Виховання у студентської молоді цінностей громадянського суспільства : автореф. дис. ... доктора пед. наук: 13.00.07 / Сейфілла Фейзуллаєвич Рашидов. – Східноукраїнській національний університет імені Володимира Даля. – Луганськ, 2013. – 40 с.

193. Рёскин Жд. Образование – это подготовка к жизни / Дж. Рёскин // Мудрость воспитания: книга для родителей. – М. : Педагогика, 1998. – С. 245-247.

194. Рихтер П. Ф. Воспитатель ведет за собой на помочах будуще светила / П. Ф. Рихтер // Мудрость воспитания: книга для родителей. – М.: Педагогика, 1998. – С.58-59.

195. Розенберг А. Я. Педагогіка Василя Сухомлинського як цілісна виховна система / А. Я. Розенберг // Педагогіка і психологія. – № 2, 2003. – № 2. – С. 11-19.

196. Романишин Л. Василь Сухомлинський про формування духовного світу дитини / Л. Романишин // Початкова освіта. – 2008. – № 23-24. – С. 5-6.

197. Руснак І. С. Український фольклор: навчальний посібник / І. С. Руснак. – К. : Вид. центр "Академія", 2010. – 304 с.

198. Русова С. Дидактика. Лекція V / С. Русова // Історія української школи і педагогіки: [хрестоматія] / за ред. В. Г. Кременя. – [укладач О. О. Любар]. – К. : "Знання", 2005. – С. 358-368.

199. Рябчук Ю. Мудра людина із щирим серцем / Ю. Рябчук, Н. Сергіна // Початкова школа. – 2012. – № 7. – С. 29-30.

200. Савченко О. Я. Методика читання у початкових класах: посібник для вчителя / О. Я. Савченко. – К. : Освіта, 2007. – 334 с.
201. Савченко О. Школа культури – діалог з В. О. Сухомлинським / О. Савченко // Початкова школа. – 2006. – № 12. – С. 1-5.
202. Савченко О. Вивчаємо спадщину В. О. Сухомлинського / О. Савченко // Рідна школа. – 2005. – № 12. – С. 11-12.
203. Савченко О. Художні твори Василя Сухомлинського для дітей як джерело виховання цінностей / О. Я. Савченко; головний редактор І. П. Шоробура // Педагогічний дискурс: [зб. наук. праць]. – Хмельницький: П. П. Балюк І. Б., – 2011. – Вип. 10. – 441с.
204. Савостьянова М. В. Аксиологический анализ парадигмальной науки или о роли ценностей в науке: [монографія] / М. В. Савостьянова. – К. : Изд. ПАРАПАН, 2009. – 260 с.
205. Свадковский И. Ф. Нравственное воспитание / И. Ф. Свадковский. [2-е изд] – М. : Педагогіка, 1977. – 144 с.
206. Світельська-Дірко С. В. Місце і роль казок у формуванні світоглядних орієнтацій молодших школярів у сучасній науковій літературі / С. В. Світельська-Дірко // Естетичне виховання дітей та молоді : теорія, практика, перспективи розвитку: [зб. наук. праць] / за ред. О. А. Дубасенюк, Н. Г. Сидорчук. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2012 р. – С. 251-256.
207. Світельська-Дірко С. В. Засоби формування світоглядних орієнтацій в свідомості школярів молодших класів в умовах глобалізації / С. В. Світельська-Дірко // Актуальні проблеми сучасної філософії та науки у глобалізованому світі: [зб. наук. праць] / за заг. ред. д. філос. наук, проф. П. Ю. Саух. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012 р. – С. 158-161.
208. Світельська-Дірко С. В. Терміни різні – зміст один: формування ціннісних орієнтацій молодших школярів засобами казки і байки /

С. В. Світельська-Дірко // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: [зб. наук. праць]. Наукові записки РДГУ, 2012 р. – № 5 (48). – С. 158-161.

209. Світельська-Дірко С. В. Використання казок у формуванні світоглядних орієнтацій молодших школярів у сучасній науковій літературі / С. В. Світельська-Дірко // Вісник ЖДУ ім. І. Франка. – 2013 р. – Випуск № 3 (69) – С. 242-246.

210. Світельська-Дірко С. В. Терміни різні – зміст один : формування світоглядних орієнтацій молодших школярів / С. В. Світельська-Дірко // Модернізація вищої освіти в Україні та за кордоном : [зб. наук. праць] / за ред. проф. С. С. Вітвіцької, доц. Н. М. Мирончук. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014 р. – С. 250-251.

211. Світельська-Дірко С. В. Формування засобами казки добра в свідомості школярів початкових класів в творчій спадщині В. О. Сухомлинського / С. В. Світельська-Дірко // Матеріали V Міжнародного семінару "Концептуальні основи підготовки спеціалістів : традиції та перспективи в контексті реалій сучасної освіти: [наук.-метод. зб.]. Нові технології навчання № 76. – Київ – 2013. – С. 119-124.

212. Світельська-Дірко С. В. Формування духовних орієнтирів засобами казки в учнів молодших класів як форма соціалізації в творах В. О. Сухомлинського / С. В. Світельська-Дірко // Інформаційно-психологічні аспекти кіберсоціалізації людини: [зб. доп. міжвуз. семінару]. – Житомир, 2013 р. – С. 45-47

213. Світельська-Дірко С. В. Місце казки в патріотичному вихованні школярів молодших класів у творчості В. О. Сухомлинського / С. В. Світельська-Дірко // Зб. наук. праць за матеріалами VI міжнар. наук.-практ. конф. "Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітаристики у сучасному інформаційному просторі : національний та інтернаціональний аспекти". – Луганськ, 2013 р. – С. 139-141.

214. Світельська-Дірко С. В. Патріотичне виховання засобами казки учнів молодших класів у творчості В. О. Сухомлинського / С. В. Світельська-Дірко // Постметодика. Журнал Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського, – 2013 р. – № 4 (113) – С. 60-63.

215. Свительская-Дирко С. В. Место и роль духовных ориентиров в формировании гуманизма школьников младших классов в творчестве В. А. Сухомлинского / С. В. Свительская-Дирко // Вектор науки. Журнал Тольяттинского государственного университета. Ежеквартальный научный журнал. Серия: Педагогика, психология. Изд-во ТГУ, – 2013 г. – № 2 (13) – С. 267-270.

216. Світельська-Дірко С. В. Виховання відповідальності засобами казки в учнів молодших класів в творчості В. О. Сухомлинського / С. В. Світельська-Дірко // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: [зб. наук. праць]. Наукові записки РДГУ. – 2014 р. – Випуск 8 (51) – С. 78-81.

217. Світельська-Дірко С. В. Виховання у молодших школярів любові до Батьківщини засобами казки в творчості В. О. Сухомлинського / С. В. Світельська-Дірко // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук. По матер. Третьої всеукр. наук. конф. з міжнар. участю. Дніпропетровськ, 2013 р. – С. 158-160.

218. Світельська-Дірко С. В. Казка як важливий чинник формування світоглядних орієнтацій учасників освітнього процесу / С. В. Світельська-Дірко // Інноваційні підходи до виховання студентської молоді у вищих навчальних закладах: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. О. А. Дубасенюк, В. А. Ковальчук. – Житомир, Вид-во: ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С. 366-373.

219. Сейко Н. А. Суб'єкт-об'єктні характеристики доброчинності як чинника соціалізації особистості (XIX-початок XX ст.) / Н. А. Сейко // Вісник ЖДУ ім. І. Франка, 2009 р. – Випуск № 44, – С. 59-63.

220. Селиванов М. Хрестоматия по фольклору. Книга для школьников / М. Селиванов. – М. : Просвещение, 1972. – 304 с.
221. Семез А. В. О. Сухомлинський про роль учителя у вихованні моральних цінностей учнів / А. Семез // Початкова школа. – 2003. – № 9. – С. 18-21.
222. Сивак С. Слово великого добротворця / С. Сивак // Початкова освіта. – 2008. – № 23-24. – С. 34-35.
223. Сидорчук Н. Г. Внесок В. О. Сухомлинського у розвиток педагогічної галузі знань / Н. Г. Сидорчук // Гуманізація педагогічної взаємодії у творчості Василя Сухомлинського : [зб. наук. праць] / за заг. ред. проф. М. В. Левківського. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 172-176.
224. Слінчук В. І. Проблема формування ціннісних орієнтацій навчальної діяльності старшокласників загальноосвітньої школи і вітчизняній педагогічній теорії та практиці (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / : дис. ...кандидата пед. наук: 13.00.01. – Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2010. – 272 с.
225. Словарь по этике / под ред. И. Кона. – [4-е изд.]. – М. : Политиздат, 1981. – 430 с.
226. Сметанський М. Сімейне виховання у педагогічній спадщині А. С. Макаренка і В. О. Сухомлинського / М. Сметанський // Рідна школа. – 2002. – № 11. – С. 21-22.
227. Соловейчик С. В. А. Сухомлинский. О воспитании / С. Соловейчик. [5-е изд.]. – М.: Политиздат, 1985. – 270 с.
228. Спок Бенджамин. Ребёнок и уход за ним / Б. Спок. – К. : Наукова думка, 1991. – 448 с.
229. Стельмахович М. Г. Народна дидактика / М. Г. Стельмахович. – Серія VII "Педагогічна", 1985. – № 6, – К. : Т-во "Знання" УРСР. – 48 с.
230. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К. : Радянська школа – 1985.– 312 с.

231. Сухомлинський В. О. Зовнішнє середовище – визначальний фактор духовного життя школярів / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 1. – С. 233-240.

232. Сухомлинський В. О. Творчість у колективі. Роль казки в колективному житті дітей / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 1. – С. 507-510.

233. Сухомлинський В. О. Шляхи і методи формування духовного світу школярів / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 1. – С. 218-232.

234. Сухомлинський В. О. Виховання високих моральних якостей і норм поведінки / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 2. – С. 249-333.

235. Сухомлинський В. О. Що таке покликання до праці вчителя? Як воно формується? / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 2. – С. 420-425.

236. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 2. – С. 149-416.

237. Сухомлинський В. О. Як спонукати до самовиховання в моральній сфері / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 2. – С. 607-612.

238. Сухомлинський В. О. Біля джерел життєвого ідеалу / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 2. – С. 218-225.

239. Сухомлинський В. О. Директор школи / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С. 19-18.

240. Сухомлинський В. О. Кімната казки // В. О. Сухомлинський. Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 2. – С. 176-185.

241. Сухомлинський В. О. Листи до сина. Лист 22 / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 2. – С. 585-657.

242. Сухомлинський В. О. Навчання – частка духовного життя / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С. 111-127.

243. Сухомлинський В. О. Наші "подорожі" по земній кулі / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С. 153-159.

244. Сухомлинський В. О. Пізнання ідей / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С. 511-519.

245. Сухомлинський В. О. Розумове виховання й освіта підлітків / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С. 382-432.

246. Сухомлинський В. О. Роки дитинства / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С. 99-279.

247. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 3. – 279 с.

248. Сухомлинський В. О. Ти живеш серед людей, мій сину / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – Т. 3. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С. 85-91.

249. Сухомлинський В. О. Школа під блакитним небом / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1977. – Т.3. – С. 30-42.

250. Сухомлинський В. О. Що таке початкова школа / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 3 – С. 99-103.

251. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 4. – С. 393-626.

252. Сухомлинський В. О. Щоб душа не була пустою / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти томах. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 5. – С. 255-269.

253. Сухомлинський В. О. Добре слово / В. О. Сухомлинський // Основи християнської етики. 5 клас : підручник. – К. : Літера ЛТД, 2008. – 224 с., іл.

254. Сухомлинський В. Легенда про Золоте Зернятко Істини / В. О. Сухомлинський // Бути людиною : оповідання, казки. – Х. : Белкар-книга, 2014. – 64 с.

255. Сухомлинський В. Як Наталя у Лисиці хитринку купила / В. О. Сухомлинський // Бути людиною : оповідання, казки. – Х. : Белкар-книга, 2014. – 64 с.

256. Сухомлинський В. О. Орач і Кріт / В. О. Сухомлинський // Всі добрі люди – одна сім'я : збірка творів. Серія "Дитячий бестселер" – Х. : ВД "Школа", 2013. – 160 с.

257. Сухомлинський В. О. Пелюстка і Квітка / В. О. Сухомлинський // Всі добрі люди – одна сім'я : збірка творів. Серія "Дитячий бестселер" – Х. : ВД "Школа", 2013. – 160 с.

258. Сухомлинський В. О. Радість Гороблички / В. О. Сухомлинський // Всі добрі люди – одна сім'я : збірка творів. Серія "Дитячий бестселер" – Х. : ВД "Школа", 2013. – 160 с.

259. Сухомлинський В. О. Моральні заповіді дитинства і юності / В. О. Сухомлинський. – К. : Вид-во "Радянська школа", 1966. – 232 с.

260. Сухомлинський В. О. Вербу зрубали / В. Сухомлинський // Чиста криниця : Казки, оповідання, етюди : для сімейного читання / Упоряд. О. В. Сухомлинської; Передм. Д. С. Чередниченка. – К. : Веселка, 1993. – 287 с.

261. Сухомлинський В. О. Віл і Садівник / В. Сухомлинський // Чиста криниця : Казки, оповідання, етюди : Для сімейного читання / Упоряд. О. В. Сухомлинської; Передм. Д. С. Чередниченка. – К. : Веселка, 1993. – 287 с.

262. Сухомлинський В. О. Деркач і Кріт / В. Сухомлинський // Чиста криниця : Казки, оповідання, етюди : Для сімейного читання / Упоряд. О. В. Сухомлинської; Передм. Д. С. Чередниченка. – К. : Веселка, 1993. – 287 с.

263. Сухомлинський В. О. Гірший за гадюку / В. Сухомлинський // Чиста криниця : Казки, оповідання, етюди : Для сімейного читання / Упоряд. О. В. Сухомлинської; Передм. Д. С. Чередниченка. – К. : Веселка, 1993. – 287 с.

264. Сухомлинський В. О. Жаба і Соловейко / В. Сухомлинський // Чиста криниця : Казки, оповідання, етюди : Для сімейного читання / Упоряд. О. В. Сухомлинської; Передм. Д. С. Чередниченка. – К. : Веселка, 1993. – 287 с.

265. Сухомлинський В. О. Кашу варила, дітей годувала / В. Сухомлинський // Чиста криниця : Казки, оповідання, етюди : Для сімейного читання / Упоряд. О. В. Сухомлинської; Передм. Д. С. Чередниченка. – К. : Веселка, 1993. – 287 с.

266. Сухомлинський В. О. Куди летять ластівки / В. Сухомлинський // Чиста криниця : Казки, оповідання, етюди : Для сімейного читання / Упоряд. О. В. Сухомлинської; Передм. Д. С. Чередниченка. – К. : Веселка, 1993. – 287 с.

267. Сухомлинський В. О. Лелеки прилетіли / В. Сухомлинський // Чиста криниця : Казки, оповідання, етюди : Для сімейного читання / Упоряд. О. В. Сухомлинської; Передм. Д. С. Чередниченка. – К. : Веселка, 1993. – 287 с.

268. Сухомлинський В. О. Павутиння / В. Сухомлинський // Чиста криниця : Казки, оповідання, етюди : Для сімейного читання / Упоряд. О. В. Сухомлинської; Передм. Д. С. Чередниченка. – К. : Веселка, 1993. – 287 с.

269. Сухомлинський В. О. Перепел і Кулик / В. Сухомлинський // Чиста криниця : Казки, оповідання, етюди : Для сімейного читання / Упоряд.

О. В. Сухомлинської; Передм. Д. С. Чередниченка. – К. : Веселка, 1993. – 287 с.

270. Сухомлинський В. О. Скрипка і Місячний Промінь / В. Сухомлинський // Чиста криниця : Казки, оповідання, етюди : Для сімейного читання / Упоряд. О. В. Сухомлинської; Передм. Д. С. Чередниченка. – К. : Веселка, 1993. – 287 с.

271. Сухомлинський В. О. Страшний черв'ячок / В. Сухомлинський // Чиста криниця : Казки, оповідання, етюди : Для сімейного читання / Упоряд. О. В. Сухомлинської; Передм. Д. С. Чередниченка. – К. : Веселка, 1993. – 287 с.

272. Сухомлинський В. О. Хвалькуватий черв'як / В. Сухомлинський // Чиста криниця : Казки, оповідання, етюди : Для сімейного читання / Упоряд. О. В. Сухомлинської; Передм. Д. С. Чередниченка. – К. : Веселка, 1993. – 287 с.

273. Сухомлинський В. О. Хризантема і Цибулина / В. Сухомлинський // Я розповім вам про казку... Філософія для дітей. Збірка творів. Укладач Ольга Сухомлинська. – Видавничий дім "Школа". – 2016. – 575 с.

274. Сухомлинський В. О. Чому опадає листя з дерев / В. Сухомлинський // Я розповім вам про казку... Філософія для дітей. Збірка творів. Укладач Ольга Сухомлинська. – Видавничий дім "Школа". – 2016. – 575 с.

275. Сухомлинський В. О. Що найтяжче журавлям / В. Сухомлинський // Я розповім вам про казку... Філософія для дітей. Збірка творів. Укладач Ольга Сухомлинська. – Видавничий дім "Школа". – 2016. – 575 с.

276. Сухомлинський В. О. Щоб у серці жила Батьківщина / В. О. Сухомлинський. – К. : "Знання" УРСР, 1965. – 80 с.

277. Сухомлинський В. О. Я розповім вам про казку... Філософія для дітей / В. О. Сухомлинський. Збірка творів. Укладач Ольга Сухомлинська. – Видавничий дім "Школа". – 2016. – 575 с.

278. Сухомлинский В. А. Ведь за морем – чужбина / В. А. Сухомлинский // Хрестоматия по этике / Сост. О. В. Сухомлинская. – М. : Педагогика, 1990. – 304 с.

279. Сухомлинский В. А. Предисловие. Хрестоматия по этике / Сост. О. В. Сухомлинская. – М. : Педагогика, 1990. – 304 с.

280. Сухомлинский В. А. Пусть будут и Соловей, и Жук // Хрестоматия по этике / Сост. О. В. Сухомлинская. – М. : Педагогика, 1990. – 304 с.

281. Сухомлинский В. А. Становление нравственности. Рождение гражданина / В. А. Сухомлинский // Рождение гражданина. – М. : Изд-во ЦК ВЛКСМ "Молодая гвардія", 1971. – С. 172-243.

282. Сухомлинский В. А. Трудные дети / В. А. Сухомлинский // Мудрость воспитания. Книга для родителей. – М. : Педагогика, 1988. – С. 260-263.

283. Сухомлинский В. А. Тысяча задач из живого задачника / В. А. Сухомлинский // Сердце отдаю детям. Изд. 7-е. – К. : "Радянська школа", 1981. – С. 198-311.

284. Сухомлинский В. А. У истоков жизненного идеала / В. А. Сухомлинский // Сердце отдаю детям. 7-е изд. – К. : Радянська школа, 1981. – С. 298-308.

285. Сухомлинська О. Василь Сухомлинський у зарубіжжі / О. Сухомлинська // Початкова школа. – 1998. – № 9. – С. 5-10.

286. Сухомлинська О. В. Ідеї свободи у поглядах В. О. Сухомлинського / О. В. Сухомлинська // Початкова школа. – 2005. – № 9. – С. 1-3.

287. Сухомлинська О. В. Історіко-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська – К. : А.П.Н., 2003 – 68 с.

288. Сухомлинська О. В. Проблеми теорії виховання дітей і молоді в Україні О. В. Сухомлинська // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 4. – С. 109-125.

289. Сухомлинська О. Свіжий вітер казки / О. В. Сухомлинська // Початкова школа. – 1990. – № 9. – С. 65-66.

290. Сухомлинська О. В. Українська педагогіка в персоналіях. Книга 2. XX ст / О. В. Сухомлинська. – Либідь, 2005. – 550 с.
291. Сухомлинская О. Некоторые аспекты эволюции восприятия творчества В. Сухомлинского: дорога длиной в 40 лет / О. Сухомлинская // В. А. Сухомлинский в размышлениях современных украинских педагогов : [Монография] / сост. : О. В. Сухомлинская, А. Я. Савченко: [авт. кол. : О. В. Сухомлинская, А. Я. Савченко; В. С. Курило, И. Д. Бех и др.] – Луганск : Изд-во "ЛНУ им. Тараса Шевченко", 2012. – 536 с.
292. Сухоярська І. Гортаючи твори В. Сухомлинського. Гуманізм як основа педагогічної системи В. Сухомлинського / І. Сухоярська // Початкова освіта, 2008. – № 23-24. – С. 6-8
293. Теорія літератури: підручник. О. Галич, В. Назарець, Є. Васильєв / [за наук. ред. О. Галича]. – К. : "Либідь", 2001. – 448 с.
294. Ткаченко Г. М. Виховання школярів засобами слова у творчій спадщині В. О. Сухомлинського : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 – / Галина Миколаївна Ткаченко. – Київ. – 2000. – 205 с.
295. Тофтул М. Г. Етика. Підручник / М. Г. Тофтул. – Житомир. Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – 448 с.
296. Тофтул М. Г. Енциклопедичний словник з історії та теорії моралі / М. Г. Тофтул. [2-е вид., доп.]. Видавець О. О. Євенок, 2016. – 781 с.
297. Указ Президента України "Про національну доктрину розвитку освіти" від 17 квітня 2003 р. № 347/ 2002. – П. 2.; III. 5. // Загальна середня освіта : зб. норм.-прав. док. Ч. I., К. : ЗАТ "НІЧЛАВА", 2003. – 434 с.
298. Українська фольклористика : словник-довідник / [уклад. і заг. ред. М. Чорнопикого]. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 448 с.
299. Федяєва В. Л. Педагогічна культура батьків у науковому доробку В. Сухомлинського / В. Л. Федяєва // В. О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів: [монографія] / упоряд. : О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко : [авт. кол. : О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко,

В. С. Курило, І. Д. Бех та ін.]. – Луганськ : Вид-во ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2012. – 504 с.

300. Федяєва В. Л. Толерантність у казковому світі В. Сухомлинського / В. Л. Федяєва, К. М. Бутрій // Науковий вісник МДУ імені В. О. Сухомлинського. – Випуск 1. 46 (108). – 2014. – С. 161-166.

301. Філоненко С. О. Усна народна творчість: навч. посібник [для студ. вищ. завч. закл.] / С. О. Філоненкою. – К. : – "Центр учбової літератури", 2008. – 416 с.

302. Філософія. Курс лекцій : навч. посібник // І. В. Бичко, В. Г. Табачковський, А. І. Горай та ін. – [2-є вид.]. – К. : Либідь, 1994. – 576 с.

303. Философская энциклопедия. – М. : Госнаучиздат "Советская энциклопедия", 1960. – Т. 1. – С. 145-146.

304. Формування духовного світу особистості школяра у духовній спадщині В. О. Сухомлинського [Електронний ресурс] : resti.in.ua/illichivskaspecializovana-shkola-i-iii-stupeniv.html

305. Хайруліна В. Відповідальність як умова вільного вибору особистості / В. Хайруліна // Початкова школа. – 2005. – № 9. – С. 10-12.

306. Хайруліна В. Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського – фундамент культурної спадщини України / В. Хайруліна // Директор школи, ліцею, гімназії : Всеукр. наук.-практ. журнал. – 2008. – № 4. – с. 57-59.

307. Харламов И.Ф. Педагогика : учебное пособие / И. Ф. Харламов. – [4-е изд., пер. и доп.]. – М. : Гардарики, 1999. – 519 с.

308. Цюсь Н. В. Проблема індивідуального підходу у процесі навчання молодших школярів у вітчизняній педагогіці (кінець XIX – початок XX ст.) / : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата пед. наук : спец. 13.00.01 / Наталія Володимирівна Цюсь. – Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2008. – 20 с.

309. Чеповецкий Е. Дорогие юные читатели, книг различных почитатели! / Е. Чеповецкий // Сказки для младшего школьного возраста. – К. : Веселка, 1986. – С. 3-4.

310. Чередниченко Д. Великий педагог і великий письменник. Передмова / Д. Чередниченко // В. Сухомлинський. Чиста криниця: казки, оповідання, етюди. – К. : Веселка, 1993. – 288 с.
311. Чернишов О. Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського [Електронний ресурс] : ru.osvita.ua/vnz/reports/pedagog/3637
312. Чернышевский Н. Г. Доверие к детскому уму / Н. Г. Чернышевский // Мудрость воспитания. Книга для родителей. – М. : Педагогика, 1988. – С. 98.
313. Шапар В. Б. Психолого-тлумачний словник. – Х. : Прапор, 2004. – 640 с.
314. Шестаков В. Добро и зло / В. Шестаков // Философская энциклопедия. – М. : Госнаучиздат "Советская энциклопедия", 1962. – Т. 2. – С. 27-29.
315. Шинкарук В. І. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
316. Шкаровська І. Твій добрий друг / І. Шкаровська // Письменна Лариса. Тисяча вікон і один журавель. – К. : Веселка, 1984. – 509 с.
317. Юзвенко В. А. Чарівний світ народної оповідальної творчості / В. А. Юзвенко // Українські народні казки, легенди, анекдоти. – К. : Вид-во ЦК ЛКСМУ Молодь, 1989. – Передмова. – С. 3-12.
318. Юр'єва К. А. Українська етнопедагогіка у творчій спадщині В. О. Сухомлинського / К. А. Юр'єва // Вісник ЖДУ ім. І. Франка. – 2000 р. – Випуск № 6. – С. 90-93.
319. Яценко С. Л. Категорійно-понятійний апарат дослідження проблеми особистісно орієнтованого навчання / С. Л. Яценко // Вісник ЖДУ ім. І. Франка. – 2006. – Випуск № 30. – С. 54-57.
320. Яценко С. Л. Педагогічні умови та чинники особистісно орієнтованого навчання (теоретичний аспект) / С. Л. Яценко // Вісник ЖДУ ім. І. Франка, – 2006. – Випуск № 29. – С. 73-75.
321. Aleksandrowicz I. Sumienie ekologiczne /I. Aleksandrowicz – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1979. – 111 s.

322. Andersen H. C. Najpiękniejsze baśnie / H. C. Andersen. – Poznań. – Wyd-wo : Podsiadlik-Raniowski i Spoika. – Założone w 1990 r. – 95 s.
323. Ingarden R. Wolność a odpowiedzialność / R. Ingarden // Księżeczka o człowieku. – Kraków. : Wydawnictwo Literackie, 1972. – S. 122-148.
324. Jedunak S. Filozofia moralności / S. Jedunak. – Warszawa : Centralny Ośrodek Metodyczny Studiów Nauk Politycznych, 1987. – 215 s.
325. Jezierski K. B. Wiejskie zamawianie / K. B. Jezierski. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchów Ludowych, 2004. – 224 s.
326. Korczak. Fotografia / Korczak. – Warszawa-Kraków : Drukarnia Wydawnicza im. W. L. Anczyca, 2012. – 190 s.
327. Labyda P. Platonywa idea dobra a problematyka metafizycznej korelacji między byciem a myśleniem / P. Labyda // Byt i powinność czyli status i funkcje wartości. Pod redakcją Andrzeja L. Zachariasza. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – S. 66-67.
328. Legowicz J. Historia filozofii średniowiecznej / J. Legowicz. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980. – 638 s.
329. Nęcka E. Przyczynek do teorii intuicji / E. Nęcka // Studia filozoficzne. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. – Nr 4. – S. 96-115.
330. Packywn I. Mity a społeczna rzeczywistość / I. Packywn // Psychologiczne determinanty zachowań politycznych pod redakcją Piotra Stefanika. – Warszawa: Centralny Ośrodek Metodyczny Studiów Nauk Politycznych, 1988. – S. 128-132.
331. Pawłowicz J. J. Implikacje moralne teologii wspólnoty małżeńskiej i rodzinnej w nauczaniu Kościoła Prawosławnego i Kościoła Rzymskokatolickiego / J. J. Pawłowicz // Studium porównawcze. – Tuchów : Mała poligrafia WSD Redemptorystów, 2011. – 405 s.
332. Pietrzak I. Nietzscheowska koncepcja nauki / I. Pietrzak. – Częstochowa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie, 1982. – 165 s.
333. Słownik filozofii // pod redakcją Jana Hartmana. – Wyd-wo : Kraków, Zielona Góra, 2004. – S. 243.

334. Suchodolski B. Osobowość i alternatywy cywilizacji / B. Suchodolski // Zdrowie psychiczne. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979. – S. 64-90.

335. Sztumski W. Byt i wartości / W. Sztumski // Byt i powinność czyli status i funkcje wartości. Pod redakcją A. Zachariusza. – Rzeszów : wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego. – S. 43-48.

336. Szyszkowska M. Filozofia zdrowia psychicznego / M. Szyszkowska // Zdrowie psychiczne. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. – 404 s.

337. Szymborski W. Oblicza nauki / W. Szymborski. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo "Iskry", 1986. – 221 s.

338. Trzciński A. Kwiaty z drzew zakazanych / A. Trzciński. – Warszawa : Instytut wydawniczy "PAX", 1972. – 500 s.

339. Wieczorek K. Kreatywny model człowieka u J. Orteg i Gasseta / K. Wieczorek // Studia filozoficzne. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. – Nr 4. – S. 39-85.

340. Wieczorek S. Podstawy psychologii pracy / S. Wieczorek. – Tarnobrzeg : W-wo "Tarbonus", 2005. – 225 s.

341. Wołoszyn S. Korczak / S. Wołoszyn. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1982. – 335 s.

342. Zachariusz A. Wartości czyli obowiązki i powinność jako momenty bytowe kultury / A. Zachariusz // Byt i powinność czyli status i funkcje wartości. Pod redakcją A. Zachariusza. – Rzeszów : wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego. – S. 15-27.

343. Zacher L. Myśliciele chrześcijańscy o technice i jej skutkach / L. Zacher // Filozofowie o technice. Interpretacje dawne i współczesne. – Warszawa : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1986. – 217 s.

344. Zaraska J. Bajki po polsku i po angielsku / J. Zaraska. – Warszawa : Wyd-wo WILGA Sp. z o.o., 2006. – 145 s.

345. Zawadzki F. Z rozważań nad odpowiedzialnością / F. Zawadzki // *Studia filozoficzne* Nr 4. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. – S. 118-130.

346. Zelicki K. Zdrowie psychiczne dzieci / K. Zelicki // *Zdrowie psychiczne*. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. – S. 433-467.

347. *Zdrowie psychiczne*. Pod redakcją Kazimierza Dąbrowskiego. Wydanie trzecie. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe. – 1985. – 514 s.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

348. Виконкому обласної Ради депутатів трудящих. Протокольна частина, справа № 6. – 1970 р. Рішення № 229 Виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих від 4 травня 1970 року. Про роботу Ради депутатів трудящих області по організації виховання учнівської молоді в позашкільних закладах // Державний Архів Житомирської Області. – Ф. Р – 1150. – Оп. 2. – 1946 арк.

349. Житомирський обласний відділ народної освіти. м. Житомир. Шкільний відділ. Інформації, довідки та переписка облвно з Міністерством освіти УССР про стан навчально – виховної роботи. – 1962. // ДАЖО. – Ф. Р – 2723. – Оп. 4. – спр.159.– 98 арк.

350. Житомирський міський відділ народної освіти. Підсумки навчально – виховної роботи за 1967–68 н. р. та завдання шкіл в 1968–69 н. р. // ДАЖО. – Ф. 4683. – Оп. 1. – 248 арк.

351. Житомирский городской отдел народного образования. Мероприятия гороно об улучшении учебно – воспитательной работы в школах на 1979–1983 г. // ДАЖО. – Ф. 4683. – Оп. 1. – 503 арк.

352. Сухомлинський В. О. Виховувати дітей в дусі чесності і правдивості / В. О. Сухомлинський // Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади і Управління України. – Ф. 5097. – Оп. 1. – Спр. 425. – 4 арк.

353. Сухомлинський В. О. Думки над хорошою книгою:[відзив на книгу Л. М. Олексик "Учить дітей любити прекрасне"] / В. О. Сухомлинський // ЦДАВО України. – Ф. 5097. – Оп. 1. – Пр. 891. – арк. 273–1.

354. Сухомлинський В. О. Думки над хорошою книжкою / В. О. Сухомлинський // ЦДАВО України. – Ф. 5097. – Оп. 1. – Спр. 638. – 3 арк.

355. Сухомлинський В. О. Думки про літературу в школі / В. О. Сухомлинський // ЦДАВО України. – Ф. 5097. – Оп. 1. – Спр. 646. – 18 арк.

356. Сухомлинський В. О. Казки школи під Голубим небом / В. О. Сухомлинський // ЦДАВО України. – Ф. 5097. – Оп. 1. – Спр. 665. – 2 арк.

357. Сухомлинський В. О. Казки. Складені учнями 1 класів Павлиської середньої школи. 1966–67 навчальний рік / В. О. Сухомлинський // Меморіально – педагогічний музей В. О. Сухомлинського. ЛВ – 1702. – 65 арк.

358. Сухомлинський В. О. Казки. Складені учнями 2 класів Павлиської середньої школи. 1966–67 навчальний рік / В. О. Сухомлинський // Меморіально – педагогічний музей В. О. Сухомлинського. – ЛВ – 1750. – 88 арк.

359. Сухомлинський В. О. Казки. Складені учнями 3 класів Павлиської середньої школи. 1966–67 навчальний рік / В. О. Сухомлинський // Меморіально – педагогічний музей В. О. Сухомлинського. – ЛВ – 1580. – 130 арк.

360. Сухомлинський В. О. Казки. Складені учнями 4 класів Павлиської середньої школи. 1966–67 навчальний рік / В. О. Сухомлинський // Меморіально – педагогічний музей В. О. Сухомлинського. – ЛВ – 1579. – 119 арк.

361. Сухомлинський В. О. Література і людина / В. О. Сухомлинський // ЦДАВО України. – Ф. 5097. – Оп. 1. – Спр. 636. – 3 арк.

362. Сухомлинський В. О. Любов до рідного слова / В. О. Сухомлинський // ЦДАВО України. – Ф. 5097. – Оп.1. – Спр. 617 – 47 арк.

363. Сухомлинський В. О. Наша творчість. Павлиська середня школа. Рукописний журнал 1–11 класів. 1965–66 навчальний рік / В. О. Сухомлинський // Меморіально – педагогічний музей В. О. Сухомлинського. – ЛВ – 1648. – 130 арк.

364. Сухомлинський В. О. План роботи Павлиської середньої школи на 1949–50 навчальний рік. Розділ I. Підсумки навчально – виховної роботи за 1948–50 навчальні роки / В. О. Сухомлинський // Меморіально – педагогічний музей В. О. Сухомлинського. – ЛВ – 1512. – № 2. – 50 арк.

365. Сухомлинський В. О. План роботи Павлиської середньої школи на 1950–51 навчальний рік. Розділ VII / В. О. Сухомлинський // Меморіально – педагогічний музей В. О. Сухомлинського – ЛВ – 1513. – № 3. – 120 арк.

366. Сухомлинський В. О. План роботи Павлиської середньої школи на 1951–52 навчальний рік. Розділ VII / В. О. Сухомлинський // Меморіально – педагогічний музей В. О. Сухомлинського. – ЛВ – 1514. – № 4. – 60 арк.

367. Сухомлинський В. О. План роботи Павлиської середньої школи на 1953–54 навчальний рік / В. О. Сухомлинський // Меморіально – педагогічний музей В. О. Сухомлинського. – ЛВ – 1515. – № 6. – 66 арк.

368. Сухомлинський В. О. План роботи Павлиської середньої школи на 1956 – 57 навчальний рік / В. О. Сухомлинський // Меморіально – педагогічний музей В. О. Сухомлинського. – ЛВ – 1519. – № 9. – 68 арк.

369. Сухомлинський В. О. План роботи Павлиської середньої школи на 1965 – 66 навчальний рік. Розділ I / В. О. Сухомлинський // Меморіально – педагогічний музей В. О. Сухомлинського. – ЛВ – 1524. – № 17. – 47 арк.

370. Сухомлинський В. О. План роботи Павлиської середньої школи Онуфріївського району Кіровоградської області на 1968–69 навчальний рік. Розділ I, II, V / В. О. Сухомлинський // Меморіально – педагогічний музей В. О. Сухомлинського. – ЛВ – 1564. – № 18. – 117 арк.

371. Сухомлинський В. О. План роботи Павлиської середньої школи Онуфріївського району Кіровоградської області на 1969–70 навчальний рік / В. О. Сухомлинський // Меморіально – педагогічний музей В. О. Сухомлинського. – ЛВ – 1535. – 97 арк.

372. Сухомлинський В. О. Протокол № 4 засідання педагогічної ради Павлиської середньої школи що відбулося 13 жовтня 1965 р. / В. О. Сухомлинський // Меморіально – педагогічний музей В. О. Сухомлинського. – ЛВ – 1683. – № 2. – 103 арк.

373. Сухомлинський В. О. Протокол № 10 засідання педагогічної ради Павлиської середньої школи що відбулося 22 грудня 1965 р. / В. О. Сухомлинський // Меморіально – педагогічний музей В. О. Сухомлинського. – ЛВ – 1683. – № 2. – 103 арк.

374. Сухомлинський В. О. Протоколи засідань. Протокол психологічного семінару Павлиської середньої школи що відбулося 9 жовтня 1968 р. / В. О. Сухомлинський // Меморіально – педагогічний музей В. О. Сухомлинського. – ЛВ – 1650. – № 2. – 68 арк.

375. Сухомлинський В. О. Протоколи засідань. Протокол психологічного семінару Павлиської середньої школи що відбулося 23 жовтня 1968 р. / В. О. Сухомлинський // Меморіально – педагогічний музей В. О. Сухомлинського. – ЛВ – 1650. – № 2. – 68 арк.

376. Сухомлинський В. О. Протоколи засідань. Протокол психологічного семінару Павлиської середньої школи що відбулося 13 листопада 1968 р. / В. О. Сухомлинський // Меморіально – педагогічний музей В. О. Сухомлинського. – ЛВ – 1650. – № 2. – 68 арк.

377. Сухомлинський В. О. Про культуру слова, знання і всебічний розвиток вихованців. Автограф / В. О. Сухомлинський // ЦДАВО України. – Ф. 5097. – Оп.1. – Спр. 928. – Арк. 16–19.

378. Сухомлинський В. О. Щоб дитина стала Людиною / В. О. Сухомлинський // ЦДАВО України. – Ф. 5097. – Оп.1. – Спр. 749. – 25 арк.

379. Сухомлинский В. А. Возвышайте человека / В. О. Сухомлинський // ЦДАВО України. – Ф. 5097. – Оп. 1. – Спр. 800. – 20 арк.

380. Сухомлинский В. А. Воспитание честности / В. О. Сухомлинський // ЦДАВО України. – Ф. 5097. – Оп. 1. – Спр. 450. – 24 арк.

381. Сухомлинский В. А. Письмо болгарскому учителю "Воспитывайте разум ребенка". – Письмо первое / В. О. Сухомлинський // ЦДАВО України. – Ф. 5097. – Оп. 1. – Спр. 590. – Арк. 20–48 (арк. 25).

382. Сухомлинский В. А. Пусть будет Соловей и Жук / В. А. Сухомлинський // Рассказы и сказки. – М. : Малыш // ЦДАВО України. – Ф. 5097. – Оп. 1. – Спр. 1223. – 24 арк.

383. Сухомлинский В. А. Чему и как учить наших детей : [статья] / В. А. Сухомлинський // ЦДАВО України. – Ф. 5097. – Оп. 1. – Спр. 760. – 21 арк (арк. 11–12).